

परબ

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १६

सप्टेम्बर : 2021

अंक : 3

परामर्शनसमिति

प्रकाश न. शाह
प्रमुख

अजयसिंह चौडाण
तंत्री/प्रकाशनमंत्री

संपादक
भरत महेता

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ ❖ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-380 008
फोन : २६५८७८४७ • Email : gspamd123@gmail.com

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી ₹ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

Parishad Email : gspamd123@gmail.com

E-mail : parabgsp@gmail.com

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭
www.gujaratisahityaparishad.com

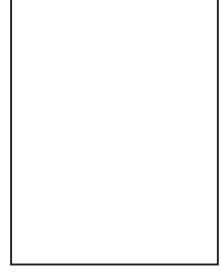
પરબ

ISSN : 0250-9747

છૂટક કિં. ₹ ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક, પ્રકાશક અને તંત્રી : અજયસિંહ ચૌહાણ. ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૬

આજીવન સભ્ય/સંસ્થાની સુધારણા માહિતી

આજીવન સભ્ય નંબર _____

[‘પરબ’ના સરનામાના લેબલ પર નંબર હોય છે.]

આજીવન સભ્યનું પૂરું નામ _____

અટક નામ પિતા/પતિનું નામ

સરનામું _____

_____ પીનકોડ

મોબાઈલ _____ રહેઠાણનો નંબર

આધારકાર્ડ નંબર _____ / ચુંટણી કાર્ડની ઝેરોક્ષ /
લાયસન્સની ઝેરોક્ષ

આજીવન સભ્યની સહી

નોંધ : આ ફોર્મ સાથે આધારકાર્ડની સ્વપ્રમાણિત નકલ મોકલવા વિનંતી છે.

અનુક્રમ

- ◆ પ્રમુખીય : મેઘાણી, લંબાતે ગોધૂલિટાણે, પ્રકાશ ન. શાહ 7
- ◆ કાવ્ય : સ્વાયત્તતા, જાગ્રત વ્યાસ 12 એવું કંઈ થાય..., વિનોદ જોશી 12 સખી, મુકેશ જોષી 13 હોમવું, કિશોરસિંહ સોલંકી 13 પ્રેમપત્રો, અનિરુદ્ધસિંહ ગોહિલ 14 વિજેતા થવું..., હાર્દિક વ્યાસ 14 સમજાવું ક્યારે સજન?, પ્રીતમ લખલાણી 15 પ સપ્ટેમ્બર (શિક્ષક), હર્ષદેવ માધવ 15
- ◆ વાર્તા : ગામ : બળેલ પીપળિયા, પારુલ ખખ્ખર 17 એક દબાયેલી વાતની વાર્તા, અશ્વિની બાપટ 23 પીડાને પાર, કોશા રાવલ 31
- ◆ હાસ્ય નિબંધ : ચાવીની રામાયણ, કિશોર વ્યાસ 40
- ◆ અભ્યાસ : ભારતીય સાહિત્યની વિભાવના, શિરીષ પંચાલ 43 'ફાયર ઓન ધ માઉન્ટેઈન' : અલગાવ સંદર્ભે, પિનાકીની પંડ્યા 48 વ્યવહાર-ભાષાનાં ઉચ્ચારણો અને છંદનો ઉચ્ચારણ-લય : ૨, રમણ સોની 58
- ◆ કેફિયત : સર્જનની પીડા ?, વિજય સોની 64
- ◆ ગ્રંથાવલોકન/સમીક્ષા : આવકારનો આનંદ, શ્રદ્ધા ત્રિવેદી 69 સફર - એ ઈલેક્ટ્રિક ટ્રેઈન : ભીતરે - બાહિરે, ઉત્પલ પટેલ 70
- ◆ અને છેલ્લે : યાત્રા : ઘટનાલોપથી વિવેચનલોપ સુધી ?, ભરત મહેતા 77
- ◆ પરિષદવૃત્ત : સંકલન : કીર્તિદા શાહ 80
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં પારિતોષિકો 82
- ◆ આ અંકના લેખકો 86

બંધડિ બોય જ બચાડો ગેરહાજર હોય એવા પોસ્ટરદીમણે સોહતા સરકારી ઓસ્થવની કળ લગરીક વળવામાં છે અને આ લખવા બેઠો છું ત્યારે ઊભરાતું સ્મરણ પચીસેક વરસ પરના એક સંવાદનું છે. ઉત્તર ગુજરાતના કંઈક કસબાતી કહી શકાય એવા ગામની સ્કૂલમાં કશાક વિશેષ અવસરે જવાનું થયેલું. જમતી વેળાએ તાલુકામાં લાડીલા જણાતા એક બાવાજી જોડે થઈ ગયા. એમણે વાતવાતમાં ખરી દૂટીના અવાજથી ફરિયાદના સૂરે કહ્યું કે પહેલાં તો કેવા કેવા કવિઓ થઈ ગયા, રક્ત ટપકતી સો સો ઝોળી સમરાંગણથી આવે... અને હવે ? કાળુડી કૂતરીને આવ્યાં ગલૂડિયાં ! આમાં ભણતાં છોકરાં બચાડા કે'દી ઊંચા આવે, તમે જ કહો ને. કેમકે બાપજી ખરી દૂટીથી બોલતા હતા, મારો પણ ખરા દિલથી ગભરાયા નહીં તોયે ડઘાયા વિના છૂટકો નહોતો. શરૂનો ડઘડાટ લગીર આછર્ચો એટલે મેં કહેવાનું સાહસ કર્યું કે બેઉના કવિ એક જ છે. બાવાજીએ વળતા કંઈક લોચા વાળ્યા, ચપટીક કરુણા અંબોળતે, કે પાપી પેટ સારુ કવિએ નિશાળિયાંની ચોપડી સાટું આવી લખી આપ્યું હશે. ગમે તેમ પણ, એક પા લાડુ અને બીજી પા બાપજીના બોલ બેઉ એક સાથે ગળે ઉતારતાં હું એ સ્વાતિક્ષણે જે દર્શન લાભ્યો તે એ કે દેશપ્રેમના તાનમાં આ ચિત્તમાં ગામડાંની શેરી, એમાં રમતાં બાળકો અને ગલૂડિયાંની નાનીશી દુનિયા, એને સારુ સહૃદયતાથી વિચારવાનો અવકાશ જ કદાચ રહ્યો નથી.

સરકારી ઉજવણાંની દાસ્તાંમાં જવાનું આરંભે જ એક આછોતરા સંકેતપૂર્વક ટાળ્યું છે તો ટાળીને જ ચાલું. પણ મેઘાણીની એકસો પચીસી ટાંકણે જે બધી સામગ્રી સંભારાઈ એમાં આગળ પડતો ઉલ્લેખ પામેલી રચના કોઈ એક હોય તો તે 'છેલ્લો કટોરો' હતી. એક ઈતિહાસક્ષણે મેઘાણીએ સામ્રાજ્યવાદી પેચપકડ સબબ ગાંધીની મનઃસ્થિતિ આબાદ પકડી રાષ્ટ્રીય મિજાજને છેડેથી રમતી મૂકેલી એ રચનાની સ્મૃતિ અને સ્વીકૃતિ નિઃશંક હતી, છે અને રહેશે. મેઘાણીનું સોમું મનાવ્યું ત્યારે તેમ એકસો પચીસમું મનાવી રહ્યા છીએ ત્યારેય આ વાત બદલાઈ નથી.

આપણે વિવેકબૂહસ્પતિ તો શી ખબર પણ સંવેદનશીલ પ્રજા હોઈએ તો આગળપાછળ એક લાંબા ફલક પર જોતાં સ્વાતંત્ર્યોત્તર વરસોમાં, ખાસ કરીને અનામતવિરોધી જે વરવો ઉત્પાત ગુજરાતમાં આપણે જોયો તે પછી જેનાં ઓસાણ ન છૂટવાં જોઈએ અને સતત ખેંચાણ રહેવું જોઈએ એવી રચના મને તો 'છેલ્લી સલામ' લાગતી રહી છે. સંસ્થાનવાદ અને પરચક સામેની સ્વરાજલડાઈનું તો જાણે સમજ્યા, પણ સ્વચક સામે અને સ્વચક અંતર્ગત સમાજછેડેથી સ્વરાજલડાઈનું શું. સ્વરાજ આવે તે

પૂર્વેથી જેમ મહાત્મા તેમ આપણો કવિ તે બાબતે સ-ત્માન છે. ગોળમેજી બાદ કથિત કોમી ચુકાદા સામે ગાંધીએ અનશન કર્યા અને આંબેડકરે તાણ અનુભવી એ ખંડદર્શન છે, અનશને - આ ડોસો મર્યો તો આપણે જવાબદાર લેખાઈશું, એવી એક કંપારી હિંદુ ઓર્થોડોક્સીમાં જગવી એ સમજીએ ત્યારે ચિત્ર પૂરું થાય છે. અહીં એમાં વિગતે જવાનો ખયાલ અલબત્ત નથી. માત્ર, એ અનશન વેળાએ ગાંધીનું હૃદયમંથન શું હશે, શું હોઈ શકે એની કવિકલ્પના હિંદુસમાજને જે રીતે ઝંઝેડી શકે એમાં 'છેલ્લી સલામ'નું સમસંવેદનસિક્ત સ્વારસ્ય રહેલું છે. કવિએ અન્યત્ર જેને સ્વતંત્રતા કે સ્વાધીનતાના નામમાં રહેલી સુધા કહી છે એની વ્યાખ્યા હર સ્વરાજસમાજ વાસ્તે આંતરબાહ્ય બેઉ ધોરણે કરવી રહે છે. દેશનો એક મોટો હિસ્સો, ગુલામીના વેપાર વગર પણ, વેઠમાં જન્મી વેઠમાં મરતો હોય ત્યારે ? કવિની કલમે 'ભૂલ્યો રે ભૂલ્યો રાજા સત રે ગોપીચંદણ'ના ઢાળમાં 'સો સો રે સલામું મારાં ભાંડુડાંને કે'જો રે...' એ પંક્તિઓ ઊતરી આવે છે :

સો સો સલામું મારા ભાંડુડાંને કે'જો રે,
ઝાઝેરા જુહાર જગને દેજો હો...જી !
ટીપે ટીપે શોણિત મારાં તોળી આપું તોયે,
પૂરાં જેનાં પ્રાછત કદીયે જડશે ન જી.
એવા પાપદાવાનલમાં જલે છે જનેતા મારી,
દિલડાના ડુંગર સળગ્યા - ઠરશે ન જી !

પાપદાવાનલનું આ જે દાયિત્વ અને ઉત્તરદાયિત્વ, મેઘાણીના ગાંધી સહિત કોઈ એમાંથી બાકાત નથી, પછી એ ખાંડવવનનું દહન કરનારાઓ હોય કે ખુદ રામરાજના રણીધણી :

રઘુપતિ રામ મારા રુદાનો વિસામો, એણે
ઋષિઓને વચને ખાધેલ ખોટ્યું હો...જી,
પ્રભુનામ ભજતો એણે પારાધી સંહારિયો રે
એનું ઘોર પાતક આજે ઊમટ્યું હો...જી !

સમાજના એક મોટા હિસ્સાની એક તરેહના કૂસારોહણની જે ચિરનિયતિ, એને વળી વતન-અને-રાષ્ટ્રબોધ શેનો.

વાતની શરૂઆત મેં પેલા બાપજીના કૌતુકથી કરી અને ગાંધીજીના અનશન નિમિત્ત રચનાથી., પણ ખરું જોતાં ભલે જાથુકી લાગે તોપણ મારે જે કહેવું છે એનો ઉપાડ ને ઉઘાડ હું 'લિ. હું આવું છું'ના હૃદયઘોષથીયે કરી તો શક્યો હોત. બરોબર સો વરસ પહેલાં, સાપ્ટેમ્બર ૧૯૨૧માં મિત્ર ગુલાબચંદ વખારીઆ પરના પત્રમાં મેઘાણીએ લખ્યું હતું : 'અંધારું થતું જાય છે. ગોધૂલિનો વખત થઈ ગયો. વગડાંમાંથી ટોકરીનો ગંભીર અવાજ કાને પડે છે, મંદિરમાં ઝાલર વાગવા લાગી... જીવનની આ ગોધૂલિને સમયે, અંધકાર ને પ્રકાશની મારામારીને વખતે મારો ગોવાળ મને બોલાવી રહ્યો છે. હું રસ્તો નહીં ભૂલું. એના સાદને હું ઓળખું છું...'

મેઘાણીના વ્યક્તિગત જીવનમાં નહીં બંધાઈ રહેતાં વ્યાપક ફલક પર જોઈ છું તો રાષ્ટ્રજીવનને સારુ સરેખાત એ એક ગોધૂલિટાણું હતું. બધું હતું ધૂલિધુસર, ઝાંખુંપાંખું.

પણ ઝાલર બજતી હતી, ઠાકુરદ્વારે કહેતાં કોઈક શાંતિનિકેતનમાં, કોઈ સાબરમતી આશ્રમમાં. એટલે અંધકારમાંયે અવાજનું એ અજવાળું દોરી જતું હતું : કારખાનાની કલકત્તી નોકરી અને ‘સૌરાષ્ટ્ર’ સ્કૂલની પત્રકારી, આ બે વચ્ચેની જે સંક્રાન્તિ, તેમાં મેઘાણીની વૈયક્તિક ચાલના અને રાષ્ટ્રજીવનની તત્કાલીન ધખના ગૂંથાતી આવતી હતી. ૧૮૫૭નો સ્વાતંત્ર્યલક્ષી તોપણ તત્વતઃ સામન્તી એવો સશસ્ત્ર ઉપક્રમ પાછો પડ્યો હતો. વિલક્ષણ જોગાનુજોગ રૂપ, સંગ્રામ સાથે જ શરૂ થયેલ યુનિવર્સિટી શિક્ષણના આરંભિક ફાલ સરખી લિબરલ પેઢી, ૧૮૮૫માં કોંગ્રેસ સરજવામાં નિમિત્ત બની - અને લાલબાલપાલનાં જહાલ ઈંગિતો સાથે નવવર્ણાકગાણાના કોઈક તબક્કે પ્રતિલોમ અભિગમ સાથે ગાંધીતત્ત્વે દેખા દીધી. તે સાથે આપણા રાજકારણે અને જાહેર જીવને આમૂલ એવો પ્રજાસૂચ પલટો લીધો. ગુણાત્મક પરિવર્તનની એવી પળો હતી એ જ્યારે રજવાડાંમાં વહેંચાયેલું હિંદ તેમજ બ્રિટિશ હિંદ બધાંયે ‘રાષ્ટ્ર’ અને ‘લોક’ને નવેસર વ્યાખ્યાયિત કરી રહ્યાં હતાં. મેઘાણીનાં સર્જન-સંપાદન-સંશોધનને પણ આ વ્યાપક ફલક પર જોવાપણું છે.

પોતે કલકત્તેથી નીકળ્યા ત્યારે ગાંઠે જે સામગ્રી બાંધી હશે એમાં ‘કુરબાનીની કથાઓ’ની હસ્તપ્રત પણ હતી. રવીન્દ્રનાથકૃત ‘કથા ઓ કાહિની’ પરથી ઉતારેલી કથાઓ એ છે. એનાં પ્રાસ્તાવિક વચનોમાં એમણે કુરબાની એટલે શું તે સમજાવ્યું છે : “સ્વધર્મનો જે કાળે સાદ પડે, સ્વધર્મ જે કંઈ છોડવાનું ફરમાવે - પછી સ્વધર્મની માગણી ખુદ માથાની હોય અગર એકાદ વચ્ચના ટુકડાની હોય, તે કાળે તે વસ્તુ હસતે મોંએ, સહેલાઈથી વિના થડક્યે આપી દેવાય એનું નામ કુરબાની.” અને સાથે આ કથાઓના વસ્તુ વિશે પણ ફોડ પાડ્યો છે : “શીખ, રાજપૂત, બૌદ્ધ, મરાઠા ઈત્યાદિ તવારીખોમાંથી સ્વાર્પણ ને ત્યાગના સુંદર ભાવપ્રસંગો.” જોઈ શકાશે કે બલિદાન ને કુરબાનીની કોઈ એક ચોક્કસ સ્કૂલ, ખાસ બ્રાન્ડ, અમુકતમુક ધર્મસંપ્રદાય કે કોમનો કેનવાસ એમનો નથી. ‘શિવાજીનું હાલરુંડું’ ખરા દિલથી ગાતે છતે ત્યાં ઈતિહાસઝોડું ખાનાર જણ એ નથી. રવીન્દ્રનાથ ને ગાંધી થકી સરચાર્જ એવી જે આબોહવા એમાં એ શ્વસ્યાવિલસ્યા છે.

ભારત વિશેની એમની સમજ શી છે ? જુઓ રવીન્દ્રનાથ, એમના અનુવાદમાં :

કોના એ સાદ સુણી, ક્યાંથી આ ભોમ ભણી,
માનવવજરણીના મહાસ્રોત વળી આવ્યા !
આર્યો, ચીના, દ્રવિડ, હૂણો, શક અડાભીડ.,
આવીઆવીને સર્વ એકમાં સમાયા.
જુદી જુદી જમાત ભાંગી ઘડિયો વિરાટ,
વિરમ્યા ઘોંઘાટ એની હાક પડી રે.,
જાગો, જાગો રે, પ્રાણ, જાગો ધીરે -
ભારતભૂમિને લોકસાગરતીરે.

મેઘાણીએ આ રવીન્દ્રચનાને ૧૯૪૬માં ખાસ સંભારી છે. પ્રસંગ હતો ‘માણસાઈના દીવા’ ને મહીડા પારિતોષિક મળ્યું તેનો. ધારાળા કહો, બારૈયા કહો, પાટણવાડિયા કહો

એ સૌને એટલે કે તથાકથિત સામાન્યજનો અને તથાકથિત અસામાજિકોને માણસમાં સ્થાપવાનો જે નાગરિક ઊજમ રવિશંકર મહારાજ થકી થયો એની સહૃદય નિરૂપણ એમાં થયેલી છે. પુરસ્કારનો સ્વીકાર કરતાં મેઘાણીએ કહેલું : “ગુજરાતના કોઈ ધરતીબાળો ઊઠો ! તમારો દરિયાકાંઠો ને તમારી કંદરાઓ, કોતરો, પહાડકરાડો તેમજ સપાટ મેદાનોને તપાસો. એનાં સંતાનો આ રબારી, પાટણવાડિયા, ઠાકરડા, ખારવા ઈત્યાદિની માણસાઈને ધીરતાથી ઉકેલો.”

તો, દેશને ચાહવો એટલે રાજારજવાડાં, રાજકીય અગ્રવર્ગ, ઉચ્ચકુલીન વર્ગ એમ નહીં પણ નાતજાતકોમને વળોટી જનસામાન્યની વાત કરવી તે. ‘યુગવંદના’માં (પરમાનંદ કાપડિયા જેને સાગ્રહ, સાભિપ્રાય ‘યુગવેદના’ કહેવું પસંદ કરતા, એમાં) ‘પીડિતદર્શન’નો એક આખો વિભાગ છે જેમાં સાંતાલની નારી ને ખેડુ સ્ત્રીથી માંડીને બીડીઓ વાળનારીનાં ગીત પણ છે. અને ‘કસુંબીનો રંગ’ પણ આ જણે ક્યાં ક્યાં જોયેલ છે ? ધોળા ધાવણની ધારે, તંબૂરના તારે, પીડિતની આંસુડાધારે - હાહાકારે, ધરતીનાં ભૂખ્યાં કંગાલોના ગાલે... ‘રઢિયાળી રાત’ની સૃષ્ટિમાં પ્રવેશીએ ત્યારે ‘મુસલમાની રાસડા’ સુધ્યાં ઝિલાતા આવે છે. કહ્યું ને નાતજાતકોમથી ઊંફરું વલણ છે એમનું. ‘ફૂલછાબ’ વરસોમાં મૌલાના આઝાદ મિશે આપણો કવિએ શું આબાદ કહ્યું છે :

સલામો કરું બીજના ચાંદને
સલામો જમીને ને આસ્માં તને !
સલામો ચમનને ને વેરાનને,
ઉછેર્યો તમે એક ઈન્સાનને !

નાતજાતકોમ જ શીદને, એની સાથે દેશને પણ હું જોડી દઉં, જો મેઘાણીનું અખંડદર્શન કરવું હોય તો. વાત એમ છે કે દેશને ચાહવો કબૂલ, એના બાગબગીચા બસરોચશ્મ. એના માણસો જાણે જિગરના ટુકડા. પણ આ દેશ સુધ્યાં, છેવટે છે તો વિશ્વનો અંશ જ ને ? તમે જુઓ, લોકલય અને ચારણી છટા એમને કંઠ-કલમ-વગાં છે. ‘ઘટમાં ઘોડા થનગને’માં ચારણી નાદનો અનુભવ અસાધારણ છે. પણ અભિવ્યક્તિની આ પરંપરાનો કસ કાઢતે છતે વાત એ નવા જમાનાની, અદીઠ ને અતલનો તાગ લેવાની કરે છે; અને તે પણ ‘વિશ્વભરના યુવાનો’ની જિંકર કરીને. ઘણ ને એરણવાળી અતિપ્રસિદ્ધ રચનાનો આ કવિ, નિ:શસ્ત્રીકરણનું સમણું જોનારો ને એ રીતે દેશભક્તિ ને વિશ્વપ્રીતિ વચ્ચે અંતે જતાં અવિરોધી અભિગમ કેળવવા તાકનારો છે. એક એવો દેશભક્ત છે આ જે માર્ફ્સવાદી ઈન્ટરનેશનલની તરાહમાં “જાગો જગના ક્ષુધાર્ત ! જાગો, દુર્બલ અશક્ત ! ઈન્સાફી તમ્મ પર કરાલ કાલ જાગે...” એમ ખોંખારીને ગાઈ શકે છે.

મુદ્દે, ઘરઆંગણે લોક અને દેશની એમની સમજ ફિરકાઓને વટી ગઈ હતી એ કારણે એમને વૈશ્વિક ફલક પર વિચારતાં હરકત નહીં પડી હોય. વચ્ચે આપણે ૧૯૨૧ના એમના કર્ટન કોલ શા પત્રની વાત કરી, પણ તે પૂર્વે છેક ૧૯૧૬માં કેવળ વીસમે વરસે લાખાપાદર બેઠે એ વડીલબંધુ લાલચંદ મેઘાણીને જે પત્ર લખે છે એમાં ‘ગાંધીશ્રી’ના વિચારોને ‘કોસ્મોપોલિટન’ કહેતાં સર્વદેશીય કહે છે ! તો, ગાંધી સરખા ‘ઠેઠ

હિન્દુસ્તાની'ની વિશેષતા મેઘાણીના મતે એમના કોસ્મોપોલિટન હોવામાં છે. 'જુદી જુદી જમાત ભાંગી ઘડિયો વિરાટ' એ ભારતઘટનાનું સ્વાસ્થ્ય શેમાં ? તો કહે, વૈશ્વિકતામાં.

આ જે સ્વાસ્થ્ય, મેઘાણી એને એકાધિક છેડેથી પકડવા કરે છે. આયખાના અંતભાગે એ 'સોરઠી સંતો' લઈને આવ્યા ત્યારે નાંદીવચનોમાં રૂડું કહ્યું તું એમણે કે 'શૈવ, વૈષ્ણવ, જૈન અથવા સ્વામીપંથી એવા કોઈ એક સંપ્રદાયની અંદર મહિમા પામેલા ધર્મગુરુઓનાં આ વૃત્તાન્તો નથી. અહીં સંઘરવામાં આવ્યાં છે તે અને હવે પછી સંઘરાશે તે, તમામ તો લગભગ બિનસંપ્રદાયી અને ગ્રામવસતીના નીચામાં નીચા પડ સુધી ઊતરેલા ઈશ્વરપ્રેમી ને સેવાભાવી સંતોનાં બયાનો છે. એનું 'લોકસંત' એવું નામ બરાબર અર્થવાહી લાગે છે, કેમકે તેઓ લોકોને રંગે રંગાયા હતા અને લોકો તેઓને રંગે.'

અહીં 'બિનસંપ્રદાયી' એ પ્રયોગ નોંધ્યો તમે ? અને હા, 'ગ્રામવાસીના નીચામાં નીચા પડ'નો ઉલ્લેખ પણ કાળજે કરવો જોઈએ, કેમ કે એ ઝોકમાં એક કોસ્મોપોલિટન દેશદાઝને સારુ પ્રિય ને પથ્ય એવો અગ્રતાવિવેક રહેલો છે. પેટલીકરની 'જનમટીપ'ના દૂખણાં લેતાં એમણે એમાં રહેલ 'પ્રોલિતારિયેત' સૃષ્ટિની ખાસ નોંધ લીધી છે. આ જ વિવેક અને ન્યાયબુદ્ધિએ એમની કને, આપણે જોઈ ગયા તેમ 'છેલ્લી સલામ' લખાવેલ છે. (લાંબા પટ પર આ રચનાને ત્રણ જ કદરદાન મળ્યા જણાય છે : સુંદરજી બેટાઈ, મનુભાઈ પંચોળી, જયંત કોઠારી.)

સ્વરાજ આવવામાં હતું અને મેઘાણી ગયા. આજે આઝાદીના અમૃતપર્વનો માહોલ છે ત્યારે ઉજવણીના શોર છતાં એમાં નહીં ડૂબી જતું દુર્દૈવ વાસ્તવ એ છે કે આપણી પ્રજાકીય નિયતિ ફિરકાઓમાં ને કુનબાઓમાં વહેંચાવાની રહી છે, આડા ને ઊભા વહેરાવાની રહી છે. અગ્રવર્ગમાં સહૃદયતાનું ટાંચું એવું તો પડ્યું છે કે દેશના લોકોની એની સમજ વસ્તુતઃ વર્ગવિશેષ કે વર્ણવિશેષ કે સંપ્રદાયવિશેષ સાથે સમીકૃત થતી ચાલી છે. મેઘાણી હોત, વીરમાયા અને બિરસા મુંડા સરખાના નવસાક્ષાત્કારના એ સંવાહક બની રહ્યા હોત; નેલ્સન મંડેલા અને બીજાને એમણે પોંચ્યા હોત. ધીરે ધીરે આપણી ચેતનાની ક્ષિતિજો વિસ્તરતી આવે છે, સમજ ને સંવેદના સંકોરતાં આવે છે; અને મેઘાણી જાણે નવસર પમાતાં ન હોય ! ગોધૂલિવેળા ખાસી લંબાતી ચાલેલ છે અને એટલે સ્તો મેઘાણીએ સાંભળેલી (ને સંભળાવેલી) ઝાલરનો આજ જરીક વધારે જ ખપ છે.

અસરકારી મેઘાણીની અખંડ ખોજના આ સહેજસાજ લંબાયેલ બે બોલ સંકેલવામાં છું ત્યારે સાંભરી આવે છે કે પ્રગતિવાદ વિશેની એમની વિવેચનામાં મેઘાણીએ ભરીબંદૂક નોંધ્યું છે કે આપણા યુગમાં અનેક સમાજોમાં 'લોક' અને 'સાહિત્ય' બંને શબ્દો ભ્રષ્ટ થયા છે. લોકના નામે લોકનું અને સાહિત્યના નામે સાહિત્યનું શોષણ થયું છે. (હમણેના દાયકામાં લખતા હોત) તો એમણે 'રાષ્ટ્ર'નોયે આ જ તરજ પર ઉલ્લેખ કરવો પસંદ કર્યું હોત. આ સંજોગોમાં નિરંજન ભગતની દાયકાઓ પરની ઉક્તિ કેવી તરોતાજા લાગે છે કે મેઘાણીને નામે મેઘાણીનું જ શોષણ થયું છે... લંબાતે ગોધૂલિટાણે, આ સંબલ વચનો !

સ્વાયત્તા | જાગ્રત વ્યાસ

(સોનેટ, છંદ - અનુષ્ટુપ)

અમે સાહિત્યકારો કેં એમ ના ઝૂકીએ કદી.
સ્વતંત્રતા ઘણી વ્હાલી, ગુલામી ના સ્વભાવમાં.
નથી કંઠી કદી બાંધી, ના બાંધીશુ કદી અમે.
સત્તાધીશો તણી અંધ ગમતી દાસ્યભક્તિ ના.

રાજકારણ સાહિત્યે ઘૂસવું જોઈએ નહીં.
રાજકીય પક્ષો સાથે કામ શું કવિને વળી ?
પક્ષો તો આજ છે કાલે કદાચ એ હશે નહીં.
કૃતિ ને સર્જકો કિંતુ ચિરંજીવ સદા થશે.

નથી કદર જે રાષ્ટ્રે સાહિત્યકારની કશી,
થશે પતન એ રાષ્ટ્રે આટલું સમજી જજો.
જે દેશનાં કવિઓ જો પરાધીન બની જશે,
યાપલૂસો હશે ત્યાંતો સાચા કવિ નહીં મળે.

અમારા હક ના ઝૂંટો સમજી જાવ સાનમાં.
થૂંકશે આવતી પેઢી, રહેશો ના ગુમાનમાં.

એવું કંઈ થાય... | વિનોદ જોશી

એવું કંઈ થાય.. મને એવું કંઈ થાય,
જેનો મેળ નથી પડતો મારામાં...

ઘાસલેટ પીધાનો ફક્કડ ઉન્માદ લઈ
ફાનસ ટીંગાચ હજી ટોડલે,
ભુક્કો કરીને રાત ભભરાવું એટલામાં
ઘારું રુગાઈ જતું ફોડલે;

જાણું છું હું... અને જાણે છે તુંય,
હશે બેઠા ગણેશ પણે ગારામાં...

કાયમી ગરોળીને દેખાતું હોય બધું
દેખીતી ઉજ્જડ દીવાલમાં,
સૂરજ તો રોજ સાંજ સોપીને જાય છતાં
ગોતવાને બેસું ગઈકાલમાં !

ભરડાતા સૂર... તોય નમણાં આ નૂર
ભલે તૂટેલો તાર એક તારામાં...

સખી | મુકેશ જોષી

સખી પહેલા પડાવ ઉપર દાદાના દેશમાં, પરીઓના વેશમાં કૂવેથી ભરતા ને
આંબલિયે રમતા ને ગોરમાને ગમતા તે કીધા ઉપવાસ
સખી પહેલા પડાવ ઉપર કાળજાની હૂંફ, રહે કાળજું ય મૂક, જોઈ છબછબની શેરીને
પંચમની ભેરી ને શંકરની દેરીમાં કેવો ઉલ્લાસ

સખી બીજા પડાવે ગયા દાદાના દેશ, ચરર પરીઓના વેશ, ભર્યા નયનોમાં જલ,
થયા શ્વાસો અટકળ ભલી સાસુને ગમતા તે કીધા ઉપવાસ
સખી બીજા પડાવ ઉપર રંગેલી મેડી ને આંખોથી તેડીને હળવેથી છેડીને પરણ્યાએ
વેડી તે જાણે સુગંધથી રંગેલા શ્વાસ

સખી ત્રીજા પડાવે અહો ઝરમર ઝરમર, ઉગ્યા મેઘધનુષ અંગો પર રસભર રસભર,
ભરી મમતાનું ઘર, કોઈ દર્પણમાં બોલાવે પોતાનું ખાસ
સખી ત્રીજા પડાવે રૂડી પગલીની ભાત, ફરી પરીઓના દેશ લગી લંબાતી રાત, આહા
મોંઘી સોગાત, કુણી છાતીમાં હાલરડાં રમતાં કંઈ રાસ

સખી ચોથે પડાવે થયા રૂપેરી કેશ, લીધા સાસુના વેશ ક્યાં વાગતી રે ઠેસ અને
લાકડીના ટેકેથી ઠેલાતો જાય સહેજ ડગમગ પ્રવાસ
સખી ચોથે પડાવે દીધી કાળજાની હૂંફ, ક્યાંક હળવેથી ફૂંક, દૂર શંકરની દેરીમાં
આથમતી શેરીમાં આરતીની આશકાનો દેવો ઉલ્લાસ

હોમવું | કિશોરસિંહ સોલંકી (શિખરિણી)

હવા ના, ના માટી, ન વીજ ઝબકારો, ન જળ કે
ન આભે વ્હાલીપો ! મુજ શબ ખભે મૂકી ભમતો
ફર્યો ખાલી ખાલી જીવનભર પૃથ્વી તટ પરે !
દળાયાં ઘંટીમાં સપન સઘળાં, મારગ ભૂલ્યો !

ન આરો-ઓવારો, ન દિસતી દિશા, ક્યાં ક્ષિતિજ છે ?
બધે અંધારાના ખડક ખડક્યા, ચોતરફથી
મને એવો ભીંસ્યો, હલનચલને ના થઈ શકે !
દુઃખે ઘેરાયેલું મન તરફડે મૌન ચીસમાં !

હવે કેવો સૂર્ય ? સમય ઘરના આંગણ મહીં
સવારો આવી ને ગઈ, પણ ન રોકી કદીય, તો
ધખારો હૈયામાં ધરબી દઈને જીવવું રહ્યું !
થયેલી ભૂલોની-કમનસીબ શી — સેહવી સજા !

ઘણી ઈચ્છાઓનો સમય વહી ગ્યો, જાણ ન રહી !
હવે બાકી છે તે હવન કરીને હોમવું રહ્યું !

પ્રેમપત્રો | અનિરુદ્ધસિંહ ગોહિલ

જે પ્રેમપત્રો મેં કદીયે તે તને લખ્યાં નહીં
એને હવે આ મુગ્ધતાનાં વૃક્ષથી લવ ખેરવી
ને સ્પર્શથી મુજ જે વહે તે તવ સુગંધે સેરવી
લે પ્રેમથી ચરણે ધરું પુષ્પો સ્વરૂપે હે સખી !

જે પ્રેમપત્રો મેં કદીયે તે તને લખ્યાં નહીં
એને હવે ઉરથી વહે એ ભાવ માંહે ભીજવી
ને આંખથી મુજ જે ખરે એ આંસુઓમાં કાલવી
લે પ્રેમથી ચરણે ધરું ગીતો સ્વરૂપે હે સખી!

જે પ્રેમપત્રો મેં કદીયે તે તને લખ્યાં નહીં
એને હવે અંતર તણા અર્થો મહીં આ મેળવી
ને હોઠથી મુજ જે સરે એ શબ્દ માંહે ભેળવી
લે પ્રેમથી ચરણે ધરું કાવ્યો સ્વરૂપે હે સખી !

જે પ્રેમપત્રો મેં કદીયે તે તને લખ્યાં નહીં !
એ પ્રેમપત્રો કાવ્ય રૂપે જો સખી પ્રગટે અહીં !

વિજેતા થવું... | હાર્દિક વ્યાસ

સવારે સવારે કશું કેં બને કે કિનારો પ્રથમ એ કિરણને કહે છે.

કમળપુષ્પમાંથી પરિમલ વહે કે કિનારો પ્રથમ એ કિરણને કહે છે.

અમસ્તું અમસ્તું વિચારે ચડે જળ : ‘હું શેમાંથી છૂટું પડી ખળખળું છું
જવાબો તરત બાષ્પ થઈને ઉડે કે કિનારો પ્રથમ એ કિરણને કહે છે.

અહીં મુક્તિ બંધન કશું પણ નથી ને નથી સ્થિર કે કેં ગતિમાન જેવું;
પહાડો જરા એ પવનને કહે કે કિનારો પ્રથમ એ કિરણને કહે છે !

નવી કોઈ યુક્તિ, નવા ઉન્મેષો ને નવો વેશ ધારી, નવું સર્જવાને,
નવીનતમ પ્રતિભા સિંહાસન ચડે કે કિનારો પ્રથમ એ કિરણને કહે છે

પરિષ્કૃત થાવું બધાને ગમે છે, બધાને ગમે પ્રિય પાંખો પહેરવી;
‘વિજેતા થવું’ — ટેવ થઈ વિસ્તરે કે કિનારો પ્રથમ એ કિરણને કહે છે !

પ્રતિબદ્ધ વાયું ને લયબદ્ધ લહેરો, ઘણા તો હૃદયથી મનાવે છે ઉત્સવ,
સુગમ ગીત કોઈ જ્યાં કંઠે સરે કે કિનારો પ્રથમ એ કિરણને કહે છે !

પ્રથમ કોણ આવે ત્વચા કે તરલતા ? અને કોણ હંફાવે કોને ? — જણાવો,
મહાકાળ આવી એ પ્રશ્નો પૂછે કે કિનારો પ્રથમ એ કિરણને કહે છે !

પલાણીને અશ્વો પ્રગટતી મહેચ્છા તમે એને મનમાં જ આકાર આપો;
ફરી ચિત્ત પાછું શિખરને અડે કે કિનારો પ્રથમ એ કિરણને કહે છે !

પરસ્પર પ્રવાહો પ્રસરતા રહે છે, સજીવન થશે સેંકડો જળસ્વરૂપો;
પછી ઓંસમાંથી જીવન ઝરમરે કે કિનારો પ્રથમ એ કિરણને કહે છે...

સમજાવું ક્યારે સજન? | પ્રીતમ લખલાણી

હેયાની મૂંગી રે વાંસળી ને એમાં મુંઝાયું મબલખ જીવન.
અંદરની વાત નથી જેવીતેવી તને સમજાવું ક્યારે સજન ?

લીલાછમ ખેતરના મખમલિયાં મોલ તળે
ખોવાયો વાન એનો કાળો
વાયરા સંગાથ પછી ફરફરતા પાન લઈ
ઊડ્યો છે આખોયે માળો
ખોબેથી પીત ઝરણ વહેતું જો હોત પણ
કેમ પીઈં છલકાતું મન?..
અંદરની વાત નથી જેવીતેવી તને સમજાવું ક્યારે સજન ?..

એક બે કરીને આજ ઊમટ્યા છે આંખોમાં
સપનાના ટોળાં ને ટોળાં
એકલતા પીડ બની કોરે છે અંદરથી
હોઠોંએ ચૂપ રહે ભોળા
છાતીમાં ઝંખનાનો ઊછળે છે દરિયો ને
ટહુકામાં તરચ્યું છે તન...
અંદરની વાત નથી જેવીતેવી તને સમજાવું ક્યારે સજન?...

૫ સપ્ટેમ્બર (શિક્ષક) | હર્ષદેવ માધવ

હાથમાં ચોક અને ડસ્ટર લેતાં જ
વાઘ બની જતો એ
જ્ઞાનના પર્વતો પાસે
હોય છે એક જંતુ.

એણે પેટાવેલા દીવાઓ
ઝાંખા નથી પડતા
સૂર્યપ્રકાશમાં પણ.

પ્રશ્નો બનીને ઊભેલા
વિદ્યાર્થીઓ સામે
જવાબ બનવાનું ન થાય એનાથી,
ત્યારે -

એને કાંટા બનીને ભોંકાય છે સર્વ પ્રશ્નો
ખીલા બનીને ખૂંચે છે મજાક કરતી આંખો
ને લોહી નીગળતા દેહ વગર

એ બની જાય છે ઈશુ ખ્રિસ્ત!

જો ઋતુ વગર
છોડ ઉછેરવાની આવડત હોય
અંધારાની પરવા કર્યા વિના
થોડીક ચાંદની ઊગાડવાની તાકાત હોય
કુશળતા હોય
વાવાઝોડામાં વહાણો ચલાવવાની
તો જ શિક્ષક બનવું!

જો એને વહેતાં આવડતું હોય તો
એ ન બની ગયો હોત
અવાવરુ કૂવો !

એણે તો તરતા મૂક્યા હતા દીવાઓ
શ્રદ્ધાથી પ્રગટાવીને

કેટલાક તર્યા, કેટલાક ડૂબ્યા
કેટલાક સળગ્યા, કેટલાકે બીજાને સળગાવ્યા
કેટલાકે તો ફક્ત મેશ જ ફેલાવી
કેટલાક તો તેલને બદલે પોતે જ ખૂટી ગયા
પણ એણે તો શ્રદ્ધાથી...

અપરેઈટ થયા વિનાની વેબસાઈટ જેવો એ પોતે
જાતે જ

ડિલીટ થઈ રહ્યો છે સ્ક્રીન પરથી.

એટલે જ દૂર રહે છે.

વિદ્યાર્થીઓ -

એ સાઈટ ‘ઓપન’ કરવાથી.

દુકાન બનીને બેઠેલો એ

સડેલો, વાસી અને ઘસાયેલો માલ

વેચવા માગે છે.

એટલે જ

ગ્રાહકોને છેતર્યાના અપરાધથી

બાઘો બનીને ફરે છે.

એના ચહેરા પરથી ચાલ્યું ગયું છે

પ્રામાણિકતાનું તેજ

એ પણ પીપળો બનીને પૂજાયો હોત,

પણ —

થોડાંક આળસનાં ભૂતો
એનામાં રહેવા આવી ગયાં
એટલે
હવે તો એની ડાળો જ
તોડી રહી છે એને અંદરથી

એ સામાન્ય છે

પણ

અસામાન્યનું સર્જન કરી શકે છે

એના શ્વેતવસ્ત્રોમાં સમાયા છે

રાષ્ટ્રનાં મેઘધનુષી રંગો

એ બંધ આંખોથી જે જુએ છે,

તે નથી દેખાતું ધોળે દિવસે પણ નેતાઓને.

એના પ્રશ્નોથી એ

આપી શકે છે ઉત્તરો

પણ એને કાંઈ પૂછતું નથી

એટલે જ માનસિક ગરીબ છે દેશ.

એકાદ પાર્કુ માટલું મળશે

એ આશાએ

રેડ્યા કરે છે પોતાની શ્રદ્ધા

એ કાર્યાં મટકાંઓમાં

સફેદ બાસ્તા જેવી પાટિયું ભરેલા ખાટલા ઢળાયા. પોચા પોચા ગાદલાની માથે ધોયેલા ઓછાડ પથરાયા ઈ ભેગી જ હું તો ઠેકડો મારીને ખાટલા પર ચડી ગઈ. થોડીવારમાં મમ્મી પણ આવીને ખાટલા પર લંબાણી. બબ્બે ઓસરીએ ચાર-ચાર ઓરડાવાળું મકાન રાતના ઝાંખા અજવાળામાં દરિયા જેવું વિશાળ લાગતું હતું. બા સંજેરો કરતાં હતાં ઘર-દુકાન ભેગા હોવાથી પાર વગરની વસ્તુઓ હોય. એક એક ઓરડે જઈ ટોચના અજવાળે સમુનમુ કરતાં કરતાં આઠે આઠ રૂમમાં ફરી વળેલાં બા ફળિયામાં આવ્યાં ત્યારે અષ્ટભુજાળી દેવી જેવાં લાગતાં હતાં. પરસેવો લૂંછતાં લૂંછતાં એમણે થોડે દૂર ઢાળેલા બાપુજીના ખાટલા નીચે પાણીભરેલો કળશ્યો અને લાકડી મુક્યાં. પેટ્રોમેક્ષ બુઝાવીને ફાનસ પેટાવ્યું. શગને ધીમી કરીને મારી બાજુમાં આવીને ખાટલામાં આડા પડ્યાં. બાના દેહમાંથી પરિશ્રમના પરસેવાની ગંધ આવતી હતી. હું બાની નજીક સરકી અને એમને વળગીને સૂતી.

મમ્મી ક્યારની બાની રાહ જોતી જાગતી પડી હતી. વૈશાખની ઊજળી રાતે પાસપાસેના ખાટલા પર સૂતેલી બે સ્ત્રીઓ ખુલ્લી આંખે આકાશને તાકી રહી હતી. ખાસ્સી વાર પછી મમ્મીએ મૌન તોડ્યું ‘બા, બાપુજી હજી નો આવ્યા ?’

‘ઈ અમથાં ય કે’દી વ્હેલા આવે છે ?’

‘આટલા મહિને દીકરી ઘરે આવી હોય તો બાપને એમ નો થાય કે વ્હેલા ઘરભેગા થઈએ ?’

‘એને શું દીકરો કે શું દીકરી ? કાંઈ ફેર નો પડે બેન !’

‘પણ અત્યારે શું પાડા પાવાના હોય બા ?’

‘ઈનો દન અટાણે જ ઊગે’ બાએ હળવો નિસાસો નાંખ્યો

‘કેટલાં વરસ થ્યા બા, હું આ જ્યુ જેવડી હતી ત્યારની જોતી આતું છું.’ કહી મમ્મીએ મારી સામે આંગળી ચીંધી. ‘તમે આ બધું કેમ ચલાવી લ્યો છો ?’ મમ્મીએ જોશભેર કહ્યું

‘ઈ સિવાય કરવાનું ય શું ? બાએ સાવ ધીમા અવાજે કહ્યું

‘બા, વારતા ક્યો ને!’ મેં આ બધી ગંભીર વાતોથી કંટાળીને કહ્યું.

‘બાને શ્વાસ તો લેવા દે’ મમ્મીએ મને ટોકી

‘એને ધખ મા સોભા, ઈ તો બાળક છે. તારા બાપની દાઝૂય એના ઉપર કાઢ્ય મા.’ બાએ મમ્મીને ઠપકો આપ્યો.

‘બા, તમે ભલે ચૂપ રહો પણ હું આજે બાપુજી સાથે વાત કરીશ’ મમ્મીએ ધડાકો કર્યો.

બા સડપ દેતાં’ક બેઠાં થઈ ગયાં મમ્મી સામે હાથ જોડીને બોલ્યાં ‘તારી ગાય છું સોભા, તને જલારામબાપાના સોગન છે તું જો કાંઈ બોલી છો તો.’ બાએ હાથ જોડ્યા.

‘તો ક્યાં સુધી આ બળતરા સહન કરવાની છે ? હવે તો ધોળા આવ્યા.’ મમ્મી તપી ગઈ.

‘આ બધુંય કોઠે પડી ગ્યું બેન... આ સંધુય રીઢુ થઈ ગ્યું’ કહીને બાએ છાતી પર હાથ ફેરવ્યો. મેં બા સામે જોયું ચાંદાના રુપેરી અજવાળામાં બાની ચીમળાયેલી ચામડી ચમકતી હતી. ગળું, છાતી, પેટ, હાથ બળેલી ચામડીથી મઢાયેલા હતાં. ઠેરઠેર કાળા-સફેદ ધાબાં દેખાતાં હતાં. દાઝેલી ચામડી શરીર પર એવી રીતે ચોંટી ગઈ હતી કે કંઈક વિચિત્ર અને ખરબચડી સપાટીમાં ફેરવાઈ ગઈ હતી. મેં ધીમેકથી મારો નાનકડો હાથ બાના હાથ પર ફેરવ્યો ‘બા... વારતા કહો ને!’

‘એક... આ... વારતાની ચરહુડી... ક્યારની મંડાણી છે તે ! પૈડ નથી મુકતી. સૂઈ જા છાનીમાની’ કહીને મમ્મીએ મને ધમકાવી. હું નિમાણું મોં કરીને ઓશીકામાં મોં છૂપાવી ધીમુંધીમું રડવા લાગી. બાએ મારા લીસ્સા વાળ પર હેતથી આંગળી ફેરવતા કહ્યું, ‘સોભા, આ પહુડા જેવી છોડીને શું કરવા ખીજા છો ?’ એણે શું ગનો કર્યો છે ?’

‘જોવો બા, તમે દાઝી ગ્યાં ત્યારે તો હું જ્યુ જેવડી હતી એટલે કાંઈ નોતી સમજતી. પણ હવે મારાથી આ સહન નથી થાતું કહી દઉં છું’ મમ્મી ધમકીભર્યા સ્વરે બોલી.

બાએ નાક પર આંગળી મૂકી ‘શીશશશ...’ કર્યું અને વારતા માંડી ‘એક હતું ગામ. ગામનું નામ બળેલ પીપળિયા. ગામમાં એક રાજા હતો. રાજાને ન્યાં તો દોમદોમ સાયબી. રાજાને બે રાણિયું હતી. એક હતી માનેતી અને બીજી અણમાનેતી...’ વાર્તા આગળ ચાલવા માંડી અને મારા કાનમાં તો જાણે અમરત રેડાવા લાગ્યું હોય તેમ હું તૂપ્ત થવા લાગી. બાનો હેતાળ હાથ વાંસા પર સરકી રહ્યો હતો અને હું નિંદ્રાદેવીના ચરણોમાં આળોટવા લાગી હતી. અચાનક ડેલીની સાંકળ ખખડી, અવાજ સાવ બોદો હતો મમ્મીને ન સંભળાયો પણ બા તરત જ ઊભા થયાં. ડેલી ખોલી. બાપુજી અંદર આવ્યા. ટોપી ઓસરીની પગથાર પર મુકી. ટોચને ખાટલાના પાયા પાસે મુકી અને ખાટલા પર લંબાવ્યું. બા મારી પડખે આવીને સૂઈ ગયા અને મને એની છાતી સાથે ભીંસી દીધી. એ હળવી ભીંસમાં બાની છાતીની બળેલી, ખરબચડી ચામડી મારા ગાલને અડતી રહી અને ફરી મારી આંખો ઘેરાવા લાગી.

મોસાળમાં રહું એ દિવસો મારા માટે ગોળથી યે ગળ્યા હોય. નહીં વહેલું ઊઠવાનું કે નહીં ભણતરનો ભાર. નહીં ઘરકામ શીખવાનું કે નહીં મમ્મીની શિસ્તમાં રહેવાનું. અહિયા તો એય... ને.. બહેનપણીઓ સાથે વાડી-ખેતરે ફરવાનું, નદીએ નહાવા જવાનું, વીરડા ગાળવાનાં, પાદરના વડલે હીચકા ખાવાના અને બપોર વચ્ચે નવકાંકરી કે ઈષ્ટો રમવાનું, દિવસ તો ચપટી વગાડતાં પૂરો થઈ જાય. મને સાંજ પડે એની રાહ હોય. રોજ સાંજે મને આંગળિયે ઝાલી બા દૂધ લેવા જાય. ગોધૂલિ ટાણે હું અને બા ઘરથી દૂર આવેલ

ભરવાડવાડે જઈએ. બા જશોદામામીને તપેલું પકડાવીને નિરાંતે ઓસરીની કોરે બેસે. આખા દિવસના કામની જળોજથ્થાથી થાકેલા બા ઓસરીની થાંભલીના ટેકે બેઠાં હોય. હું થોડી થોડીવારે બોઘરણામાં પડતી દૂધની સેરો તરફ તો થોડીવારે નિરાંતવા બેઠેલાં. બા તરફ જોયા કરું. બા તો આ બધી જ ઘટનાઓથી દૂર કોઈ અજાણી દિશામાં તાકતાં હોય એમ અન્યમનસ્ક થઈ બેસી રહે. રંગબેરંગી સાડલો. કપાળમાં કોરા કંકુનો મોટો ચાંદલો, કાનમાં હીરાની બુટ્ટીઓ, હડપચી પર શોભતું નમણું ખંજન અને એ ખંજનની બરાબર ઉપર ત્રોફેલું ત્રાજવું. એ લીલાશ પડતા ટપકાને કારણે બાનો ઘઉંવર્ણો ચહેરો ઓર દીપી ઉઠતો. આથમતા દિવસનું વિદાય લેતું અજવાળું બાની મોટીબધી ચૂંક પર પડતું અને આખો ભરવાડવાડો ઝગમગી ઊઠતો.

એક સવારે દૂધ-રોટલો પીરસતી વખતે બાએ મને કહ્યું ‘જ્યુ બટા... આજે તારે એક કામ કરી દેવાનું છે.’

‘હા બા... શું કરવાનું છે?’

‘કામ તારા મેળનું છે. કરીશ ને?’

‘હા બા... કરું જ ને!’

‘જો ઓલો ડોફિસરૂમ છે ને? એમાં જી શો-કેસ છે ઈ તારે ગોઠવી દેવાનો છે. આવડશે ને?’

‘હા બા... ગોઠવી દઈશ’

હું તો એક ભીનો અને એક કોરો ગાભો લઈને હોંશથી ઓફિસરૂમમાં પહોંચી ગઈ. ત્રણ ખાના વાળો એ શો-કેસ મારી ઊંચાઈ જેવડો જ હતો. પહેલાં તો મેં એને ધારી ધારીને જોયો. પછી હું તો મંડી પડી એની સફાઈમાં. કોતરણીવાળી બહારની ફેમને ઘસીઘસીને સાફ કરી. પછી શો-કેસ ખોલી સૌથી ઉપરનું ખાનું હાથમાં લીધું બધું આમતેમ પડ્યું હતું દરેક ચીજ પર રજ ચોંટી ગઈ હતી જાણે વર્ષોથી કોઈએ હાથ જ ન લગાડ્યો હોય ! એ ખાનામાં કાચના રમકડાં હતાં. ચારો ચરતી ગાયો, મનમોહક નર્તકી, ખૂંખાર સિંહ, ટ્યૂકડા કપ-રકાબી, તુલસીક્યારો અને કાનુડાની મૂર્તિ ‘આ બધું જોઈ મને થયું આ રમકડાથી કોઈ રમ્યું હશે? કે માત્ર શોભા માટે જ લીધા હશે?’ હું તો બધું જ કાળજીપૂર્વક ઘસીઘસીને લૂછતી ગઈ અને સુઘડતાથી ગોઠવતી ગઈ. વચલા ખાનામાં રહેલી મોતીભરતની કલાકૃતિઓને પહેલા તો અચરજથી જોતી જ રહી. નાના-મોટા મોતી ભરેલા લોટી-ઈંદોણી-નાળિયેરના સેટ, મોતીના ખુરશી-ટેબલ, મોતીની ટબૂડી, મોતીનો શીશો, મોતીનું ગાડું અને મોતીની ઢીંગલી જોઈ થયું કે ‘આ બધું બાએ બનાવ્યું હશે? કેવું સુંદર કામ છે?’ આમ વિચારતી ગઈ, જતનથી લૂછતી ગઈ અને સુંદર રીતે ગોઠવતી ગઈ. સૌથી નીચેના ખાનામાં દુકાનમાં વેચવાની વસ્તુઓ ભરેલી હતી. આયોડેક્સ, બર્નોલ, વિક્સ, અમૃતાંજન, સોમવા-૩૪, ગ્રાઈપવોટર, પાટી-પેન અને એવું તો ઘણું બધું. તેને પણ લૂછીલૂછીને સહેલાઈથી શોધી શકાય તે રીતે ગોઠવી. છેલ્લે ગાભાના સ્વચ્છ છેડા વડે અંદર-બહારના કાચ લૂછ્યા. આ આખીય પ્રક્રિયા દરમ્યાન હું સતત રોમાંચિત થતી રહી. શો-કેસના દરવાજા બંધ કરીને એને આંખો વડે પીતી રહી.

પછી બાની આંગળી ઝાલી ઓફિસરૂમમાં લઈ આવી.’ જોવો બા...’

બા તો શો-કેસને જોઈને અવાક થઈ ગયાં. મુઘ્તાથી જોતાં જ રહ્યાં. દરવાજા ખોલી એકએક ચીજ પર હાથ ફેરવતાં ગયાં અને એકએક ચીજનો ઈતિહાસ કહેતાં ગયાં હું રસપૂર્વક સાંભળતી રહી. એ આખો દિવસ બા એકલાએકલા રાજી થયે રાખ્યાં. થોડીથોડીવારે શો-કેસને જોઈ આવે અને મને વ્હાલ કરે. રાતે એમની ખરબચડી સોડમાં લઈને કહે ‘આજે મારા બાપલિયા પાહે બોવ કામ કરાયવું કાં ? થાકી ગ્યો ને મારો વિહામલો ?’

‘ના રે બા એમાં મહેનત જ ક્યાં હતી તે થાક લાગે ?’

‘તો ય કામ તો કામ જ ને ?’

‘પણ બા, મને તો બહુ મજા આવી.’ મેં વ્હાલથી કહ્યું.

એ મારા માથા પર હાથ ફેરવતાં બોલ્યાં ‘બટા જયુ... જેને બધુંય ગોઠવતાં આવડે ઈ સુખી થાય અને વળી ઈ ગોઠવવામાં મજા ય આવે એને તો કોઈ’દી વાંધો નો આવે. હમજી ?’

એમના શબ્દોમાં કોઈ સૂચિત ભાવ હતો પણ મને કંઈ ન સમજાયું. મેં તો મારી રોજિંદી માંગણી ચાલુ કરી દીધી ‘બા વારતા કહો ને’

બાએ વારતા માંડી ‘એક હતું ગામ. ગામનું નામ બળેલ પીપળિયા. ગામમાં એક રાજા. રાજાને બે રાણી. એક માનેતી એક અણમાનેતી...’ વાર્તાની શરૂઆત રોજ આવી જ હોય પરંતુ પછી એમાં જુદી જુદી ઘટનાઓ ઉમેરાતી જાય અને વાર્તા રસપ્રદ બનતી જાય.

દિવસો તો અત્તરની જેમ ઊડી ગયા અને એ છેલ્લી રાત પણ આવી ગઈ. બીજે દિવસે સવારે ઘરે જવાનું હતું. આજે ય મા-દીકરી વાતોએ ચડ્યા હતા અને મારી વાર્તા ખોટી થાતી હતી.

‘જોવો બા, કાલે તો હું વઈ જઈશ. તમારું માનીને આટલા દિવસ ચુપ રહી પણ આજે તો ફેંસલો કર્યે જ પાર.’

‘સોભા, તું તો વઈ જઈશ. જાતાં જાતાં મારું જીવતર ઝેર શું કરવાને કરશ બટા ?’ બા ગળગળા સાદે બોલતાં હતાં

‘તો તમારે આ ક્યાં સુધી સહન કરવું છે ?’

‘નસીબમાં હોય ન્યા લગણ.’

‘આ બળતરા તમારા નસીબમાં નહોતી તો ય તમે એને સહન કરો છો ને ?’ મમ્મીએ બાની બળેલી ચામડી તરફ ઈશારો કર્યો.

‘બટા, મડદાની રાખને ફૂંક નો મારીએ. અંદર એકાદો ય દેતવા રહી ગ્યો હોય ને... તો બાકી યું હોય ઈ બધુ ય હળગાવી મેલે’

‘તો ય હું ચુપ નહીં રહું’

‘તને જલારામબાપાના સોગન છે’ કહીને બાએ ફરી એકવાર મમ્મીની જીભ પર

લક્ષ્મણરેખા દોરી નાંખી. અને અમે ઘરે આવી ગયાં.

વર્ષો વીતતા ગયાં મારું ગામડે જવાનું, વીરડા ગાળવાનું, શો-કેસ ગોઠવવાનું, ભરવાડવાડે બાને ઝળહળતા જોવાનું અને માનેતી-અણમાનેતી રાણીની વાર્તા સાંભળવાનું ઘણા વર્ષો સુધી ચાલ્યું. પણ હું બોર્ડમાં આવી અને ભણતરની કેદમાં પૂરાઈ ગઈ. ગામહું છૂટી ગયું અને બાની મુલાકાતો ય છૂટી. મમ્મી સાથે બાની ઘણી વાતો થતી પણ મારે બાની બળેલી ચામડી અને એ ચામડી નીચેની બળતરાનું સરનામું શોધવું હતું. મમ્મી સાથે આ ચર્ચા કરવા જેવડી મોટી હું ક્યારેય થઈ જ ન શકી. લગ્ન થયાં અને સાસરે ગઈ તો પણ એ સરનામું ન જડ્યું તે ન જ જડ્યું.

એક દિવસ ફોન આવ્યો કે બા અતિશય બીમાર છે. મમ્મી પહોંચે એ પહેલા તો હું ગામડે પહોંચી ગઈ. ઓફિસરૂમમાં બાનો ખાટલો હતો. પાણી પીવાનો ય સમય બગાડ્યા વગર હું બા પાસે પહોંચી. બા અર્ધજાગૃત અવસ્થામાં સૂતાં હતાં. મેં માથા પર હાથ મુક્યો શરીર તાવથી ધગતું હતું. હાથ દાઝી જાય એટલો તાવ! સ્પર્શ થતાં જ બાએ આંખો ખોલી ‘કોણ ?’

‘બા, હું જયુ.’

‘તું આવી ગઈ બટા ?’ સાવ અશક્ત અવાજે બોલ્યાં.

‘હા બા.’ મારી આંખોમાંથી પાણી દડવા લાગ્યાં. હું બાની હથેળીઓને મારી હથેળીમાં લઈ ચુમવા લાગી. મારા આંસુ એમની હથેળીને ભીંજવા લાગ્યાં. અમે બંને એકબીજાની હૂંફમાં રળિયાત થતાં રહ્યાં. હું ખાધાપીધા વગર બા પાસે બેસી રહી. રાત પડી ગઈ હતી. મારી પથારી બાના ખાટલાની બાજુમાં જ કરાવી. દીવાબત્તી ઓલવાયા પણ અમારી ચાર આંખોમાં ઊંઘ ન હતી. બાનો તાવ વધતો જતો હતો. હું પોતા મુકવા લાગી. મને તીવ્રતાથી પેલી વૈશાખી રાતો, ચાંદાના પ્રકાશમાં સાંભળેલી વાતઓ અને બાની ખરબચડી સોડ યાદ આવવા લાગી. મેં બાના ગાલ પર બચી ભરી બાએ નાઈટલેમ્પનાં અજવાળામાં મને એકીનજરે જોઈ એ બોખું સ્મિત લહેરાવ્યું. મેં બાને વ્હાલથી કહ્યું, ‘બા, વાર્તા કહો ને !’ આ સાંભળતાં જ બાની તાવભરી આંખોમાં ચમક આવી. એમણે અશક્ત અવાજે વાર્તા કહેવી શરૂ કરી. ‘એક ગામ હતું... ગામનું નામ બળેલ પીપળિયા.. એમા એક રાજા હતો. એને દોમ દોમ સાયબી હતી. એને આકાશની પરી જેવી એક રાણી હતી.’ હું રસથી સાંભળતી હતી.

‘રાણી તો એવી ડાઈ અને ખાનદાન કે એનો જગતમાં જોટો નો જડે. રાજાને સાચવે, પાંચ પાંચ જણાને સાચવે, વે’વાર સાચવે, વાડી-વજીફા સાચવે પણ કોઈ’દી થાકવાનું નામ નો લ્યે’ બાનો અવાજ ધ્રુજવા લાગ્યો હતો. હું માત્ર હોંકારો પુરાવતી હતી. રાજા તો રાણીના રૂપ પાછળ ઘેલો ઘેલો થાતો. પાણી માંગે ત્યાં દૂધ હાજર કરતો.’ બાએ થોડીવાર પોરો ખાધો પછી આગળ બોલ્યા, ‘બધુંય બરોબર હાલતું’તું એમાં... ગામમાં એક સોનારણ આવવી. શું એના રૂપ! શું એનો રુઆબ! ને શું એનો તોર ! રાજા જેવો રાજા પણ અંતે તો આદમીમાણહ જ ને ? લપટાઈ ગ્યો ઈ રૂપની જાળમાં. ગામની બારોબાર બીજો ગઢ બંધાયવો. રોજ રાત પડે ને રાજાને લીલાલે’ર’ બાનો અવાજ અતિશય

કંપવા લાગ્યો. તાવ વધતો જતો હતો. મેં ચિંતિત સ્વરે કહ્યું, ‘બા, હવે સૂઈ જાઓ. બાકીની વારતા કાલે કહેજો.’

પણ બાએ સાંભળ્યું ન હોય તેમ બોલવા લાગ્યાં, ‘રાજમેલને સાચવીને બેઠેલી માનેતી રાણી અણમાનેતી થઈ અને પરદેશી સોનારણ માનેતી થઈ. રાજરાણીને બધીય ખબર પણ કરે ય શું?’ મારા મગજમાં થોડું થોડું અજવાળું થવા લાગ્યું હતું. હું ચુપ હતી. બાનો અશક્ત અવાજ આવ્યો, ‘બટા જયુ... જાગશ ને?’

‘હા બા, સાંભળું છું.’ મારો અવાજ ભીનો હતો.

‘બટા, મોટા ઘરની વહુઆરુના મોભા ય મોટા ને દખ ય મોટા. એના તો ઉંબરા ય મોટા ને ભીંત્યું ય મોટી. અવાજ બા’રો કેમ નીકળે?’ બાની આંખોમાંથી સડસડાટ પાણી વહી રહ્યાં હતાં હું પણ એ પ્રવાહમાં ઘસડાવા લાગી મેં બાને આજીજીભર્યા સ્વરે કહ્યું, ‘બા... બસ હવે... પ્લીઝ...’

‘અણમાનેતી જાય તો ક્યાં જાય? અંદરના ડામ કોને દેખાડે? આંહુડુ પાડે તો એની ખાનદાની લાજે. એક’દી કાળજું કાઠું કરીને રસોયાને દીધી રજા અને પોતે ગઈ રસોડે. મોટા જબ્બર રસોડાનો મોટો જબ્બર ચૂલો. ઈ ચૂલા માથે મેલ્યો મોટો જબ્બર તાવડો. તાવડે મેલ્યું તેલ... ચૂલો તો ધખધખ બળે... રાણીનું કાળજુ જ જોઈ લ્યો! તાવડાનું તેલ મંડ્યું ઉકળવા. રાણીને ઓતાર ઉપડ્યો હોય એમ ચૂલામાં બળતણ નાંખતી જ જાય અને ચૂલાની આગ તો જે લબકારા નાંખે... જાણે સાપની જીભ જોઈ લ્યો! ધુમાડા કાઢતું તેલ રાણીને હાથ લાંબા કરી કરીને બરકવા માંડ્યું અને રાણીએ લીધા બે મોટા ગાભા. તાવડાના બેય હાથા પકડીને તાવડો વાળ્યો ઊંધો...’ બા કોઈ અજીબ શક્તિથી એકધારુ બોલ્યે જતાં હતાં. ‘તેત્રીસ કોડ દેવતા જોઈ યાં ને રાણીએ પોતાના નસીબનો ફેંસલો કરી નાંચખો. ફળફળતું તેલ આખા ડિલે ફરી વળ્યું. રુંવાડે રુંવાડે આગ લાગી પણ... રાણીને તો જે ટાઢક.. થઈ... જે ટાઢક થઈ... જે ટાઢક થઈ’ બાનો અવાજ તૂટવા લાગ્યો. હું કોઈને બોલાવવા ઊભી થવા ગઈ પણ બાએ મારો હાથ એકદમ જોરથી પકડી રાખ્યો હતો. શરીર તો ભઠ્ઠીની જેમ ધગતું હતું. હું ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રડતી હતી.

‘પણ રાણી વાલામૂઈ... બાળોતિયાની બળેલી તે ઠાઠડીએ ક્યાંથી ઠરે? ઈ અભાગણી બચી ગઈ. પછી તો આખો જલમારો બળતી જ રહી... બળતી જ રહી.’ બા સાવ ચુપ થઈ ગયાં. મારા હાથમાં એમનો હાથ હતો. શરીર હજુ ય ધગતું હતું. આંસૂ હજુ ય વહી રહ્યાં હતાં. અમે બન્ને નિશબ્દ હતાં. મેં ધીમે ધીમે બાના ગળા પર, પેટ પર, હાથ પર હાથ ફેરવ્યો કદાચ એ બળેલી ચામડી પર શાતા વળે! મારા શીતળ સ્પર્શની અસર થઈ હોય તેમ બાએ આંખો ખોલી અને અચાનક પૂછ્યું, ‘બટા... તું ક્યા ગામ સાસરે?’

‘અમરગઢ’ મેં ગળગળા અવાજે કહ્યું.

‘કેવું’ક છે ગામ?’

‘આમ તો બળેલ પીપળીયા જેવું જ.’

એક દબાયેલી વાતની વાર્તા | અશ્વિની બાપટ

હું એક પત્રકાર છું. હું વાર્તાઓ પણ લખું છું. કંઈપણ નવું લખાય ત્યારે સૌ પ્રથમ હું અમારા વર્તમાનપત્રના તંત્રી અને મારા મિત્ર નિશાંતને બતાવતી અને એની ફરસદે વાંચવાનું કહેતી. એકવાર હું નિશાંતને નવી લખાયેલી વાર્તા બતાવવા એની કેબિનમાં ગઈ. એની સાથે કોઈક બેઠું હતું એટલે હું પાછી વળી રહી હતી. પણ નિશાંતે મને બોલાવી.

‘બેસ, આપણે ચા મગાવીએ.’

હું સંકોચાઈને પેલા ભાઈ બેઠા હતા તેમની બાજુની ખુરશી પર બેઠી.

‘આ મનોહરભાઈ છે. એ તને ઓળખે છે.’ મેં પ્રશ્નાર્થમાં તેમની સામે જોયું.

‘તારી વાર્તાઓ દ્વારા. અહીં નજીકમાં જ રહે છે.’

તો મનોહરભાઈને હું એ દિવસે પહેલીવાર મળી હતી. તે પછી મનોહરભાઈ જ્યારે પણ ઓફિસમાં આવે ત્યારે નિશાંત મને બોલાવે. અમે ચા પીતાં પીતાં સાહિત્યિક વાતો કરીએ. એક વાર, શનિવારના અડધા દિવસે તેઓ આવ્યા. હું ઘરે જવાની તૈયારીમાં હતી. નિશાંત પણ થોડું કામ આટોપી નીકળવાનો જ હતો.

મનોહરભાઈએ કહ્યું, ‘આજે આપણે મારા ઘરે બેસીએ.’

હું અને નિશાંત એકબીજા સામે જોવા માંડ્યાં.

‘ચાલોને. તમને વધારે નહીં રોકું.’ મનોહરભાઈએ આગ્રહ કર્યો.

નિશાંતે મને પૂછ્યું, ‘તને ઉતાવળ તો નથીને?’

મને ઉતાવળ તો ન હતી, માત્ર ઓફિસથી પાંસડું ઘર તેવી ઘડ વર્ષોથી વળેલી હતી. જોકે, મારો દીકરો હવે મોટો થઈ ગયો હતો એટલે મેં કહ્યું, સારું, જઈએ.

એમનું ઘર બહુ જ મોટું હતું. ઘરમાં એક નોકર સિવાય બીજું કોઈ ન હતું. મનોહરભાઈ રસોડામાં નોકરને સૂચનાઓ આપવા ગયા ત્યારે નિશાંત અને હું એમનું ઘર જોઈ રહ્યાં હતાં. એક મોટા ઓરડામાં ચારે દીવાલોને અડીને પુસ્તકોના કબાટ હતાં. એ સિવાય પણ જમીન પર એક ખૂણે નવાં પુસ્તકો, સામયિકો વગેરે પડ્યાં હતાં. આટલો બધો વૈભવ જોઈને હું તો છક્ક જ થઈ ગઈ હતી. મારી નજર પુસ્તકો પરથી ખસતી ન હતી એટલે નિશાંતે મને કહ્યું, માગતી નહીં. એ કોઈને આપતા નથી.

અમે દીવાનખંડમાં સોફા પર બેઠાં. કોફી અને ચીઝ સેન્ડવિચેઝ લઈને એમનો નોકર આવ્યો. એની પાછળ મનોહરભાઈ પણ એક પુસ્તક લઈને આવ્યા.

‘આપણે આમાંની કવિતાઓ વાંચીએ.’

પછી કોફીની સાથોસાથ કાવ્યો વંચાયાં. રિલ્કેનાં કાવ્યો. થોડીવારે અમે નીકળ્યાં ત્યારે મનમાં એક તૃપ્તિનો ભાવ હતો.

આવું દર શનિવારે થવા માંડ્યું હતું. અમે ત્રણ, કોફી અને પુસ્તકો. એમને ત્યાં ન્યૂયોર્કર, પોએટ્રી જેવાં સામયિકો પણ આવતાં. જૂનાં અંકો પણ એ વાંચવા માટે ઘરે લઈ જવા દેતા નહીં. ત્રણેક કલાક રિલેકે, લૉર્કા કે યાનિસ રિત્સોસ જેવા કવિઓની કવિતાઓથી મારી કવિતા પોષાતી. થોડી અંતરંગ વાતો પણ થતી.

‘તમારી વાર્તાઓમાં જે આવે છે તે ખરેખર તમારી સાથે બનેલું હોય છે?’

હું માત્ર હસી. મારે જવાબ આપવો ન હતો //કારણકે આ અંગતતા સાચવવાનો પ્રશ્ન હતો. //

પછી મનોહરભાઈએ જુદી રીતે પૂછ્યું. ‘હું એમ માનું છું કે અસરકારક લેખન સાચી અનુભવાયેલી ઘટનાઓ પરથી જ આવે અને તમે જે ઘટનાઓ ઊપસાવો છો તેનાં મૂળ તો જીવાતાં જીવનમાં જ હોઈ શકે, બરાબર કહું છું?’

ફરી એ જ પૂછ્યું એટલે મેં જવાબ આપ્યો. મેં કહ્યું તેમની વાત સાચી હતી. સામાન્ય રીતે હું કોઈને મારી વાત કહેતી ન હતી પણ તેમના પ્રશ્નના દબાણમાં હું આવી જ ગઈ હતી. વળી, એક વિદ્વાન અને સમજદાર વ્યક્તિને મારી વાત જણાવવામાં મને કોઈ વાંધો લાગ્યો નહીં. તેમની સાથે સાહિત્યિક ગોષ્ઠિ કરીએ છીએ, દુર્લભ પુસ્તકો વાંચીએ છીએ, તો તેમની આવી જિજ્ઞાસા પણ ચલાવી લેવાય. મારા જવાબથી તેઓ મને જાણ પણ ન થાય તેમ મારી અંગતતામાં પ્રવેશી ગયા હતા.

‘ખરેખર બનેલી ઘટનાઓ તો ન હોય પણ તમારી એ વાત સાચી છે કે પોતાની જાતને લગતી વાતો વધુ અસરકારક રીતે લખી શકાય. હું તો એમ માનું છું કે લખવું એ જાતને ખંખોળવાની મથામણ હોય ત્યારે વધુ પ્રભાવક હોય. કલા માત્રનો હેતુ આત્મખોજ છે. તેમાં કલાકાર પોતે પૂરેપૂરો ઉઘડે તો જ કલાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય.’ ચર્ચા મારી અંગત વાતને ખસેડી સાર્વજનિક ફલક પર લઈ જવાનો મારો પ્રયત્ન હતો.

‘એવું કંઈ નથી. વાર્તાઓમાં તદ્દન કલ્પિત ઘટનાઓ અને કલ્પિત પાત્રો હોઈ શકે.’

‘પણ એ ક્યાંથી આવતાં હોય છે? એ આપણા અનુભવથી, આપણે તેવી ઘટનાઓ અને તે પાત્રોને જે રીતે જોતાં હોઈએ તે જ લખવામાં આવેને? તે આપણું જ પ્રક્ષેપણ ન હોય?’

એ પછી અમે સિલ્વીયા પ્લાથની એક કવિતા વાંચી અને મારા લેખન બાબતની ચર્ચા બંધ થઈ ગઈ. છૂટ્ટાં પડ્યાં પછી હું એ દિશામાં વિચારતી રહી હતી એ ખરું. તેમનો મુદ્દો અંગત ઘટનાઓનો હતો.

એકવાર એમનો ફોન આવ્યો.

‘મારી લાયબ્રેરી ગોઠવવામાં મદદ કરશો?’ મારી નજર સામે અલભ્ય પુસ્તકોનો ખજાનો આવ્યો. મેં કહ્યું, હા. તમારો નોકર પણ હશે ને? પુસ્તકો તારવવાનું કામ કરવામાં હું તમને મદદ કરીશ પણ કબાટો સાફ કરીને ગોઠવવાનું કામ તો તમારા નોકરને કરવું પડશે.’

‘હા, હા. એ હશે જ.’

‘તો ક્યારે આવશો? આજે મંગળવાર છે, તમે કહેતાં હતાં કે બુધ-ગુરુ તમારે ઓછું કામ હોય છે. તો કાલે લંચ પછી આવો તો?’

બીજે દિવસે લંચ પછી મેં નિશાંતની રજા લીધી. નિશાંત જરા મૂછમાં હસ્યો. તારા પર ફિદા લાગે છે નહીં તો એ કોઈને જ પોતાનાં પુસ્તકો અડવા નથી દેતા.

એમને ત્યાં જઈને હું સીધી પુસ્તકોના ઓરડામાં ગઈ. એમના નોકરને બીજા ઓરડામાંનાં પુસ્તકો પણ લઈ આવવા કહ્યું. અમે ત્રણે લગભગ ત્રણેક કલાક સુધી પુસ્તકો તારવતાં હતાં. બે કબાટ માત્ર કવિતાઓનાં પુસ્તકોથી ભરાયા, અંગ્રેજી, ગુજરાતી અને હિન્દી.

એ પછી બાકીનું કામ રહેવા દઈને કોફી પીવા બેઠાં. ‘હવે કાલે આવજો. ફાવશે ને?’

એમને બહુ જ સારું લાગતું હતું કારણકે વર્ષોથી બાકી રહી ગયેલા કામને આજે ગતિ મળી હતી. મને પણ આ કામ કર્યાનો આનંદ હતો. એમણે મને ન્યૂ યોર્કરના બે અંક ઘરે વાંચવા આપ્યા. પાછા આપવાની શરતે.

ઘરે પહોંચ્યા પછી તરત એમનો ફોન આવ્યો, ‘પેલા અંક વાંચ્યા?’

મેં કહ્યું, ‘હજી હમણાં તો ઘરે પહોંચી. વાંચીશ.’

રાતે ફરી ફોન. ‘કાલે આવશોને?’

પુસ્તકો ગોઠવવાનું કામ તો અઠવાડિયા સુધી ચાલ્યું. ચાર દિવસમાં તો એમણે ન્યૂયોર્કરના અંક એટલીવાર યાદ કરાવ્યા કે વાંચ્યા વિના જ એમને પાછા આપી દીધા. એ પછી બે ત્રણ અઠવાડિયાં દિવાળી વિશેષાંક કાઢવાના કામમાં હું અને નિશાંત બહુ જ વ્યસ્ત હતાં એટલે શનિવારની બેઠકો ના થઈ શકી. એમના ફોન પર ફોન આવતા હતા. ફોન પર હવે અંગત વાતો કરવા માંડ્યા હતા. એ બહુ બોલકણા હતા. નિશાંત કહેતો કે એમને તો કંઈ કામ-ધંધો છે નહીં. ગર્ભશ્રીમંત છે એટલે જિંદગીમાં કોઈ કામ કરવું પડ્યું નથી. નિશાંતે એકવાર એમ કહ્યું કે એમનાં પત્ની પંદરેક વર્ષ પહેલાં ગુજરી ગયાં છે અને દીકરો અમેરિકા છે એટલે એ એકલા પડી ગયા છે.

‘પણ આ બધું મને શું કામ કહે છે?’

‘આ તો તને ફોન કર્યા કરે છે એટલે કહું છું.’

દિવાળી પતી ગઈ. એક શનિવારે અમારી ઓફિસે આવ્યા.

‘ચાલો ઘરે. કવિતાઓ વાંચીએ.’

નિશાંતને બહાર જવાનું હતું. એણે કહ્યું, ‘તું જઈ શકે છે.’

હું એમની સાથે ગઈ. નોકર કોફી- ચીઝ સેન્ડવિચ લઈ આવ્યો. અમે યાનિસ રિત્સોસનું મૂનલાઈટ સોનાટા વાંચી રહ્યાં હતાં. એક વૃદ્ધ સ્ત્રી એક યુવાનને કહે છે: લેટ મી કમ વિથ યુ...

મનોહરભાઈનું પઠન પણ રંગદર્શી હતું. એમણે વાંચવાનું અટકાવી મારો હાથ પકડ્યો.

‘આટલા બધા દિવસોથી તમે આવ્યાં નહોતાં તો હું તમને મિસ કરતો હતો.’

હું સાવધ થઈ ગઈ.

‘પ્લિઝ ના ન પાડતાં. મને તમારી જરૂર છે. જિંદગીમાં પહેલી વાર મને પ્રેમ થઈ ગયો છે.’

મેં હસવામાં કાઢ્યું.

‘ના, એમ હસો નહીં. એક સુંદર, સારાં વ્યક્તિ તરીકે તમે મને ગમો છો. બહુ જ ગમો છો.’

મને થયું કે આ તો કંઈ વિચિત્ર વાત નથી. કોઈ પોતાને ચાહે, પોતાનો સાથ ઝંપે એનાથી કોઈને પણ સારું લાગે. એ પણ એક વિદ્વાન, બુદ્ધિવાન માણસને મારી પાસેથી મૈત્રી જોઈતી હતી. નિકટની મૈત્રી. મારા ખભે હાથ રાખીને એમણે કહ્યું,

‘આવતી કાલે આપણે લંચ માટે બહાર જઈએ.’

મેં ખત્મા પરથી તેમનો હાથ હળવેથી અળગો કર્યો.

બસ, આવું સામાન્ય સ્ત્રી જેવું જ વિચારે છે?

પછી એમણે પોતે વર્ષોથી એકલા છે તેની લાંબી પ્રસ્તાવના કરીને પોતાની કહી શકાય તેવી અંગત વ્યક્તિના સ્પર્શના અભાવની વાત કરી. હું તેમની વાત સમજી શકતી હતી. હું પણ વર્ષોથી એકલી જ હતી. સ્પર્શનો અભાવ થોડાં વર્ષો પહેલાં મને પણ સાલતો હતો. અગ્નિ મને બાળી શકે, વરસાદ ભીંજવે, આકરો તડકો શૂળની જેમ ભોંકાય, ધૂળ મારી ચામડી પર રજોટાય, ઠંડી હવા ચામડી સંકોચે પણ પંચમહાભૂતથી બનેલા કોઈ મનુષ્યનો સ્પર્શ મારા માટે ન હતો. પણ હું તેમાંથી બહાર નીકળી ગઈ હતી. મેં મારું એકલવાયાપણું સ્વીકારી લીધું હતું. કોઈ એકાદ અંગથી પાંગળું જ હોય તો તે સ્વીકારી જ લેવાનું હોય. હું આ અનુભવમાંથી પસાર થઈ હતી તેથી તેમની સ્પર્શની ઈચ્છા સમજતી હતી અને મેં તેમને મારો સ્પર્શ કરવા દીધો. મારો હાથ પકડવા દીધો. બસ, આ જ નબળી ક્ષણ પર મને જાત પર ઘૃણા થઈ આપણે તેવી ઘટનાઓ બની. સ્પર્શના સંદર્ભે ઘૃણા ન હતી પણ તેની સાથે જોડવામાં આવેલી કોઈ પુરુષને માટે પોરસાવા જેવી વાતથી. જોકે તેની જાણ મને મોડેથી થઈ હતી.

‘તો કાલે આપણે લંચ માટે કોઈક સરસ જગ્યાએ જઈએ?’

‘કાલે રવિવારનો દિવસ છે. એક જ તો રજા છે. ટ્રેનથી ખાસ આવવું પડે. મારા દીકરા સાથે એક જ દિવસ મને મળે છે.’

‘તો હું આવું તમારા ઘર પાસે. મને કંપની જોઈએ છે. એક – બે કલાક તમારા દીકરાના હક્કના મને આપો, પ્લિઝ.’

હું ના ન પાડી શકી. આમ પણ સ્વભાવથી થોડી નરમ છું. .

રવિવારે અમે એક થ્રી સ્ટાર રેસ્ટોરાંમાં જમવા ગયાં. એમણે મને એક બોક્સ આપ્યું.

બોક્સ ખોલ્યું તો એક સોનાની વીંટી અને બે સોનાની બંગડીઓ.

મેં લગભગ ગુસ્સામાં કહ્યું, ‘આ શું? તમારો મતલબ શું છે?’

‘પ્લિઝ ગુસ્સે ન થાઓ. આ મારો પ્રેમ છે. આ રીતે વ્યક્ત કરું છું. મારા પ્રેમનું અપમાન ન કરો...’

‘હું આ નહીં લઈ શકું. તમારે જે માનવું હોય તે માનો. તમારું અપમાન સમજો તો તેમ સમજો.’

‘મને થયું તમારા જેવી બુદ્ધિશાળી સ્ત્રી તો આટલું સમજશે. મારી લાગણીઓ સમજવાવાળું કોઈ જ નથી.’

‘કેવી લાગણી?’

‘એક કોઈ વ્યક્તિ આપણને ગમતી હોય ત્યારે એવું થાય કે આપણે એને માટે કંઈક કરીએ.’

‘એટલે દાગીના આપવાના?’

‘ના...ના, મારે તમારી પાસેથી કશું જ જોઈતું નથી. માત્ર તમે મને ગમો છો. એક મિત્રભાવે મારી એવી ઈચ્છા છે કે આ ભેટ તમે રાખો.’

હું ના પાડતી ગઈ તેમ તેમ તેમનો આગ્રહ વધતો ગયો. તેમની દલીલો પણ હું પકડી શકતી ન હતી. ફરીવાર મને કહ્યું કે ટિપીકલ સ્ત્રી જેવું વિચારું છું. આવાં તહોમતનો મારી પાસે કોઈ જવાબ ન હતો. મને પણ સમજતું ન હતું કે મારે શું કરવું જોઈતું હતું. માત્ર ના પાડી શકતી હતી. મારાથી પચ્ચીસેક વર્ષ મોટા હતા. હું તેમની સામે આખરે હારી ગઈ. તેમની ભેટ મારા પર્સમાં તેમણે આખરે રાખી જ દીધી.

ડિસેમ્બર મહિનામાં મારી એકઠી થયેલી રજાઓ વાપરવા મેં થોડા દિવસ રજા લીધી હતી. મનોહરભાઈના દરરોજ ફોન આવતા. તેઓ સતત નવાં પુસ્તકોની અને નાટકોની, ફિલ્મોની વાતો કરતા. એમના અવાજમાં અજબની ઊર્જા વરતાતી હતી.

રજા પૂરી કરી ઓફિસમાં પગ મૂકતાં જ નિશાંતે મને એની કેબિનમાં બોલાવી.

હું એની સામે બેઠી.

‘આ માણસ તો તારા પર લટ્ટુ થઈ ગયો છે. મને રોજ ફોન કરીને તું ઓફિસે આવી છે કે નહીં એમ પૂછે છે. શું કર્યું તે?’

‘એવું કંઈ નથી, તું મજાક કરે છે.’

‘ના. સાચે જ. મારી પાસે બેસીને એમણે મને બધું જ કહ્યું.’

‘શું?’

‘એ જ કે એ તને ગાંડાની જેમ ચાહે છે. તારી યાદમાં રાત્રે સૂઈ શકતા નથી. સવારે નાકા પર ઊભા રહીને તારી રાહ જોતાં જોતાં સિગારેટો પીતા હોય છે.’

‘બીજું કંઈ?’

‘એમણે કહ્યું કે તું ‘પટી’ ગઈ છે. એ તો તને એમની ગર્લફ્રેન્ડ માને છે. અભિનંદન.’
છેવટે સત્ય બહાર આવ્યું જ. એક ટિપીકલ પુરુષની જેમ તો તેઓ જ વિચારતા
હતા.

મેં નિશાંતને એમણે આપેલી ભેટ વિષે કહ્યું. આ ગંભીર બાબત હતી. એમણે
મારી સામે જે દેખાડ્યું હતું તે તો કેવળ મૈત્રીભાવ હતો. પણ આખરે એમને માટે હું એક
સ્ત્રી હતી, અને તેઓ મને પટાવી રહ્યા હતા. આવું તે ત્રાહિત વ્યક્તિને કહી રહ્યા હતા.
બની શકે કે તેઓને પ્રેમનો અનુભવ થયો. કોઈ પણ ઉંમરે થઈ શકે, એમાં મને કશું જ
અજુગતું લાગતું નથી. પણ સામી વ્યક્તિના મનની વાત સમજ્યા વિના? માત્ર પોતાની
પ્રેમની જરૂરિયાત માટે? આ પ્રસંગ ગુંચવાયેલો હતો. મારે આમાંથી બહાર નીકળવું
હતું. તેમના ઘરે જઈ એકવારનું પેલું બોક્સ પાછું આપી દઈશ એવું મેં નક્કી કર્યું. એ
બોક્સ મારા દીકરાના હાથે ન ચરે તેથી મેં મારી શાળાની એક બહેનપણી કિન્નરીને
આપ્યું હતું. મેં કિન્નરીને તરત જ ફોન કર્યો. એણે કહ્યું, ‘આવતા સોમવારે આઠ પચાસની
લોકલમાં હું તને મળું.’

મેં કહ્યું, ‘એની પહેલાં નહીં ફાવે? સોમવારથી હું રજા પર છું.’

‘નહીં ફાવે. શનિવાર સુધી હું તળેગાંવની ડ્યૂટી પર છું.’

કિન્નરી મંત્રાલયમાં નોકરી કરતી. એને ઘણીવાર આ રીતે બહાર જવાનું થતું.

‘ઓહ! કંઈ નહીં. પછી તને ફોન કરું.’

દીકરાની પરીક્ષાઓ શરૂ થવાની હતી માટે મેં ફરી રજાઓ લીધી હતી. નિશાંત
અને મનોહરભાઈ નિયમિત ફોન કરતા. નિશાંત મને મનોહરભાઈ વિશે અવનવું
કહેતો, મારી અને એમની ઠહ્ઠા કરતો. હું નિર્લેપ રહીને સાંભળી લેતી. મનોહરભાઈના
મનમાંથી આ વાત કઈ રીતે ભૂંસી શકાય? એ મારા માટે એક સમસ્યા હતી એટલે મેં
એમના સુધી પહોંચાડવા એક નવી કાલ્પનિક વાત બનાવી કાઢી: મને અમારા કોમ્પ્લેક્સમાં
જ રહેતા એક પ્રોફેસર સાથે હમણાં મૈત્રી થઈ છે. એ મારા ઘરે અનેકવાર આવતા હોય
છે. આવું બધું હું એમની વાતો બનાવીને નિશાંતને કહેવા માંડી. મનોહરભાઈને પણ
આડકતરી રીતે આ વાતો કરતી. તો પરિણામ એ આવ્યું કે તેમને ઈર્ષા થતી અને પ્રેમ
વ્યક્ત કરવા તેઓ ઈર્ષાનો ઉપયોગ કરતા.

હવે શું કરવું? સોનાની વસ્તુ મને વારંવાર આરોપી ઠેરવી રહી હતી. મનોહરભાઈ
સાથે ફોન પર ચીડાઈને વાતો કરતી, તેમનું અપમાન કરતી અને ઘણીવાર તો તેમના
ફોન લેતી જ નહીં. દીકરાની સામે તેમનો ફોન આવે અને હું ન લઉં તો મારી સ્થિતિ
કફોડી થઈ જતી. જાણે હું કોઈ ચોર હોઉં એ રીતે એ મને જોઈ રહેતો. પેલું બોક્સ તો મેં
તેનાથી છુપાવેલું. મારા દીકરાથી છુપાવેલી આ એક માત્ર વાત હતી. રજાઓ વખતે હું
કિન્નરીને મળી શકતી ન હતી એટલે જ તો આટલો વખત પાછું આપી શકી ન હતી.
આટલી મુસીબતો ઓછી હોય તેમ એકવાર કિન્નરીનો ફોન આવ્યો, રડતાં રડતાં બોલી
રહી હતી.

‘તેં જે બોક્સ આપ્યું હતું તે મેં મારા પર્સમાં રાખ્યું હતું.’

‘હા, તો?’

‘પિલ્લ મને માફ કરજે, તારું મોટું નુકશાન થઈ ગયું છે. મારું આખું પર્સ જ ગયું. ટ્રેનમાં બહુ ગરદી હતી. મેં ફરિયાદ પણ નોંધાવી છે.’

મારું ખરેખર બહુ જ મોટું નુકશાન થઈ ગયું હતું. આ વાત કોઈને કહું તો માનશે ખરું? કોઈકના દાગીના લઈને બેઠી એવી હું! માત્ર દાગીનાની ચોરી નહોતી થઈ, મેં જે ગુમાવ્યું હતું તેની સામે એ દાગીનાની કોઈ કીંમત ન હતી. કિન્નરી સિવાય કોઈ મને સમજી શકે તેમ ન હતું. અસહ્યા ગૂંગળામણ થતી હતી. હું હજારો પુસ્તકોના ઢગલા નીચે દબાઈ ગઈ હતી. હું હલી પણ શકતી ન હતી. પુસ્તકોમાંના કીડા મારા શરીર પર ફરી રહ્યા હતા, મારા શરીરને કોરી રહ્યા હતા. હું એમને મારવા કશું જ કરી શકું તેમ નહોતી.

થોડા દિવસોમાં મનોહરભાઈના વારંવાર ફોન આવતા હતા તે બંધ થઈ ગયા. ઓફિસમાં નિશાંત સાથે માત્ર કામ પૂરતી વાતો થતી. આ બધું જે બની ગયું એ વિચિત્ર તો હતું જ પણ તેમાં મેં નિશાંત જેવો મિત્ર પણ ગુમાવ્યો હતો. નિશાંત પોતાની જગ્યાએથી હલ્યા વિના સામા માણસને સમજી શકતો, આધાર આપી શકતો એટલો ભીતરથી સભર માણસ. એ મારાથી દૂર થઈ ગયો હતો. હું અસ્વસ્થ રહેતી. જે કંઈ બન્યું હતું તેમાં મારો વાંક હતો, પણ ઓફિસના લોકો મારા વિશે કંઈક વધારે પડતું વિચારી રહ્યા હતા એવું મને લાગ્યા કરતું. કાયમ નિજાનંદમાં રહેતી હું આજકાલ લોકોને મારી અંગતતામાં પૂરની જેમ ધસી આવતાં જોઈ રહી હતી. મારી પીઠ પાછળ મારા વિશે કંઈક ને કંઈક બોલતા જ હશે એવું ધારીને એમનાથી હું દૂર રહેવા માંડી હતી. મારું લખવાનું પણ મંદ પડી ગયું. એક વિચિત્ર અનુભવ થયો હતો. સામનો કરવાનું ક્યાં સુધી ટાળત. મેં મનોમન મારી નબળાઈ કબૂલી. હું જ ડોબી હતી. હું એમની સામે ઊણી હતી અથવા મને પ્રતિકાર કરતાં ન આવડ્યું. મારી નબળાઈ પણ મારો અપરાધ જ હતો. હું મનોહરભાઈની અપરાધી હતી. આવું મારાથી કેમ થયું, એમનું માન રાખવા થયું કે મને સોનાની વસ્તુનો મોહ થઈ ગયો હતો કે પછી સોનાથી ય વધુ મૂલ્યવાન તેવા સંબંધ માટે- મનોહરભાઈના પ્રેમનો આદર કરવા માટે જ મેં તે દાગીના રહેવા દીધા? — તેનું મને કારણ જડતું નથી. લખવાથી કદાચ મળે. વાર્તા સત્ય ઢાંકે પણ અને ખોલે પણ, છતાં મને લાગ્યું કે જે મારી ડાયરીનું મને અપ્રિય એવું પાનું છે તેનો સામનો હું વાર્તા લખીને કરી શકીશ.

એટલે મેં વાર્તા લખવા માંડી:

દરરોજના ક્રમ પ્રમાણે જોગિંગ ટ્રેક પર દસ-પંદર ચક્કર ચાલવાનું પતાવી બાગની વચ્ચે આવેલાં વર્તુળાકાર હરિત ભાગ પાસેના એક બાંકડા પર બેસીને પંકજે ચંપલ કાઢ્યાં અને હરિત વર્તુળમાં કૂણાં ઘાસ પર હળવે હળવે ચાલવા માંડ્યો. ચાલતાં ચાલતાં જ ધ્યાનમાં આવ્યું કે બાગમાં એના સિવાય કોઈ જ ન હતું. પાછલી રાતે એને મોડે સુધી ઊંઘ નહોતી આવી એટલે મોડો ઊઠ્યો હતો. દરરોજ કરતાં આજે મોડો આવ્યો હતો. મોબાઈલમાં સમય જોયો: સાડા અગિયાર. આ સમયે ગીતા સ્ટેશન પર ઊતરી હશે.

એણે પોતાના ઘર તરફ ન જતાં સ્ટેશનનો રસ્તો લીધો. જરા આગળ જઈ સિગારેટની દુકાનેથી એક પેકેટ ખરીદ્યું.

ડોક્ટરે તાકીદ કરી હતી કે હવે સિગારેટ એટલે તમારે માટે મોતને આમંત્રણ. છતાં એક આમું પેકેટ લીધું. એક પેટાવી ઊંડા કશ ખેંચવા માંડ્યો. તબિયતને કારણે સિગારેટ છોડવાને માત્ર બે વર્ષ થયાં હતાં પણ છેક કોલેજના દિવસોમાં સિગારેટ પીવાની જે લહેજત આવતી હતી તેવી જ લહેજત અત્યારે ઊંડા કશમાંથી મળી રહી હતી. એ દિવસોમાં ગમતી છોકરીના પસાર થવાની રાહ જોતાં જોતાં આવી જ રીતે એ સિગારેટની દુકાન પર કશ તાણતો ઊભો રહેતો. પણ પ્રેમના મામલામાં હંમેશ નિષ્ફળ રહ્યો હતો. બાંસઠની ઉંમરે પ્રેમનો દેવતા તેના પર મહેરબાન થયો હતો. પ્રેમ થવો એ તો ખરેખર નસીબની વાત ગણતો હતો. આ પ્રકારની આશિકી તેને આટલાં વર્ષોમાં કદી થઈ ન હતી. મોડું મોડું પણ નસીબ ખુલ્યું ખરું.

દૂરથી પોતાની ઓફિસ તરફ ચાલીને જઈ રહેલી ગીતાને જોઈને પંકજ થોડો મૂંઝાયો- એની પાછળ જવું કે ન જવું? એને જોગિંગના કપડાંમાં જોઈને કેવું લાગશે? છેવટે ગયો જ.

‘તમારે પણ રોજ જોગિંગ કરવું જોઈએ. ચાલીસની ઉંમર પછી વજન તો વધે જ. તમારું વજન...’

ગીતાએ કહ્યું, ‘પંકજભાઈ, જોગિંગ એટલે લક્ઝરીની ક્લસરત છે. તમારી જેમ ગાડીમાં ફરનારા માટે જરૂરી હશે. અમને ન પરવડે. અમારું તો ઘર અને ઓફિસ વચ્ચે જ જોગિંગ થઈ જાય, સમજ્યા? અને બીજી વાત, મારા શરીર વિશે બોલવાનો અધિકાર તમને મેં આપ્યો નથી.’

એક દબાયેલી વાત જુદા સ્વરૂપે આવી રહી હતી. વાસ્તવિકતામાં ગીતા આવું વિચારી શકતી હતી પણ પંકજને કહી શકતી ન હતી. આ જ તો એની નબળાઈ હતી. મારે ગીતાની નબળાઈઓની વાત કરવાની હતી. જે લખાયું તેના લીધે મન પર વધુ બોજો જણાયો. આ ગીતા મને કોઈ મદદ નહીં કરી શકે એવું લાગ્યું ત્યારે મેં એ લખાણ ફાડીને ફેંકી દીધું. એ દાગીના આશરે જેટલી કિંમતના હોય તેટલા રૂપિયા જ એમને આપી દઉં તો જ આ બોજ હળવો થશે તેમ લાગ્યું.

મને એ વીંટી અને બંગડી કેવાં હતાં તે પણ યાદ ન હતું, મને દાગીનાનો કોઈ શોખ જ નથી એટલે મેં તે ધ્યાનથી જોયા પણ ન હતા.

મેં કિન્નરીને ફોન કર્યો.

કિન્નરી મને એના એક ઓળખીતા સોની પાસે લઈ ગઈ. ત્યાં પેલા બોક્સમાં જે હતા લગભગ તેવા જ દાગીના કઢાવ્યા અને વજન કરાવ્યું, ભાવ કઢાવ્યો : સિત્તેર-એસી હજાર.

બાપ રે! મારા ચાર મહિનાનો પગાર.

એ પછી મેં થોડાં વધારાનાં કામ લઈ લીધાં. એક શ્રીમંત બેનને પોતાની આત્મકથા

લખાવવી હતી અને પોતાના નામે છપાવવી હતી. છેલ્લા એકવર્ષથી મને આ કામ માટે બોલાવી રહ્યાં હતાં પણ માત્ર પૈસા ખાતર એવું કરવાનું મને બરાબર લાગતું ન હતું. તેમની આખી આત્મકથા લખવામાં અંદાજે ત્રણેક મહિના જેવો સમય લાગે તેમ હતું. મારે ઓફિસ છૂટ્યાં પછી અઠવાડિયે બે કે ત્રણવાર એમને ઘરે જવાનું એવું નક્કી થયું. પૈસા જમા થવા માંડ્યા એટલે થોડું સારું લાગતું હતું. ઓફિસમાં પણ બધું પહેલાં જેવું થવા માંડ્યું હતું. લોકો કંઈ આપણને હંમેશા કેન્દ્રમાં રાખતા નથી હોતા. મનોહરભાઈએ ઓફિસમાં આવવાનું સાવ છોડી દીધું હતું. નિશાંત પણ કદી એમની વાત કાઢતો ન હતો. મારા મનમાં હવે મનોહરભાઈ માટે જરા પણ ગુસ્સો રહ્યો ન હતો. આમ તો એ બહુ જ નિખાલસ હતા, તેમને માત્ર કોઈકની કંપની જોઈતી હતી. એમને ખરાબ ન લાગે તેમ આ પૈસા કંઈ રીતે પહોંચાડવા તે પણ વિચારતી રહેતી.

માત્ર મારાથી કશું નવું લખાતું ન હતું. વધારાનાં કામ મારો દિવસ ખાઈ જતાં હતાં. ઘરમાં પણ ઘરકામ પતાવી કમ્પ્યુટર પર શોભનાબેનની આત્મકથા લખવા બેસી જતી.

એંસી હજાર પૂરા થવામાં હતા. શોભનાબેન પાસેથી માત્ર પાંચ હજાર આવવાના બાકી હતા. એવામાં એક સાંજે નિશાંતનો ફોન આવ્યો:

‘મનોહરભાઈ ગુજરી ગયા.’

મારાથી કશું બોલાયું જ નહીં.

મનોહરભાઈ અને મારી વાત હવે દુનિયા માટે દબાઈ જશે, પણ આખી વાતમાં એમના દુખમાં જે મારો ભાગ હતો તે અને તેમણે આપેલી ભેટ તો સમયાંતરે મને સતાવ્યા જ કરશે. એમના મરણની સામે આ અકળામણમાં મેં પચાવેલા નીતિશાસ્ત્રના ફૂર્યા ઊડાવતો એક વિચિત્ર વિચાર ચમકી ગયો કે મારું એવું તો શું લૂંટાઈ જવાનું હતું, પેલાં શોભનાબેનને જેમ પૈસા માટે લખી આપ્યું તેમ મનોહરભાઈને પણ---

પીડાને પાર | કોશા રાવલ

‘તમને બ્રેઈન ટયુમર છે’ સાંભળ્યા પછી થોડીવાર માટે તો મારું મગજ સાવ બહેર મારી ગયું. હવે મારે શું કરવું એ વિચારથી હું મૂંઝાઈ ગયો. રિપોર્ટ હાથમાં લઈ હું ઘરે જવાને બદલે રસ્તાની બાજુનાં બગીચાનાં બાંકડે બેઠો રહ્યો. ઠંડા પવનમાં બાળકો કિલ્લોલ કરતાં હતાં. યુવક-યુવતીઓ હસીમજાક કરતાં હતાં. પણ મારું મન કશામાં લાગતું ન હતું. એ બધાને હસતાં રમતાં જોઈ મને ઊલટાની ચીડ ચડતી હતી. માળા બેટા, કેવા મોજથી જીવે છે! જ્યારે મારા જીવનમાં દુખ અને ઢસરડાં સિવાય બીજું કશું નથી. મને થતું હતું કે ‘મારે ખૂબ જીવવું છે, ત્યાં જ હું મરી તો નહિ જીવને?’ એવાં ડરને લીધે મારા હાથ પગ ઠંડા પડી ગયાં.

અંદરનું અંધારું લઈ મોડી રાત્રે ઘરે પહોંચ્યો. ધારાએ રાબેતા મુજબ દરવાજો

ખોલ્યો. મેં ચૂપચાપ બેગ મુકી, પગરખાં ઉતાર્યાં, આંખો બંધ કરીને ખુરશી પર બેસી ગયો. મને સૂનમૂન જોઈ મમ્મીએ કહ્યું,

‘કેમ ભાઈ, આજે કાંઈ થયું છે?’

‘નહીં તો. કાંઈ નથી થયું.’

‘ઠીક ઠીક તો પછી થાકી ગયો લાગે છે.’

હીંચકામાં ઝૂલતી મમ્મી મારો પીછો છોડે તેમ ન હતી, એ કહે,

‘સાંભળ, રાજુભાઈની શીતલનું નક્કી કર્યું. કે’ છે, છોકરો બહુ ભણેલો છે. રાજકોટ.... થોડા શબ્દો કાને પડ્યાં. પછી મમ્મીએ આગળ કઈ કથા કરી, એ વિશે મને કશી ખબર નથી.

‘ગમે તે કહે, પણ આશુ આજે તું ટેન્શનમાં લાગે છે. બોલ, શું થયું?’

‘અરે, કાંઈ નહીં. એ તો ઓફિસનું ટેન્શન.’

સાચું કહ્યું તો મમ્મીના સવાલોનો સામનો કરવાની મારી અંદર હિંમત જ ન હતી. હું રડી જ પડીશ એવું લાગતાં ખોટું ખોટું હસીને ઊભાં થતાં મેં કહ્યું, ‘આજે જમવાની ઈચ્છા નથી. માથું બહુ દુખે છે. હું સ્ટોપેક લઈ સૂઈ જાઉં છું.’

‘સારું બેટા.’

રાત્રે ધારાને મે મારાં બ્રેઈન ટયુમર વિશે વાત કરી. આઘાતને લીધે એ બિચારી થોડીવાર તો કશું બોલી જ ન શકી. માત્ર આંખમાંથી ટપ ટપ આંસુ સરતાં રહ્યાં. ચૂપચાપ એ મારો હાથ પંપાળતી રહી. થોડી સ્વસ્થ થઈ મને કહે,

‘બધું ઠીક થઈ જશે. આશુ, તારા જેવા ભલા માણસનું ભગવાન કેમ બૂરું કરશે?’ હું તેની આંખોમાં જોતો રહ્યો. કશું સારું ન હોવા છતાં મને એની પાસે સારું લાગતું હતું. એનાં મારી પર ફરતાં હાથમાં, અજબ રાહત અનુભવાતી હતી. મેં એને એવી રીતે જકડી લીધી, જાણે એ સ્વયમ જીવન હોય અને હું જીવવા માટે તરસતો હોવ! મને થતું હતું ‘આ બેય બિચારાનું મારા સિવાય બીજું છે કોણ? મારે તેમની માટે થઈને પણ આ બીમારી સામે સામે લડવું પડશે.’

૨.

ડોક્ટર ગુપ્તા અમારા શહેરનાં જાણીતાં ન્યુરોસર્જન છે. એમણે જ આ રિપોર્ટ કરાવી બીજી વાર મળવાનું કહ્યું હતું. રિપોર્ટ જોઈ એ બોલ્યાં,

‘આશિષ, ગાંઠ કેન્સરની તો નથી. પણ સર્જરી કરાવી તો પડશે.’ સર્જરી કરાવવાની વાતથી મને ધ્રાસ્કો પડ્યો.

‘કેટલો ખર્ચ થશે?’

‘લગભગ સાડા સાત લાખ.’

‘ઓહ! અચ્છા.’

હું પાછો ફર્યો. ઘર ગીરવે મૂકવું કે કોઈની પાસેથી પૈસા ઉધાર માંગવા, એ સમજાતું નહોતું. બચત તો પપ્પાની બીમારીમાં સ્વાહા થઈ ગયેલી. બીજે દિવસે હિંમત ભેગી કરીને હું ડોક્ટર ગુપ્તાને મળવા ગયો. એ અમારા જૂના પાડોશી હોવાનાં નાતે મારા

મનમાં થોડી આશા હતી.

‘બોલ આશિષ , તો પછી ઓપરેશન ક્યારે કરાવવું છે?’હું ચૂપચાપ મોં નીચું રાખીને બેસી રહ્યો .

‘શું થયું આશિષ?’

ગળેથી થૂંક ઊતરતાં મેં કહ્યું,

‘સાહેબ, પપ્પા ગયા પછી ઘરની બધી જવાબદારી મારા પર છે. વળી મારી નોકરી સાવ સાધારણ છે. ઓપરેશન માટે મારી પાસે પૈસા નથી.’ એમણે સાંભળ્યું, વિચાર્યું પછી થોડા ખચકાટ સાથે કહ્યું,

‘એક રસ્તો છે. કદાચ આશિષ, તને ખ્યાલ નહી હોય પણ હું વર્ષોથી એક અમેરિકન સંશોધન કંપની સાથે સંકળાયેલો છું. અત્યારે મારું સંશોધન એક માઈક્રોચિપ પર ચાલી રહ્યું છે, જે આપણી અંદરથી પીડાને સદંતર દૂર કરી દે છે.’

‘શું વાત કરો છો !આ તો ચમત્કાર કહેવાય!’

‘હા. હું એની પેટન્ટ લઈને લોકોને પીડા રહિત બનાવવાં માંગું છું. જો કે હજી પ્રાયોગિક ધોરણે આ બધું ચાલી રહ્યું છે.’ પેપર વેઈટને ગોળગોળ ફેરવતાં એમણે કહ્યું,

‘જો આશિષ, તું ઈચ્છે તો આ ચિપ આપણે સર્જરી વખતે તારા મગજમાં નાખી દઈએ. આનાથી બે ફાયદા થશે, એક તો તારી સર્જરી તદ્દન મફત થઈ જશે અને બીજું તું પીડાઓમાંથી તદ્દન મુક્ત બની જઈશ.’ મારી મૂંઝવણ જોઈ એમણે આગળ સમજાવવાનું ચાલું રાખ્યું,

‘આશિષ, સહુ પ્રથમ ફેન્ય સૈનિકોનાં ઘવાયેલાં અંગોની, તીવ્ર પીડાથી રાહત મેળવવાં, આ પીડા-રહિત ચિપ લગાડવામાં આવી હતી .હું તમને વિગતે સમજાવું કે આ ચિપ કેવી રીતે કામ કરે છે. સાંભળ, જ્યારે આપણે હતાશ થઈએ છીએ, ત્યારે મગજની અંદરનાં ઈલેક્ટ્રિક તરંગો જે સંદેશા પહોંચાડે એનાથી આપણને લાગે છે કે આપણે હતાશ છીએ. સાથે જ શારીરિક દુખની અનુભૂતિ થવા લાગે છે. પણ આ ચિપ આવાં ઈલેક્ટ્રિક તરંગોને આંતરી લઈને નિરાશાવાળો સંદેશો મોકલવાને બદલે એવો સંદેશો પહોંચાડે છે કે આપણને કશું દુખ થયું નથી. દુખ ન અનુભવી શકવાને કારણે આપણે પીડાથી મુક્ત થઈ જઈએ છીએ.’

હું તેમને આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો. પછી તેણે મારી આંખોમાં આંખો મેળવીને કહ્યું, ‘શું તું તારી પીડાથી પરેશાન નથી ? તું નથી ઈચ્છતો કે તને કોઈ પણ જાતની તકલીફ ન થાય? એમની સાથે સહમત થવા સિવાય મારી પાસે બીજો કોઈ વિકલ્પ નહોતો.

૩.

ત્રણ વર્ષ ક્યાં વીતી ગયાં, એ ખબર જ ન રહી. રિલાયન્સ મોલમાં મારો મિત્ર, શશાંક વર્ષો પછી એકાએક મળ્યો. શશાંક મને જોઈ અવઢવમાં હતો. થોડા ખચકાટ સાથે મારી પાસે આવીને એ બોલ્યો,

‘ આશિષ, તું , તમે.. આશિષને?’

‘હા’

‘ યાર! તું તો ઓળખાતો’ય નથી. એકદમ બદલાઈ ગયો છે’

મેં કહ્યું, ‘હા હું આશિષ ખરો પણ વર્ષો પહેલાં જેને તું ઓળખતો હતો, એ કદાચ હું નથી.’

‘ કેટલાં વખતે મળ્યા .અત્યારે શું કરે છે, આશિષ?’

‘અત્યારે સીપ્લોકસ કંપનીમાં વાઈસ પ્રેસિડેન્ટ છું.

‘શું વાત કરે છે! આપણે સાથે નોકરી કરતાં હતા ત્યારે મને યાદ છે ત્યાં સુધી તો તું મિટિંગમાં બોલતા પણ ગભરાતો હતો.’

‘હા હા. પણ અત્યારે તો કંપનીની બધી જ પોલીસી હું બનાવું છું નાની- મોટી મિટિંગની તો શી વિસાત? આંતરરાષ્ટ્રીય મિટિંગ પણ મારી સામે કોઈ ઊંચા અવાજે બોલી શકતું નથી.’

‘ ખરેખર! આશિષ તું સાવ બદલાઈ ગયો છે!’

‘ઉપરવાળાની મહેર છે બધી, ભઈલા.’ મેં વાત પૂરી કરવાના ઈરાદાથી કહ્યું.ત્યાં મારા સેક્રેટરી સોલંકીનો ફોન આવ્યો. મેં કહ્યું, ‘હા ,વોશિંગ્ટનનો સેમીનાર ચોથી એપ્રિલે નક્કી કરી દયો. આપણે સમયસર પહોંચી જઈશું... અચ્છા ..અને બેંગ્લોરનો સેમીનાર કાલે કેટલાં વાગ્યે છે?.. બરાબર..’

વાત સાંભળતાં શશાંક કોર્ડીકનાં એવી રીતે ઘૂંટડા ભરતો હતો, જાણે નવા આશિષને ગળે ઊતારવો મુશ્કેલ ન હોય! ફોન કાપ્યા પછી મેં એને કહ્યું

‘મોટીવેશનલ સ્પીચ દેવાનો બીજો વ્યવસાય પણ મેં શરૂ કર્યો છે. જેને લઈ દેશવિદેશમાં દોડાદોડ કરવી પડે છે. તું સાચું માનીશ,આજકાલ તો હું નોકરી છોડવાનું પણ વિચારી રહ્યો છું.’ કાલ સુધી મને સાવ ફાલતું સમજતો શશાંક,આજે આઠમી અજાયબીની જેમ મને જોઈ રહ્યો હતો. મને મહાન સાબિત કરવાની આવી તક હું શા માટે છોડું? મેં મારી ફાઈલમાં રાખેલા કેટલાક ચોપાનિયાઓ એને આપ્યાં અને કહ્યું ,

‘ક્યારેક સાંભળવા આવને.’ એ વાંચવા લાગ્યો .જેમાં લખ્યું હતું ,

‘તમારા જીવનમાં પ્રકાશ કેવી રીતે લાવશો?’/’મનની પાર કેવી રીતે જશો?’/’ઊર્જાનું ઉડ્યન’/’આનંદિત જીવન’/’પીડાથી પૂર્ણતા સુધી’ વગેરે વગેરે. મેં કહ્યું, ‘ આવા તો સેંકડો વિષયો પર મારું વ્યાખ્યાન સાંભળવા લોકો પડાપડી કરે છે.’

‘ખરેખર?’

‘હા ભાઈ. મને પણ ખબર નહોતી કે લોકો આટલા દુખી હોય છે. જ્યારે એમને હું કહું છું કે મારું મન ક્યારેય ઉદાસ થતું નથી. હું હંમેશા ખુશ જ રહું છું, તો એ બધા એકદમ બેચેન બની મને જુએ છે .લોકોને એ જાણવું હોય છે કે મારી જેમ જ એ સહુ પણ કેવી રીતે દુખ-દર્દથી મુક્ત રહી શકે?’માથું ખંજવાળતા બોલ્યો, ‘શું સાચે જ તને કોઈપણ જાતનું દુખ અનુભવાતું નથી?’

‘એકદમ સાચું .હું ખરેખર પીડાથી પર છું.’ એ અચરજથી મને જોઈ રહ્યો.

‘ લોકોને હંમેશા ખુશ રહેવું હોય છે .પોતાની તકલીફોથી,અણગમતા સંબંધોથી

સહુને છૂટવું હોય છે. એટલે પૈસા દઈ એ બધાં મને સાંભળવા આવે છે.’ મેં કહ્યું.

કોલ-ડ્રીક પીતાં, મનમાં વિચાર્યું કે, ‘કેવી સિફતથી હું તત્વદર્શનની સાથે મારા અગાઉના દુખદર્દ ભરેલાં અનુભવો અને આદર્શોને -રમૂજ કરતો હોય એ રીતે મારા પ્રેરણાત્મક વક્તવ્યમાં ગૂંથી લઈ છું.’ જો કે આવું કહેવાને બદલે મેં એને કહ્યું,

‘ મારા સંઘર્ષો પર લખેલાં પુસ્તકની કેટલી આવૃત્તિ થઈ છે? એને આદર્શ માનીને લોકો મારા જેવું જ આનંદમય જીવન જીવવા ઈચ્છે છે .’

એનો ચહેરો ઊતરી ગયો. મારાથી જલ્દી છૂટકારો મેળવવો હોય એમ કહે, ‘ સારું દોસ્ત. મળીએ પછી.’ એ હારેલ યોધાની માફક ચાલવા લાગ્યો. મર્સિડીઝમાં બેસતાં મેં વિચાર્યું,

‘હું લોકોને સપનાઓ, આદર્શો અને વાર્તાઓ વેચું છું. હું ખુશ છું. મને બેંકની પાસબુક જોઈને, લોકરમાં પડેલાં સોના-ઝવેરાત જોઈને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે.’

૪.

અત્યાર સુધી પંપાળેલા લાગણીવેડા મેં ફગાવી દીધા, એથી મને બહુ હળવાશ લાગતી હતી. લોકોને મહાજ્ઞાન આપવામાં મને ઘડીની પણ ફુરસત મળતી નથી. નોકરી છોડી હું દિનરાત લોકોને પથદર્શન આપું છું. આખરે એ તો મારી રોજીરોટી છે ને!

વ્યસ્ત સમયપત્રકને લીધે ધારાને પણ સમય આપી શકતો નથી. આમ તો એ સમજી છે. ‘ચિન્ટુને લીધે સમય જ ક્યાં મળે છે?’ એનું આમ કહેવું એને અને મને, બંનેને બહુ રાહત આપે છે એની દુનિયામાં ચિન્ટુ છે, મમ્મી છે, ઘરનું કામકાજ છે, નેટફ્લિક્સ છે, મોબાઈલ છે. કપડાં અને ઘરેણાં છે. ચોપડીઓ છે. બેનપણીઓ છે ...આ બધામાં એ એટલી રચીપચી રહે છે કે હું એની સાથે નથી, એ વાત એ લગભગ ભૂલી ચૂકી છે એવું હું માની રહ્યો હતો. કદાચ એવું ન પણ માનતી હોય. એટલે જ એ રાત્રે, જ્યારે એ મારી પાસે આવી ત્યારે એનું મોં એકદમ તાણવાળું લાગતું હતું. હું ત્યારે માથામાં તેલ નાંખતો હતો. એ વાવાઝોડાની જેમ આવી અને વરસી પડી,

‘ તું આજકાલ સાવ બદલાઈ ગયો છે. તને મારી બિલકુલ પરવા જ નથી, લાગણી પ્રેમ જ નથી’

‘અરે, યાર ! તું આરામથી જીવે છે. હું પણ જીવું છું. ક્યાં કશું બન્યું છે કે તું આમ અકબાઈ જાય છે?’ મેં ઠંડે કલેજે કહ્યું ત્યારે એણે ગુસ્સાથી મારી સામે જોયું. એ મને અરીસામાંથી દેખાયું એટલે મેં કહ્યું,

‘તું ક્યાં લાગણીપ્રેમની વાત કરે છે? આ સારા બનવાનાં બોજમાં તો હું વર્ષોથી દબાઈને જીવ્યો છું. અરે! જીવ્યો જ ક્યાં છું? પણ હવે તમારાં બધાંની અપેક્ષાઓનો બોજ હું નહીં ઊઠાવું. તું જ કહે, આ લાગણીવિહીન બનવાનું વધારે સારું નથી?’ એની સામે જોયા વિના જ મેં વાળમાં કાંસકો ફેરવવાનું ચાલુ રાખ્યું. એ બેડ પર બેસી પડતાં બોલી, ‘ મને તો એ જ સમજાતું જ નથી, આપણે બંને આમ કેવી રીતે જીવીશું? કેવી રીતે સાથે રહીશું? ’બોલતી વખતે એનો ચહેરો લાલ થઈ ગયો હતો. એ ઊંડા શ્વાસ લઈ રહી હતી. એનો અવાજ ગુસ્સા અને આવેશને લીધે મોટો થયો,

‘આખરે તું ઈચ્છે છે શું?’

‘કશું જ નહીં હું તારી પાસે કશું જ ઈચ્છતો નથી. તું પણ મારી પાસેથી કશી અપેક્ષા ન રાખ.’ મારો સપાટ અવાજ સાંભળી એ ચોંકી ગઈ .ભિક્ષા લેવા આવેલા બુદ્ધને જોઈ યશોધરાની જેવી સ્થિતિ થઈ હતી એવી જ સ્થિતિ ધારાની પણ થઈ. જ્યાં એ મારી પાસે કશું માંગી શકે તેમ ન હતી કે મને કશું આપી શકે તેમ પણ ન હતી. હું એને છોડી બીજા રૂમમાં જતો રહ્યો .

૫.

વૈજ્ઞાનિક શોધસંમેલનમાં પીડારહિત ચિપની પેટન્ટ મેળવવા હું અને ડોક્ટર ગુપ્તા જીનેવા પહોંચ્યા. ડોક્ટર ગુપ્તાનાં મત મુજબ અમારું શોધપત્ર સનસનાટી મચાવી દેશે. વળી આ પીડારહિત ચિપની સફળતાનાં જીવંત પ્રમાણના રૂપમાં મને રજૂ કરવાનો હતો. આમ પણ ડોક્ટર ગુપ્તાની આ જાદુઈ ચીપે મારા વ્યક્તિત્વને નખશિખ બદલી નાખ્યું હતું . હું સફળ કે લોકપ્રિય બન્યો, એ આ ચીપનાં જ પ્રતાપે! શોધપત્રમાં આ વાત જાહેર કરવા બદલ એમણે મને ત્રીસ ટકાનો ભાગીદાર બનાવ્યો . આમ પણ લોકોની પીડામાંથી છુટકારો મેળવવાની ઘેલછા જોઈ, મને ખાતરી છે કે મારી અને ડોક્ટર ગુપ્તાની સાત પેઢી પણ ખાતાં ન ખૂટે એટલું ધન તો અમે આ ચિપનાં વેચાણથી કમાઈ લેવાના છીએ.

જિનેવામાં અમારી હોટલ પહેલેથી નક્કી કરેલી હતી. આયોજકોએ ખૂબ સારી વ્યવસ્થા કરી હતી. હોટલ પહોંચી થોડી વાર અમે બંનેએ આરામ કર્યો. બપોરનું ભોજન લીધા પછી કંઈ કામ ન હતું. અમે બંને ટેક્સી લઈને નીકળી પડ્યા. જિનેવા બહુ સુંદર સ્થળ છે. અલ્પાઈનની પહાડી અને નીચે દેખાતું જિનેવા તળાવ એટલાં રમણીય હતાં કે અમે મુગ્ધ થઈ ગયાં! વળી અલ્પાઈનની સૌથી ઊંચી પર્વતમાળા મોન્ટબ્લાંક તો બધી જગ્યાએ અમારી સાથે જ ચાલતી હોય, એવું લાગતું હતું. બજારની ચમકદમક પણ ઓછી ન હતી! પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય અને સમૃદ્ધિનો સમન્વય ચોતરફ દેખાતો હતો. અમે બંને ફોટા ખેંચી, એ સ્થળને સ્મૃતિમાં સ્થાયી બનાવી રહ્યા હતા. એટલી મજા આવતી હતી કે બાકીની દુનિયાથી જાણે કપાય જ ન ગયા હોય! ત્યાં અચાનક જ મને ધારા અને ચિન્ટુ યાદ આવ્યાં. યાદગીરીરૂપે ચિન્ટુની માટે રમકડાં તથા ધારા અને મમ્મી માટે કપડાં લઈને મેં વિચાર્યું, ‘આ જોઈને એ લોકો કેટલાં ખુશ થશે!’ મેં ઘડિયાળમાં જોઈને વિચાર્યું, અચ્છા! ભારતમાં અત્યારે સવારનાં સાડા અગિયાર થયાં હશે. વિચારતો હતો ત્યાં જ મોબાઈલમાં રીંગટોન સંભળાયો. સ્ક્રીન પર ધારાનું નામ જોઈ હું ખુશ થઈ ગયો.

‘હેલો ધારા, સો વર્ષની થવાની છું. તને જ યાદ કરતો હતો.’ સામે ધારાની જગ્યાએ મમ્મીનો અવાજ સંભળાયો. ‘આશુ ,હું તને હેરાન કરવા ન હતી માંગતી, પણ સવારે ધારા ચિન્ટુને લઈને રસી મુકાવવા ગઈ હતી. ત્યાં એની કારનો એક્સિડન્ટ થયો. ડ્રાઈવર કાકા તો ત્યાં જ વૈકુંઠધામ સિધાવ્યાં. ધારા કોમામાં છે. ચિન્ટુને પણ બહુ બહુ વાગ્યું છે .અત્યારે અમે ‘આસ્થા હોસ્પિટલ’ માં છીએ.’ બોલતી વખતે ડૂસકાંને લીધે એનો અવાજ ઉપર નીચે થતો હતો. મેં કહ્યું, ‘મમ્મી, તું ચિંતા ન કર. હું ડોક્ટર સાથે

વાત કરી લઈ છું. બધું ઠીક થઈ જશે.’ પછી મેં અને ડોક્ટર ગુપ્તાએ ભેગા થઈને ડોક્ટર શાહની સાથે કોન્ફરન્સ કોલથી વાત કરી. મેં એમને વિનંતી કરતાં કહ્યું, ‘ડોક્ટર સાહેબ, પૈસાની ચિંતા ન કરતા, બસ એ બંનેનો ઈલાજ સારી રીતે થવો જોઈએ.’ એમણે પણ શક્ય એટલાં બધાં પ્રયત્ન કરવાનું આશ્વાસન આપ્યું.. ફોન મૂકી ડોક્ટર ગુપ્તા મને બાજુનાં કોફીશોપ પર લઈ ગયા. મારી પીઠ થપથપાવી એમણે કહ્યું, ‘હેય, આશિષ! બધું સાટું થઈ જશે. આસ્થામાં એ બંનેનો સારામાં સારો ઈલાજ થશે. પછી કોફીનો ઘૂંટ ભરતાં એ બોલ્યા,

‘ આમ પણ પાછા જવાનો તો મતલબ જ નથી. અને જો, એ બંને આઈ.સી.યુ. માં છે એટલે તું ત્યાં હોય કે ન હોય કોઈ ફરક પડતો નથી. થોડી વાર રોકાઈને બોલ્યા ,

‘અને વિચાર , આ ચિપની પેટન્ટ લેવા માટે તો આપણે ત્રણ વર્ષથી રાહ જોઈએ છીએ. આપણું આખું ભવિષ્ય આના પર છે. ’હું કશું બોલ્યા વિના કપમાંથી નીકળતી વરાળને જોતો વિચારી રહ્યો, ‘ મારે પાછું જતાં રહેવું જોઈએ. ધારા અને ચિન્ટુ જીવન મરણ વચ્ચે ઝોલાં ખાય છે અને હું કેવો નઠારો છું કે આટલાં માઠા સમાચાર સાંભળીને પણ દિલથી વિચારવાને બદલે દિમાગથી વિચારી રહ્યો છું... આખરે આ બધું હું ધારા અને ચિન્ટુનાં સારા ભવિષ્ય માટે તો કરી રહ્યો છું.’ આવો વિચાર આવતાં મને મારા પર શરમ આવી, છતાં પણ મેં એવું જ વિચારવાનું પસંદ કર્યું, જે ડોક્ટર ગુપ્તાએ મને સમજાવ્યું હતું. જો કે મેં મમ્મી સાથે આખો દિવસ ફોન કરી, આશ્વાસન આપ્યા કર્યું. ડોક્ટર સાથે પણ ફરી વાત કરી. મને લાગ્યું કે મારા હાથમાં જે કંઈ પણ હતું એ બધું જ મેં સારી રીતે કર્યું છે.

૬.

જિનેવામાં સવારનાં નવ વાગ્યા હતા. ગાડીમાં બેસતાં મેં વિચાર્યું , ‘ભારતમાં અત્યારે બપોરના સાડાબાર વાગ્યા હશે. ’ હું ચૂપચાપ બારીની બહાર જોતો રહ્યો. ડોક્ટર ગુપ્તાએ મને મારે બોલવાનું હતું, એ છાપેલું વક્તવ્ય હાથમાં પકડાવ્યું, જે મેં સામે જોયા વિના પરત કર્યું. આખો રસ્તો એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના પસાર થયો. અમે સંમેલન સ્થળે પહોંચ્યા . ત્યાં સૂટ પહેરેલાં લોકો ભારમાં મોં રાખી બેઠાં હતાં. ડાબી બાજુ નિરીક્ષણ ટીમમાં જાણીતા વૈજ્ઞાનિકો બેઠા હતા. સ્વિઝરલેન્ડનાં મિનિસ્ટર ઓફ સાયન્સના હસ્તે ઉદ્ઘાટન વિધિ ચાલતી હતી. પછી શોધપત્રો પ્રસ્તુત કરવાનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. અમારો ત્રીજો વારો હતો. કાર્યક્રમ શિસ્તબદ્ધ રીતે ચાલતો હતો. ઉપસ્થિત લોકો ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યાં હતાં. તાળીનાં ગડગડાટથી શોધપત્રને વધાવતાં હતાં. સવાલો પણ પૂછતાં હતાં. પણ મારું મન કશામાં ખૂચતું ન હતું. હું વારંવાર મોબાઈલ ખોલ-બંધ કરતો હતો. ’ કામ ડાઉન આશિષ’ એ ગુપ્તાએ ટોક્વો. પછી મોબાઈલ બાજુ પર મૂકી અમારી આગળનાં ડો. સ્ટીફન સ્મિથનું વક્તવ્ય સાંભળવામાં મેં મન પરોવ્યું . ઝબકારા સાથે નોટિફિકેશન મોડ પર સંદેશો દેખાયો.

‘ચિન્ટુ નો મોર ’

પહેલાં તો મને કશું સમજાયું નહીં. પછી તરત જ એવો વિચાર આવ્યો કે સાટું થયું,

મારા મગજમાં પીડારહિત ચિપ નાંખી છે. નહીંતર ચિન્દુનાં મૃત્યુનાં સમાચાર સાંભળી, હું મારી પર કેવી રીતે કાબૂ રાખી શકત? ચિપને લીધે લાગણી પર મારો કાબૂ છે. હું મારું શોધપત્ર સ્વસ્થતાથી રજૂ કરી શકીશ, એ વિચારે મને રાહત આપી. થયું હાશ, આ ચીપને લીધે વિપરીત સંજોગોમાં પણ ડગ્યા વિના, પેટન્ટ મેળવી કરોડો રૂપિયા કમાઈ શકીશ. પણ વિચાર પલટાયો, એ રૂપિયા કોની માટે? ધારા જીવન મરણ વચ્ચે ઝોલા ખાય છે અને મારો લાડલો ચિન્દુ ગયો! અંદરથી એક નાનકડો, મીઠો અવાજ સંભળાયો, ' પપ્પા ' હું થયરી ગયો. અરે! આ પપ્પા શબ્દ હવે ક્યારેય નહીં સંભળાય? મેં શું ગુમાવ્યું છે એ ખ્યાલ આવતાં બેચેની અનુભવવા લાગ્યો. મારી ચારેબાજુનાં અવાજ અચાનક બંધ થઈ ગયા . મોટું ચક્રોળ ઊલટી દિશામાં ફરતું હોય તેમ મારું મગજ ભમવા લાગ્યું. આ શું? ખરેખર ચિન્દુ ગયો? કેમ ગયો? ક્યાં ગયો? એ ક્યારેય જોવા નહીં મળે! જે મારે ખભે ચડી, મારા ગાલ ખેંચતો હતો, એને ખભે ચડાવી અગ્નિનાં ખોળે સોંપવો પડશે? મારો દીકરો, મારો અંશ. મારી આંખો કોરીધાકોર હતી પણ મારો આત્મા જાણે રડતો હતો. વરસતાં વરસાદ વચ્ચે સાવ કોરોકટ હું ઊભો હોય, તેવું મને લાગ્યું. આજુબાજુનાં લોકો શું કરે છે? પ્રશ્નો પૂછે છે! તાળીઓ પાડે છે! એમને ખબર નથી કે મારો દીકરો જતો રહ્યો છે! કોઈ સમજતું કેમ નથી? કેમ સમજવું, .

મારા મગજનું ચક્રોળ સાવ ઊંધી દિશામાં ગોળગોળ ફરી રહ્યું છે. તે વખતે મગજને એક ઝટકો વાગ્યો. ચિપ બમણાં વેગે ઉમટીને મારા પર હાવી થવાં મથતી હતી. ત્યાં મારા હૃદયમાં માનવી ચેતના પ્રગટી. એનાં ધસમસતાં પૂરને રોકવા મારા માટે અસહ્ય થઈ પડ્યાં. મારી નજર સામે ચિન્દુ અલપ ઝલપ થયો એના ચહેરાની રેખાઓ મારામાં ભળવાં લાગી. ને હૃદયમાં ઉમટેલા પૂરનો વેગ વધ્યો. એ ગળા સોંસરવાં મગજમાં પેઠાં. અને બધું તળે ઉપર થઈ ગયું. ત્યાં જ મારા અને ડોક્ટર ગુપ્તાના નામની ઘોષણા થઈ. ડોક્ટર ગુપ્તાએ મને હાથ ખેંચી ઊભો કર્યો. એ ઘણા જ આત્મવિશ્વાસ સાથે ચાલી લોકોનું અભિવાદન કરતા હતા. હું પાછળ ઘસડાતો રહ્યો. લેપટોપ ગોઠવી પી. પી. ટી. સાથે પોતાનું શોધપત્ર એ રજૂ કરવા લાગ્યા. મને કશું સમજતું ન હતું. કશું અનુભવાતું પણ ન હતું. પોતાનું વક્તવ્ય પૂરું કર્યા પછી ડોક્ટર ગુપ્તાએ છાપેલું ભાષણ પકડાવી, આંખોથી ઈશારો કરી મને વાંચવા માટે કહ્યું . બધા લોકોની નજર મારી તરફ મંડાયેલી હતી. મને કાગળનાં અક્ષરો ધૂંધળા દેખાયાં. શું કરવું, એ સમજણ ન પડી . કાગળ બાજુ પર રાખી, ગ્લાસનું પાણી એકી ઘૂંટડે ગટગટાવી ગયો. લખેલું વાંચવાને બદલે મેં જાતે જ બોલવાનું શરૂ કર્યું . ડોક્ટર ગુપ્તાએ હિન્દીમાં કહ્યું, 'વાંચીને બોલ' પણ એમને અવગણીને મેં મારી રીતે બોલવાનું શરૂ કર્યું.

ઉપસ્થિત વૈજ્ઞાનિક મિત્રો,

પહેલા હું વાંચીને, મારું પેપર રજૂ કરવાનો હતો. હવે હું વાંચીને નહીં, સ્વયં અનુભવેલી મારી વાતને પ્રમાણિકતાથી રજૂ કરીશ. અમારી આગળના ડોક્ટર સ્ટીફન સ્મિથે રોબોટમાં લાગણી પૂરી એને માનવ બનાવવાનું શોધપત્ર રજૂ કર્યું . જેથી એ રોબોટને બદલે માણસ લાગે. મતલબ માણસની જગ્યાએ આપણને રોબોટમાં આપણો

મિત્ર- સાથી શોધવો છે. એક બાજુ માણસોથી આપણને મુક્તિ જોઈએ છીએ અને બીજી બાજુ રોબોટ પાસેથી આપણને સંવેદના જોઈએ છીએ! તો વળી એથી આગળ અમારા ડો. ગુપ્તા માણસમાં પીડારહિત ચિપ નાખી એને પીડામુક્ત કેવી રીતે કરી શકાય, એ પેપર રજૂ કરી રહ્યા છે. જેથી માણસ રોબોટ જેવો સંવેદનહીન બની જાય! ભાવહીન-સંવેદનહીન યંત્ર જ જોઈ લો! કેવો વિરોધાભાસ! આપણે રોબોટને માણસ બનાવવો છે અને માણસને રોબોટ! કોઈ કહેશે કે આપણે શું જોઈએ છીએ? બધા લોકો મારી તરફ એકીટશે જોતાં જોઈ મેં મારી વાત આગળ ચલાવી,

‘હું જ્યારે નાનો હતો ત્યારે મારા ભાગનું ખાવાનું પણ શેરીનાં કૂતરાં-બિલાડાને આપી દેતો હતો. કારણકે મારી અંદર દયા હતી. ત્યારે બીજાને મદદ કરી મને બહુ મજા આવતી હતી. એકવાર તો એવું થયું કે હું મારી શાળાએથી ઘરે આવી રહ્યો હતો. રસ્તામાં એક સ્ત્રી રડતી દેખાઈ. મેં તેની પાસે જઈને પૂછ્યું, ‘કેમ રડો છો?’ તેણે કહ્યું કે, ‘તેને મારી જેવો જ નાનકડો દીકરો છે. જે અત્યારે બીમાર થઈ હોસ્પિટલમાં પડ્યો છે. પણ તેની પાસે દવા લેવા માટે એક ફદિયું પણ નથી.’ તમે માનશો, મેં તરત જ મારું સોનાનું લોકેટ કાઢીને એને આપી દીધું હતું અને કહ્યું હતું, ‘જાવ દવા લઈ આવો.’ આટલી કરુણા મારી અંદર ભરેલી પડી હતી! અને આજ?

અત્યારે જ મને સમાચાર મળ્યા કે ભારતમાં મારો નાનકડો દીકરો રોડ અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામ્યો છે. મારી પત્ની બેહોશ છે. વિચારો, આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ હું ભારત જવાને બદલે અહીં શોધપત્ર વાંચવાં ઊભો છું. કેમ? કારણકે મારે પેટન્ટ જોઈએ છીએ. હું કોણ છું? જીવંત માણસ? ના ના...હું તો એક ચિપ નાખેલું યંત્ર છું. લાગણીવિહીન યંત્ર! બોલતી વખતે હું સુખબુધ ખોઈ બેઠો હતો. હાથ જોરથી લાકડાનાં ડેસ્ક પર પછાડીને હું આગળ બોલવાં લાગ્યો, ‘સાચું કહું, તો મારી અંદર જીવંત હોવાની કોઈ અનુભૂતિ જ બચી નથી. આટલું મોટું દુઃખ આવી પડ્યું છે, છતાં હું રડી શકતો નથી. કારણ? કારણકે મારી અંદરની ચિપ મને ઉદાસ થવા દેતી નથી. માત્ર ગુમાવેલા દીકરા વિશે વિચારી શકું છું. પણ પીડા? એ તો અનુભવાતી જ નથી! સાચું કહું તો અત્યારે મારે દુઃખી થવું જોઈએ, ધ્રુસકેને ધ્રુસકે રડવું જોઈએ. પરંતુ હું રડી શકતો નથી. શા માટે ખબર છે કારણકે ચિપ મને ઉદાસ થવા દેતી નથી. હું પથ્થર બની ગયો છું પથ્થર. આ નામ-દામ પ્રતિષ્ઠાનો શો અર્થ? જ્યારે મારી અંદર પ્રેમ કે કરુણા જ ન હોય! આવું જીવવું એ કંઈ જીવન છે? આ તો મોટો શ્રાપ છે શ્રાપ.’

આટલું કહી મેં હાથ ડેસ્ક પર જોરથી પછાડ્યો. આટલાં ઠંડા વાતાવરણમાં પણ ડોક્ટર ગુપ્તા કપાળેથી પરસેવો લૂછતાં હતાં. ભારે આઘાતથી એ ફિક્કા પડી ગયાં હતાં. એમની આંખોમાં મારી પ્રત્યેનો ધિક્કાર ચોખ્ખો દેખાતો હતો. પણ મને એની પરવા ન હતી. આડું અવળું જોયા વિના જ મેં મંચનાં પગથિયાં ઊતરવા માંડ્યા.

યાવીની રામાયણ

કિશોર વ્યાસ

પહેલાની સાસુઓ કેડ પર યાવીનો જૂડો લટકાવી રાખી વહુઓને પણ યાવી વિના લટકાવી રાખતી. યાવીનો જૂડો એ ઘર ચલાવવાની યોગ્યતાનું પ્રમાણપત્ર કહેવાતું. વહુને ઘરની યાવી સોંપવી એટલે કારભાર સોંપવો... જે આપવામાં ભલભલી સાસુઓના હાજ્રું ગગડી જતાં. યાવીનો જૂડો વહુને સોંપી દેવામાં સંસારનિવૃત્તિની પણ વણબોલી જાહેરાત હતી. કવિ વિનોદ જોશીની નાયિકા ‘કૂચી આપો બાઈજી! એમ ગાય છે એમાં તો એના હૈયાનું સંવેદન છે. પણ કવિતાથી બાર ગાઉ છોટા રહેતા માણસો તો એમ જ સમજવાના કે બાઈજી કેડ પર યાવીનો જૂડો વગાડ્યા કરે છે પણ વહુને આપતી નથી માટે વહુ બિચારી બનીને યાવી માગમાગ કરે છે !

મારી પાસે પણ યાવી નહીં, યાવીઓના ગુચ્છ હંમેશા રહે છે. ઘરની, સ્કૂટરની, ઓફિસના પાંચ સાત કબાટની યાવીઓ મારે રોજ ખિસ્સામાં ખખડાવવી પડે છે. લટકામાં વારતહેવારે દરદાગીના લઈ આવવા પત્ની મને બેન્કના લોકરની યાવી પણ પકડાવે છે. આમ જથ્થાબંધ યાવીઓને સાચવવામાં જ મારો ઘણો બધો સમય જતો રહેતો હોવાથી આપદર્મ સિવાયના બીજા કામો હું ભાગ્યે જ કરી શકું છું.

યાવીઓ વિનાની દુનિયાની કલ્પના કરવી મને ગમે છે. મધ્યકાળના સુવર્ણયુગમાં લોકો તાળાં માર્યા વિના બધે હરીફરી શકતા હતા ને તોયે ચોર ચોરી કરવાની હિંમત કરી શકતા નહોતા એવી શાસકોની ધાક હતી. આવું સાંભળવાનું કોને ન ગમે ? પણ આજકાલ તો સર્વશક્તિમાન દેવતાઓના મંદિરોને પણ મસમોટા તાળાઓ ને યાવીઓની જરૂર રહે છે. ચોર લોકો ભગવાનનાં કપડાં પણ ઉતારી ગયા હોય ને ટોકરી પણ છોડી ના હોય એવા સમાચારો આપણે સાંભળીએ જ છીએ ને !

મેં એકાદવાર ઓફિસમાં રોકડ રૂપિયા વિનાના કબાટમા તાળું ન મારવાના સત્યનાં પ્રયોગો કરેલા પણ કોઈ અસત્યનાં અઠંગ પ્રયોગવીરે એમાંથી કોરાં પાનાઓનો થોકડો દીકરાને દાખલા ગણવા કામ લાગશે એમ માનીને વગે કરી દીધેલો! લખેલા પાનાં કરતાં કોરાં પાનાંનો આ કારોબાર સાહેબના ધ્યાને લાવવા એમણે ચોર શોધવાને બદલે તાળું ન મારવા બદલ મને આકરો દંડ ફટકારેલો ત્યારથી ઓફિસના એ કબાટોની યાવીઓને મેં જનોઈમાં બાંધી રાખી છે.

યાવીની રામાયણ તો રોજની છે. ‘જોજો હો, યાવી ભૂલી ન જતાં’ રોજબરોજ પરિવારના સભ્યોને યાવી આપવાની ટેવ. જાણે હું કોઈ રમકડું કે દીવાલઘડિયાળ ન હોઉં! હું પણ ‘યાવી કંઈ ભૂલતો હોઈશ ? એમ કહીને વાતને સાંભળી લઉં. ખિસ્સા પર

હાથ ફેરવી બધી ચાવીઓ લેવાઈ ગઈ છે એવા પરમ સંતોષથી રવાના થઈ અને પછી જ્યારે સ્કૂટરને જેવો ઓફિસે પાર્ક કરું ત્યારે જ ખબર પડે છે કે ઓફિસનાં ટેબલની ચાવી તો જૂના પર્સમાં જ રહી ગઈ છે ! વળી, ત્રણસોને પાસઠ દિવસ જે ફાઈલનું નામ ઉચ્ચારાચું ન હોય એવી ફાઈલનું દર્શન કરવાનું સાહેબને એ જ દહાડે સૂઝે છે. શું કરું ? શું ના કરું ? એમ રણમેદાનમાં હતપ્રભ થઈ બેઠેલા અર્જુનની જેમ ખાલી હાથે મને ઊભેલો જોઈ સાહેબ બરાડે છે : ‘ફાઈલ લીધા વિના જ આવ્યા છો ? ફાઈલ તૈયાર ન હોવાનું હવે કોઈ સરસ મજાનું બહાનું પણ શોધી કાઢીને મને સંભળાવો.

‘નહીં સાહેબ! ફાઈલ તો તૈયાર જ છે પણ ઊઘડવા માટે ટેબલ તૈયાર નથી.’

‘કેમ ? એમાં ટેબલને શું પેટમાં દુઃખે છે ? શું એને પણ પગાર વધારો જોઈએ ?’

‘ના, સાહેબ! એને ચાવી જોઈએ જે હાલ હું ઘરે ભૂલીને આવ્યો છું.’

‘તમે ચાવી સાથે મગજ પણ ભૂલીને આવો છો મિસ્ટર... સાહેબ મને એટલું સંભળાવે છે કે આટલા વખતમાં તો હું ઘરેથી ચાવી લઈ આવી શક્યો હોત. અરે, તાળું તોડી નવા તાળાં-ચાવીની કિંમત કરતાં પણ વિશેષ મારા ને એમના અમૂલ્ય સમયની આવી બરબાદી વિશે હું જરા જેટલું કહેવા જાઉં છું. એમાં તો સાહેબ મોટે મોટેથી ગરજવા લાગે છે. સ્ટાફને જોશું થાય છે. સાહેબના મોં પર તાળું લગાવી દેવાની ઈચ્છા થઈ આવે છે પણ એની ચાવી ખોવાઈ જશે તો ? એ વિચારે ફફડી ઊઠું છું.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના જન્મ વેળાએ કેદખાનાના દરવાજા આપોઆપ ઊઘડી ગયા હતા. દર્શનાતુર ભક્ત મીરાંબાઈની સામે પણ બંધ દરવાજા એની મેળે ખૂલી ગયેલા એમ ચાવીઓની જરૂર જ ના પડવી જોઈએ. સંસારમાં ઓછી પળોજણ હતી કે તાળાંસંસ્કૃતિ ઊભી થઈ! અને તાળાઓ આવ્યા કે એની ચાવીઓને સાચવવાની ઝંઝટ ઊભી થઈ!

ઘરની ચાવી જ ભૂલી ગયો હોઉં એવા અનેક દાખલાઓ મારાથી અણજાણપણે સ્થપાઈ ગયા છે. ઓફિસની ચાવી યાદ રાખીને લીધી હોય. તિજોરીની ચાવી, સ્કૂટરની ચાવી બરાબર યાદ કરીને લીધી હોય પણ જ્યારે ઘરે આવું ત્યારે ઘરે ખંભાતી તાળું લટકતું હોય અને ઘરની ચાવી તો ન મળે! એ મને ટગવે, કસોટી કરે ને ચાવી શોધવા ઘરના પગથિયે બેસી શોધખોળનો આરંભ થાય. પર્સના એક એક ખાના ખાલી કરું, ફરીફરીને જોઉં, પેન્ટના બંને બાજુના ખિસ્સાની સામગ્રી ઠાલવું તોયે ચાવી રિસાઈ જઈને દર્શન ના આપે પછી થાકીને પગથિયે બેસી પરિવારના સભ્યોને ફોન કરવાનું અભિયાન ચાલુ કરું. ઠપકો સાંભળવાની આદત કેળવેલી હોવાથી એક પછી એકની શિખામણો મારા પર વરસે. એ કોઈ યોગીની માફક નિર્લેપ ભાવે સાંભળતા રહી અંતે મારો પ્રશ્ન હોય : ‘પણ તમે ક્યારે આવશો ? બહાર ઓટલા પર બેઠો છું. પહેલા તો કોઈ પાડોશી નીકળતું કે મારી આ સ્થિતિ જાણીને પોતાના ઘરે આવવા આગ્રહ કરતા. ભાવથી યા પીવડાવતા પણ પછી આ રોજરોજની સ્થિતિમાં એ પણ બિચારા થઈ ફરી ગયા. ‘શું આજે પણ ચાવી ભૂલી ગયા છો એમ ને ? એમ કહીને મારા પર હસવાનો

લહાવો લેવા લાગ્યા. એકાદ કલાકની તપશ્ચર્યા બાદ પરિવારના કોઈ સભ્ય આવીને સૌ પહેલા તો ચાવી ભૂલી જવાની બેદરકારી પર વ્યાખ્યાન આપે એ પછી જ મારો ગૃહપ્રવેશ શક્ય બને.

અવળે હાથે મુકાયેલી ચાવી જ્યારે અચાનક મળી આવે છે ત્યારે લોટરી લાગ્યા જેટલો આનંદ થાય છે. સોફાની તડમાં, છાપાંનાં બે પાનની વચ્ચે છુપાઈ ગયેલી ચાવીઓ જો ડોકિયું કરે તો સ્વજન મળી ગયા હોય એવી લાગણી થઈ આવે છે. પણ એવા સ્વજનો દુર્લભ હોય છે. ચાવીઓની ડુપ્લીકેટ ચાવીઓ ગમે એટલી બનાવીએ પણ ચાવીઓનો ગુણ ખોવાઈ જવાનો છે ને આપણું પરમકર્તવ્ય એને શોધવા ભાગદોડ કરવી, ઘરના સૌને ઊંચાનીચા કરી મૂકવાનું છે. ‘આ ધર્મમાં તું સ્થિર રહે’ એમ કદાચ ઈશ્વરે પણ મસ્તક પર હાથ મૂકીને કહી દીધું છે...

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું
નવું ઈ-મેઈલ આઈડી

gspamd123@gmail.com

‘પરબ’ માટે ઈ-મેઈલ આઈડી

‘પરબ’ માટે કૃતિઓ ઈ-મેઈલ દ્વારા મોકલી શકાશે. ‘પરબ’નું ઈ-મેઈલ આઈડી :

parabgsp@gmail.com

કૃતિ નીચે નામ, સરનામું લખવા વિનંતી.

ભારતીય સાહિત્યની વિભાવના

શિરીષ પંચાલ

નૌનપણમાં ઈતિહાસ-ભૂગોળના જે પાઠ ભણ્યા તેને આધારે એવી સમજ બંધાઈ કે દરેક પ્રદેશની આબોહવા જે તે પ્રદેશના લોકોની રહેણીકરણી નિયત કરે છે. એ આબોહવા તેમને અમુક પ્રકારનાં વસ્ત્ર, રહેઠાણ, ખાણીપીણી માટે સૂચવે છે. એનાથી વિરુદ્ધ જો વર્તવા જાઓ તો તમારે નુકસાન ભોગવવાની તૈયારી રાખવી પડે. જે વાત ભૌતિક સ્તરે લાગુ પડે તે અભૌતિક સ્તરે લાગુ પડે. એટલે કળા, સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, તત્ત્વચિંતન પણ એ પ્રદેશને અનુરૂપ હોવાનું. આપણે બીજી બધી ચર્ચાવિચારણા કરવાને બદલે કેટલીક પાયાની સંજ્ઞાઓ સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

વિશ્વકળા, વિશ્વસાહિત્ય જેવી સંજ્ઞાઓ તો બહુ જાણીતી થઈ ગઈ છે. બ.ક. ઠાકોર જેવા દુરારાધ્ય પંડિત આપણા સાહિત્યની દુર્દશા દૂર કરવા માટે વિશ્વભરની કૃતિઓના પરિચયમાં આવવાનું, આખી માનવજાત જે કૃતિને સાહિત્યકૃતિ તરીકે સ્વીકારે એ જ સાચી કૃતિ-એમ અવારનવાર તેઓ કહેતા આવ્યા હતા. અહીં આપણને થોડા પ્રશ્નો થશે, થોડી મૂંઝવણ પણ થશે. વિશ્વબંધુત્વની વાત આદર્શ તરીકે તો કોણ ન સ્વીકારે? પરંતુ વાસ્તવિકતા શું કહે છે? હોમર કૃત મહાકાવ્યોને આધારે સદીઓ પછી જે ટ્રેજેડી રચાઈ હતી તે તેમના જમાનાને, તેમના લોકજીવનને વધુ અનુરૂપ હતી. ભારતીય સર્જક ‘મીડિયા’ જેવું નાટક રચી ન શકે, તે અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ’ જ રચી શકે, ‘ઉત્તર રામચરિત’ જ રચી શકે. અને છતાં એ કૃતિઓમાં એવું કશું તત્ત્વ હોય જ — જે સ્થળકાળને અવગણીને વાચકને — ભાવકને આનંદ આપી શકે.

જ્યારે આપણે વિશ્વસાહિત્ય અને ભારતીય સાહિત્યને સાથે રાખીએ છીએ ત્યારે એ બંને વચ્ચે કયા પ્રકરનો ભેદ પ્રવર્તે છે તે જોવું જોઈએ. સાહિત્ય અને ભારતીય સાહિત્ય એમ માનવાનું? વળી જો ભારતીય સાહિત્યનો આરંભ વેદકાળથી થયો એવું સ્વીકારીને ચાલીએ તો સ્થળાંતર કરી રહેલા આર્યોની એક ટોળી ભારતીય પ્રદેશમાં પ્રવેશી અને બીજી ટોળી યુરોપમાં ગઈ. આ ટોળીમાં વિષ્ણુ પડી તે પહેલાં તેમની પાસે એક સામૂહિક વારસો પણ હતો — અને એટલે જ પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને ભારતીય સાહિત્ય વચ્ચે કેટલીક સમાનતાઓ પણ જોવા મળે છે. આર્યો જ્યારે સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં પ્રવેશ્યા અને સ્થાયી થયા ત્યારે કદાચ અહીંની આબોહવાથી ટેવાયા નહીં હોય — અને છતાં ટેવાયા વિના બીજો કોઈ ઉપાય ન હતો. ભારતીય ઉપખંડમાં બારે માસ વર્ષા થતી નથી. અહીં વરસાદ માટે ચોક્કસ ઋતુ છે. આજે તો આપણે વિજ્ઞાન-ટેકનોલોજીની સહાયથી વરસાદ વિશે વરતારા કરી શકીએ છીએ ત્યારે એવું કશું હતું નહીં — પરિણામે આકાશી તત્ત્વોની

કૃપા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય જ ન હતો — એટલે ભારતીય સાહિત્યમાં છેક પહેલેથી આ પ્રકારનું સર્જન થતું આવ્યું. પ્રાચીન-મધ્યકાલીન-અર્વાચીન ભારતીય સાહિત્ય હંમેશાં પ્રકૃતિને કેન્દ્રમાં રાખતું જ રહ્યું.

હવે જરા જુદી રીતે ભારતીય સાહિત્યની વાત કરીએ. અમેરિકન સાહિત્ય, યુરોપીઅન સાહિત્ય અને ભારતીય સાહિત્ય — આ ત્રણને કેન્દ્રમાં રાખીને થોડો વિચાર કરીએ. અમેરિકા ભારત કરતાં ત્રણ ગણો મોટો દેશ છે — જો કે દેશ વસાહતીઓથી વસ્યો હોવાને કારણે તેના સાહિત્યની પરંપરા ભારત જેટલી જૂની નથી-માંડ ત્રણસો ચારસો વરસની પરંપરા-મુખ્ય ભાષા એક જ (લગભગ) અને તે અંગ્રેજી. પરિણામે આટલા મોટા દેશમાં એક છેડે રહેતો અમેરિકાવાસી બીજા છેડે રહેતા અમેરિકા વાસી સાથે ગાઢ સંબંધ ભાષા વડે બાંધી શકે. આવી ઘટના અમેરિકાથી ત્રણેક ગણી વસતી ધરાવતા ભારતમાં શક્ય નથી. હવે ભારતીય પ્રદેશમાં જે વિવિધતા છે તેવી વિવિધતા યુરોપમાં છે. જુદી જુદી ભાષાઓ, જુદી જુદી સંસ્કૃતિ-ભારતીય સાહિત્યમાં જે વિવિધ તબક્કાઓ આવ્યા, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશમાંથી ધીમે ધીમે પ્રાદેશિક ભાષાઓનો ઉદ્ભવ થયો — પછી તો એક પ્રદેશની ભાષા અને બીજા પ્રદેશની ભાષા વચ્ચે સંવાદ-વિનિમય કમશ ઓછા થવા માંડ્યા પણ તે છતાં ઘણું બધું સામ્ય તો રહ્યું. જે રહેણીકરણી, ખાણીપીણી ભલે જુદી જુદી હોય પણ ભારતના કોઈપણ પ્રદેશમાં જઈને ઊભા રહીએ તો આપણે એક જ દેશમાં, એક સરખી સંસ્કૃતિ ધરાવતા દેશમાં ઊભા છીએ એની પ્રતીતિ થશે. આમ હોવા છતાં યુરોપીઅન સાહિત્ય અને ભારતીય સાહિત્યની લાક્ષણિકતાઓ તો જુદી જુદી ત્યાં અંગ્રેજી, જર્મન, કેન્દ્ર-મુખ્ય ભાષાઓ ગણાય — એ ઉપરાંત પણ ઘણી બધી ભાષાઓ છે. આ ભાષાઓનાં સાહિત્ય અલગ અલગ હોવા છતાં એક ભાષામાં જે કંઈ બને છે તે તરત જ બીજી ભાષામાં જઈ પહોંચે છે. ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિઓના અનુવાદ બીજી ભાષાઓમાં બહુ જલદી થઈ જાય છે અને એને કારણે આ સાહિત્ય પ્રાદેશિક નથી રહેતું; એકબીજાના સાહિત્યથી માત્ર પરિચિત જ નહીં પણ પ્રભાવિત પણ થાય છે. આપણી પરિસ્થિતિ બહુ જુદી છે.

આપણને એક બીજી દિશાએથી પણ શોધવાનું આવ્યું. મુસ્લિમોના આગમન અને શાસનમાં તથા અંગ્રેજોના આગમન-શાસનમાં બહુ મોટો ભેદ પ્રવર્તે છે. મુસ્લિમો આ દેશમાં સ્થાનિક પ્રજામાં ભળી ગયા — અંગ્રેજો હંમેશાં અળગા રહ્યા. એટલું જ નહીં — ભારતીય સાહિત્ય/ભારતીય કળા પ્રત્યે તેમને સખત અણગમો હતો. એટલે એવો જ અણગમો ભારતીય પ્રજામાં પણ તેઓ દાખલ કરવા માગતા હતા. આ દિશામાં શું કરવું જોઈએ ?

અંગ્રેજો આરંભના તબક્કે તો વેપાર કરવા આવ્યા હતા પણ પાછળથી તેઓ શાસક થઈને રહ્યા. કંપની સરકાર અને ઈંગ્લેંડની સરકાર વચ્ચે નીતિરીતિની દૃષ્ટિએ કોઈ ભેદ ન હતો. પ્રજા ઉપર જો નિરંકુશ રાજ કરવું હોય તો તે પ્રજા કેટલી અસંસ્કારી છે તે સાબિત કરો. મેક્સમૂલર, રૉબર્ટ ક્લાઈવના પ્રયત્નો આ દિશાના હતા. સામે અને એ પ્રયત્નોનો પ્રભાવ એટલો બધો પડ્યો કે પ્રજા અંગ્રેજોને દેવ કક્ષાના માનતી થઈ. આનું એક ચિત્ર

રવીન્દ્રનાથની નવલકથા ‘ગોરા’માં જોવા મળશે. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે અર્વાચીન કાળમાં ભારતીય સાહિત્ય વિશેનો આપણો દૃષ્ટિકોણ વધુ ને વધુ સીમિત બનવા માંડ્યો.

જો આપણે વૈજ્ઞાનિક રીતે ભારતીય સાહિત્યની વાત કરવા માગતા હોઈએ તો વેદકાલીન ભારતીય સાહિત્ય, મહાકાવ્યોનું ભારતીય સાહિત્ય, બૌદ્ધ અને જૈન સમયનું ભારતીય સાહિત્ય-આમ આપણે આગળ વધવું પડે. ભારતીય સાહિત્યની વિભાવના સ્પષ્ટ કરવા માટે પાછળથી સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં જે કંઈ પ્રક્રમો થયા. તેમની પાછળ રહેલી ઐતિહાસિકતાને પણ સમજવી પડે. મહાકાવ્યોની શુદ્ધ વાચનાઓનો અભ્યાસ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ કરી શકાય અને તેમ છતાં આ પ્રક્રમોના સંદર્ભો, સમજવાથી પણ ઈતિહાસ, સર્જનાત્મક સાહિત્ય વચ્ચેના સંબંધો વધુ સ્પષ્ટ થઈ શકશે. આવા પ્રક્રમોના અભ્યાસ વિના ભારતીય સાહિત્યની વિભાવના આપણે સમજી નહીં શકીએ. આપણે કેટલાક મુખ્ય પ્રક્રમોની વાત કરીએ.

વાલ્મીકિ રામાયણમાં લક્ષ્મણ રેખા નથી, આ રેખા પાછળથી પ્રવેશી સ્ત્રી જ્યારે પોતાનું રક્ષણ કરવા સમર્થ હતી ત્યારે તેને લક્ષ્મણ રેખાની જરૂર ન હતી. પણ જ્યારે સમાજ બદલાયો, નવાં પરિબળો પ્રવેશ્યાં ત્યારે સ્ત્રીને ઘરની ચાર દીવાલોમાં પુરાઈ રહેવાની પરિસ્થિતિ આવી. આપણી ભૂગોળ, આપણી શહેરી બાંધણી, પોળમાં પોળ જેવી સ્થિતિ-આ બધું આપણા સમાજની સ્થિતિ સૂચવે છે. વાલ્મીકિ રામાયણમાં અહલ્યા ગૌતમના શાપથી શિલા થતી નથી. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે આ ઘટના પાછળ તર્ક કર્યો છે કે અત્યાર સુધી ઈન્દ્રુપ રહેલી ધરતી ધીમેધીમે વાંઝણી બનતી ગઈ એટલે ગૌતમ એ ધરતીને શાપીને જતા રહ્યા, વર્ષો પછી ત્યાં રામ આવે છે — રામ કૃષિવિદ્યામાં નિપુણ, તેમણે એ ધરતીને ખેડી કરીને ઈન્દ્રુપ બનાવી; આમ રામના સ્પર્શથી શિલા શિલા મટી ગઈ.

મહાભારતમાં દ્રૌપદી સ્વયંવર વખતે કર્ણ મત્સ્યવેધ કરવા ઊભા થાય છે ત્યારે દ્રૌપદી બોલે છે — એ સૂતપુત્રને હું નહીં પરણું. મૂળ મહાભારતમાં- એટલે કે તેની શાસ્ત્રીય વાચનામાં દ્રૌપદી આવું કશું બોલતી નથી, ત્યાં તો માત્ર એટલું જ કહેવાયું છે કે બીજા રાજાઓની જેમ કર્ણ મત્સ્યવેધ કરવા ઊભા થયા પણ તે કરી ન શક્યા એટલે ઝંખવાઈને બેસી ગયા. સમાજમાં પાછળથી જ્યારે જન્મ, જાતિ વિશેની સભાનતા પ્રવેશી હશે ત્યારે કોઈ સર્જકે દ્રૌપદીના મોમાં જાતિદ્વેષ સૂચવતી આ ઉક્તિ મૂકી દીધી.

એ જ રીતે દ્રૌપદી વચ્ચરણ પ્રસંગે કૃષ્ણ આવીને ૮૮૮ વચ્ચ પૂરે છે એવી કથા પ્રચલિત છે. મૂળ મહાભારતમાં કૃષ્ણ વચ્ચ પૂરતા નથી. કોઈ અદૃષ્ટ સત્તા વચ્ચ પૂરે છે. જ્યારે કૃષ્ણભક્તિનો પ્રચાર-પ્રસાર વધવા માંડ્યો હશે ત્યારે કોઈ સરજકે કૃષ્ણમહિમા વિસ્તારવા આવો ઉમેરો કરી દીધો હશે. અને પછી તો માત્ર ભારતીય સાહિત્યમાં જ નહીં, ચિત્ર-શિલ્પમાં પણ કૃષ્ણ પ્રવેશી ગયા.

ભારતીય સાહિત્યને જો ધ્યાનપૂર્વક જોવામાં આવે તો આજે આપણને કંઈ એવું ઘણુંબધું જોવા મળશે. હિંસા, કૂરતાનાં દૃષ્ટાંતો ઓછાં નથી. એ રીતે ભારતીય સાહિત્ય ન્યાય-અન્યાય, સત્ય અસત્ય, હિંસા અહિંસા, નિર્દયતા ક્રુરુણા-જેવા પરસ્પર વિરુદ્ધ પાસાંઓને ન્યાય આપવા માગે છે. ઘણીબધી રીતે અસ્વીકાર્ય એવી બે ઘટનાઓ ભારતીય

સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. એક છે ખાંડવદહન અને બીજી છે જનમેજયનો સર્પયજ્ઞ. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન જેવા જે નિર્દયતાથી ખાંડવવન અને તેમાં વસતા જીવોની હત્યા કરે છે તે કોઈ રીતે ચલાવી ન લેવાય અને છેક આધુનિક કાળ સુધી આ જ રીતે પર્યાવરણનો વિનાશ થતો જ રહ્યો. બીજી ઘટના, જનમેજયના સર્પયજ્ઞની છે, આ ઘટના પ્રતીકાત્મક છે એ તરત જ સમજાઈ જશે. કોઈ એક જાતિ અભિમાનથી પ્રેરાઈને બીજી જાતિનો આવો વિનાશ કરી શકે ? આફ્રિકામાં યુરોપીઓએ દેશી પ્રજાનો સંહાર કર્યો, અમેરિકનોએ રેડ ઈન્ડિઅન પ્રજાનો સંહાર કર્યો, કોનાઝીઓએ યહૂદીઓનો, ઈઝરાઈલે વેલેસ્ટાઈન વાસીઓનો, પાકિસ્તાને પૂર્વ બંગાળમાં બંગાળીઓનો સંહાર કર્યો — ઈન્દિરા ગાંધીની હત્યા પછી હજારો શીખોનો સંહાર, ગુજરાતમાં ગોધરાકાંડ પછી ફાલેલી હિંસામાં મુસ્લિમોનો સંહાર- આ સિલસિલો કેમ અટકતો નથી ?

ભારતીય સાહિત્યે પ્રતીકાત્મક રીતે ઘણું બધું કહ્યું છે — એવું નથી કે આર્ય-અનાર્ય વચ્ચે જ સંઘર્ષો થતા હતા. બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય વચ્ચે પણ સંઘર્ષો થતા હતા. સૌથી વધારે જાણીતી કથા વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર વચ્ચેની છે. રાજર્ષિ તરીકે સ્વીકૃતિ મળવા છતાં શા માટે વિશ્વામિત્ર બ્રહ્મર્ષિ બનવા માગે છે ? ચારે વર્ષોમાં બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ એવી માન્યતા છેક આજની તારીખ સુધી નથી ચાલી આવી ? મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં બ્રાહ્મણો કેટલી બધી રીતે ક્ષત્રિયો કરતા ચડિયાતા છે તેની વાતો આવે છે ને ! જો કે સાથેસાથે ક્ષાત્રસત્તાનું વર્ચસ્વ પણ વધવા માંડ્યું હતું. આટલું ઓછું હોય તેમ દેશમાં કેટલા બધા આદિવાસીઓ છે — એમની માન્યતાઓ એમની શ્રદ્ધા પણ જુદી. આમ ભારતીય સાહિત્યમાં બ્રહ્મસત્તા, ક્ષાત્રસત્તા અને આદિવાસી સત્તા સ્થપાઈ, બ્રહ્મસત્તાના દેવ બ્રહ્મા, ક્ષાત્રસત્તાના દેવ વિષ્ણુ અને આદિવાસી સત્તાના દેવ મહાદેવ.

આમ ભારતીય સાહિત્યમાં ત્રણ દેવની વાત આવી. શંકર તો આદિમચેતનાના દેવ. આ દેવ ક્ષાત્રસત્તા જે દેવમાં માને તેને પરાજિત કરે એવી કથા ભારતીય સાહિત્યમાં દક્ષ પ્રજાપતિ, સતી અને શંકરને કેન્દ્રમાં રાખીને જાણીતી થઈ. ક્ષત્રિયાણી સતી કોઈ આદિવાસી સાથે લગ્ન કરે તે કેવી રીતે ચલાવી લેવાય ? આજે પણ માબાપ આવા લગ્નની સંમતિ નહીં આપે. આ જ સતી બીજા જન્મે પર્વતપુત્રી પાર્વતી-રામાયણની સીતા વસુંધરાપુત્રી. સમાજનો મોટો વર્ગ બ્રાહ્મણોના-ક્ષત્રિયોના દેવનો અસ્વીકાર કરે છે. કૃષ્ણ અને ગોવર્ધનપર્વતની કથા આ સંદર્ભમાં ટાંકી શકાય.

આધુનિક સાહિત્યવિવેચન દર્શન, સમાધિ, યોગ, ધ્યાન, સાધના જેવી સંજ્ઞાઓ પ્રત્યે શંકાની નજરે જુએ છે પરંતુ આ બધું જગત પ્રાચીન કાળથી સ્વીકૃતિ પામતું આવ્યું છે. ઉપનિષદે તો ત્રણે પુરુષને એક કરી દીધા. એટલે જેનું વર્ણન કરો તેની સાથે સાયુજ્ય, સાઝૂખ્ય ન હોય તો એ વર્ણન કરી જ ન શકાય. જરા જુદી રીતે અર્વાચીનોએ આને પરચિતપ્રવેશ સાથે સાંકળ્યું. ગોવર્ધનરામ અને સરસ્વતીચંદ્ર-કુમુદ એક જ. ગુસ્તાવ ફ્લાએરનું જાણીતું સૂત્ર હતું — આઈ એમ માદાય બોવારી પ્રાચીન સૂત્ર કહેશે-અહં બ્રહ્માસ્મિ. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર કહેશે. — લક્ષ જોજનેર દૂર તાર કા સેઈ અમાર નામ જાનિ. એટલે કે જ્યાં સુધી તન્મયીભવન ન થાય ત્યાં સુધી સર્જન ન થઈ શકે. ભારતીય સાહિત્ય

આ તદરૂપતા, તલ્લીનતા પર ભાર મૂકે છે. મહાભારતમાં રાજકુમારોની પરીક્ષાનો પ્રસંગ આવે છે. અર્જુન શા માટે શ્રેષ્ઠ પુરવાર થયો ? તે પંખીની સાથે જ નહીં, માત્ર પંખીની આંખ સાથે એકરૂપ થઈ ગયો હતો ! વળી ભારતીય સાહિત્યની વિભાવના બહુ લાક્ષણિક છે — સાહિત્યકાર માત્ર સાહિત્ય રચીને સર્જક થઈ શકતો નથી.

વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણમાં સાહિત્યની વિભાવના બહુ લાક્ષણિક છે — સાહિત્ય આધારિત ન હોઈ શકે ! વજ્ર અને માર્કણ્ડેય વચ્ચેનો સંવાદ જાણવા જેવો છે -

વજ્ર : હે નિષ્પાપ મુનિ, દેવતાની પ્રતિમા કેવી રીતે બનાવવી તે મને કહો જેથી શાસ્ત્રનુ સાર તે આકૃતિ મારી પાસે હંમેશાં રહે.

માર્કણ્ડેય : હે રાજન, જે માણસ ચિત્રસૂત્રને બરાબર જાણતો નથી તે કોઈ પણ વખત પ્રતિમાનું લક્ષણ સમજી શકતો નથી.

વજ્ર : જો ચિત્રસૂત્ર જાણનાર જ પ્રતિમાનું લક્ષણ જાણી શકે છે, તો પછી મને ચિત્રસૂત્ર જ સમજાવો.

માર્કણ્ડેય : હે રાજન, નૃત્યશાસ્ત્ર જાણ્યા સિવાય ચિત્રસૂત્ર સમજવું ઘણું કઠિન છે કારણ કે આ બંનેમાં જગતનું અનુકરણ કરવાનું છે.

વજ્ર : હે દ્વિજ ! નૃત્યશાસ્ત્ર જાણનાર જ ચિત્ર સમજી શકે છે માટે પ્રથમ નૃત્યશાસ્ત્ર કહો, પછી ચિત્રસૂત્ર કહેજો.

માર્કણ્ડેય : જે માણસ આતોઘ જાણતો નથી તેને નૃત્ય જાણવું અઘરું છે. કારણ કે વાઘ સિવાય નૃત્ય કોઈપણ રીતે હોતું નથી.

વજ્ર : હે ભૃગુવંશમાં શ્રેષ્ઠ ! આતોઘ સારી રીતે જાણવાથી નૃત્ય સારી રીતે સમજી શકાય છે માટે પ્રથમ વાઘ સમજાવો, પછી નૃત્ય કહેજો.

માર્કણ્ડેય : વાઘ પણ ગીત સિવાય જાણી શકાય તેમ નથી. ગીતશાસ્ત્રનો વિધિ જાણનાર બધું રીતસર જાણી શકે છે.

વજ્ર : ધર્મને ધારણ કરનાર પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ હે મુનિ, પ્રથમ ગીતશાસ્ત્ર કહો, કારણ ગીત શાસ્ત્રને જાણનાર સર્વજ્ઞ છે અને પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

(રૂપપ્રદ કલા : માર્કંડ ભટ્ટ, પૃ. ૨૧૫-૬)

આ રીતે ભારતીય સાહિત્યની વિભાવનાને સમજવા માટે પ્રસ્તુતિપ્રધાન અને અપ્રસ્તુતિ પ્રધાન — એવી બંને કળાઓની જાણકારી અનિવાર્ય થઈ પડે છે. વળી ભારતીય કાવ્યમીમાંસા માત્ર સર્જકતાનું ગૌરવ નથી કરતી, ભાવકતાનું પણ અહીં ગૌરવ કરવામાં આવ્યું છે. એટલે જ કારચિત્રી પ્રતિભાની સાથે સાથે ભાવચિત્રી પ્રતિભાની ચર્ચા થતી રહી છે.

ભારતીય સાહિત્યની વિભાવના ભાવન વ્યાપાર વિના અપૂર્ણ છે. એટલે જ કાવ્યનું અસ્તિત્વ જ્યાં સુધી ભાવક-પ્રવેશતો નથી ત્યાં સુધી સાર્થક થતું નથી. કલાકૃતિનું ભૌતિક અસ્તિત્વ હોય એટલું જ બસ નથી, એ અસ્તિત્વ ચૈતન્યમય બનવું જોઈએ અને ભાવક એ સ્થૂળ અસ્તિત્વને જીવંત પરિમાણ અર્પે છે — કલાપીની જાણીતી પંક્તિ યાદ આવે, ‘કલા છે ભોજ્ય મીઠી તે ભોક્તા વિષ કલા નહિ.’ પરંતુ આ ભોક્તા સહૃદય હોવો જોઈએ,

એની રુચિ અનેક સર્જકતાઓના આસ્વાદથી કેળવાયેલી હોવી જોઈએ.

ભારતીય સાહિત્યનો પરિચય મેળવવા માટે કે જ્યોર્જ સંપાદિત ગ્રંથ ‘કમ્પેરેટિવ ઈન્ડિયન લિટરેચર’ થોડેઘણે અંશે કામ લાગી શકે. એમાં ગુજરાતી સાહિત્ય વિશેનો વિભાગ જોતાં નિરાશા થઈ, જે જે લેખકોને કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું તેમણે નિષ્ઠાપૂર્વક, તટસ્થતાથી કામગીરી બજાવી ન હતી. પ્રશ્ન થયો – આતું બીજી ભાષાઓના સાહિત્ય વિશે પણ જો હોય તો ? એક હકીકત એ સ્વીકારી લેવી જોઈએ કે ભારતીય સાહિત્યની સમૃદ્ધિ પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં, તે ભાષાઓમાં થયેલા સર્જનમાં જોવા મળશે. ઉત્તમ કૃતિઓના અનુવાદના અભાવે ભાવકોને એવી કૃતિઓ વિશે કશી જાણ થતી નથી. નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, સાહિત્ય અકાદેમી અને બીજી સંસ્થાઓ પ્રતિનિધિ રૂપ ભારતીય સાહિત્યની કૃતિઓ અનુવાદ દ્વારા ભાવકો સુધી પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ એટલું પૂરતું તો નથી.

બુદ્ધદેવ બસુએ નોધ્યું છે કે બંગાળી ભાવક યુરોપ-અમેરિકાના સાહિત્યની જેટલી જાણકારી ધરાવે છે તેટલી ભારતીય કૃતિઓની જાણકારી ધરાવતો નથી. કોઈક પ્રકારની લઘુતાગ્રંથિનો તે જાણેઅજાણે શિકાર બની ગયો લાગે છે. વિદેશી સાહિત્યમાં ઘણું ઉત્તમ છે એ સ્વીકારવા છતાં આપણું સાહિત્ય પણ એ કક્ષાનું છે, અને એટલે વિદેશી ધોરણો પ્રમાણે સર્જનવિવેચન કરવાનો કશો અર્થ નથી. પ્રખ્યાત વિવેચક એ. કે. વોર્ડરે ભારતવાસીઓને પશ્ચિમી સાહિત્યના અનુકરણમાંથી બચવા ભારપૂર્વક સૂચન કર્યું હતું. પ્રખ્યાત જાપાની લેખક જુએનાશિરો તાનીઝાકીએ પણ જાપાન પશ્ચિમના માર્ગે આગળ વધી રહ્યું છે એ માટે ભારે દુઃખ વ્યક્ત કર્યું હતું. (જુઓ સુરેશ જોષી કૃત ‘વિદેશિની’માં આ સર્જકનો ‘છાયાની માયા’ નામનો લેખ).

આ નિમિત્તે કોરોનાની અશુભ દૃષ્ટિભર્યા વાતાવરણમાં ભારતીય સાહિત્ય વિશે થોડી કાચીપાકી નોંધ કરવાનો અવસર મળ્યો એ બદલ આપ સૌનો આભાર.

‘ફાયર ઓન ધ માઉન્ટેઈન’ : અલગાવ સંદર્ભે | પિનાકિની પંડ્યા

‘ફાયર ઓન ધ માઉન્ટેઈન’ (૧૯૭૭) ભારતીય – અંગ્રેજી ભાષામાં રચાયેલી અનિતા દેસાઈની નવલકથા છે. સ્વતંત્રતા પછી રચાયેલા ભારતીય સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓનું યોગદાન નોંધપાત્ર છે. કમલા માર્કનેચ (Nectar in a sieve., 1954), રુથ ઝાબવાલા (to whom she will come out in, 1955), નયનતારા સહગલ (A time to be happy, 1958), ભારતી મુખર્જી (The Tiger's Daughter, 1971), શશી દેશપાંડે (Roots and Shadow, 1983), કમલા દાસ (Alphabet of Lust, 1976), રમા મહેતા (Inside the Haveli, 1977), ગીતા મહેતા (Karma cola'1979), ગીથા હરિહરન (The Thousand faces of Night, 1993), મંજુ કપૂર (Difficult Daughter, 1998), અરુન્ધતી રોય (The God of Small things, 1997), કિરણ દેસાઈ (The Inheritance of loss', 2006) વગેરે.. એ નામોમાં શોભા કે, નમિતા મહેતાનો પણ સમાવેશ કરવો પડે. આ લેખિકાઓના

લેખનના કેન્દ્રમાં ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિના સંદર્ભો સાથે વણાયેલી નારી સમસ્યાઓ અને સ્વ ઓળખને પ્રાપ્ત કરવા મથામણ કરતી નારી છબીઓ છે.

પ્રસ્તુત લેખમાં ‘ફાયર ઓન ધ માઉન્ટેઈન’નાં બે સ્ત્રી પાત્રો વિશે Alienation-અલગાવ સંદર્ભે વાત કરવી છે. એ એલિયનેશન (અલગાવપણું, પરાયાપણું, વિમુખતા)નો સંપ્રત્યય આમ તો ઘણો પ્રાચીન છે. પણ આધુનિક સાહિત્યમાં આ સંપ્રત્યય અસ્તિત્વવાદી વિચારસરણી સાથે જોડાયેલો છે. અંગ્રેજી શબ્દ Alienation’ ના મૂળ મિડલ ઈંગ્લિશ ‘Alienacioun’, એન્ગલો-ફ્રેન્ચ ‘Alienaiun’ અને લેટિન શબ્દ ‘Alientio’માં રહેલા છે. આ શબ્દનો અર્થ થાય છે વસ્તુને પરાઈ બનાવવી, નકારવી, દૂર કરવી વગેરે. એલિયનેશનના સમાનાર્થી શબ્દ તરીકે Anomie, Anomia, પ્રયોજાય છે. Anomie શબ્દ સમાજથી અલગાવની સ્થિતિનું સૂચન કરે છે. જ્યારે Anomia વ્યક્તિની પોતાની જાત સાથેની અલગાવની સ્થિતિને સૂચવે છે. એલિયનેશન વ્યક્તિની મનોસ્થિતિનું સૂચન પણ કરે છે. અંગ્રેજીમાં એલિયનેશનના પર્યાય રૂપે estrangement (પરાયુ કે અજાણ્યું) isolation (એકાકીપણું) separation (વિખૂટા પડવું) વગેરે પ્રયોજાય છે. એલિયનેશનમાં વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ, વસ્તુ, સમાજ, સમગ્ર વિશ્વ કે જાતથી પણ વિમુખ બની એકલતા, ઉદાસીનતા, વિખૂટા પડવાની ભાવનાત્મક સ્થિતિએ પહોંચે છે. આવું વિસ્થાપિત વ્યક્તિત્વ પોતાની ઓળખ પ્રાપ્ત કરવા મથતું હોય છે તો ક્યારેક જાત સાથે પણ અલગાવ ધરાવતું હોય છે.

એલિયનેશનની વિભાવના જુદા જુદા ચિંતકોએ જુદા જુદા આપી છે. સમાજશાસ્ત્ર, મનોવિજ્ઞાન, રાજ્યશાસ્ત્ર, સાહિત્ય, કાયદાશાસ્ત્ર જેવાં વિવિધ ક્ષેત્રે તેની વિચારણા થઈ છે.

એલિયનેશન સંદર્ભે હેગલની વિચારણા પ્રચલિત છે. હેગલ મુજબ એલિયનેશન બે પ્રકારની હોય છે. પ્રથમ પ્રકારની એલિયનેશન મનુષ્યના વ્યક્તિત્વ અથવા વ્યક્તિત્વ અને સમાજ સાથેની વિસંગતતામાંથી ઉદ્ભવે છે. બીજા પ્રકારની એલિયનેશન ‘સામાજિક કરાર’ના સિદ્ધાંતમાં છે. તેમાં હક્કોનું હસ્તાંતરણ હોય છે. પોતાના હક્ક બીજાના બને છે પરાયા બને છે.. હેગલના મતે મનુષ્યના ‘સ્વ’ના ખ્યાલમાં પરિવર્તન આવે છે ત્યારે આવી એલિયનેશનની પરિસ્થિતિ આવે છે. માર્ક્સે રાજનૈતિક એલિયનેશનની ચર્ચા કરી છે તેમાં રાજકીય સત્તા, રાજ્ય વિશેના વિરોધી વિચારોથી રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓથી વ્યક્તિ જ્યારે વિમુખ બને છે ત્યારે પોલિટિકલ એલિયનેશન સર્જાય છે. વળી જ્યારે મનુષ્યને ઉત્પાદન અને મજૂરી અન્ય સત્તા દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે ત્યારે અલગાવ થાય છે આવી વિમુખતા વ્યક્તિના જીવનને ભૌતિક અસ્તિત્વમાં રૂપાન્તરિત કરે છે.

સમાજશાસ્ત્રીઓ એકલતાને એલિયનેશન રૂપે જુએ છે. તે અન્ય લોકો સાથેની આત્મીયતાના અભાવમાં જોવા મળે છે. વ્યક્તિ અન્ય લોકોથી વિખૂટો કે અલગ થઈ જાય છે ત્યારે એકલતા અનુભવે છે. સામાજિક એકલતામાં વ્યક્તિ સંબંધનો અભાવ અને કંઈક ગુમાવ્યાનો અનુભવ કરે છે જે એલિયનેશનનો સ્ત્રોત બને છે. સામાજિક અલગાવપણામાં માનવ-માનવ વચ્ચેના સંબંધનો અને માનવ અને તેની આસપાસના પર્યાવરણ સાથેના સંબંધનો ક્ષય થાય છે. પોલ ટિલિચે એલિયનેશન માટે ‘એસ્ટ્રેન્જમેન્ટ’

શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો હતો. તેણે મનુષ્યની વાસ્તવિક સ્થિતિ અને તેના મૂળભૂત સ્વભાવ સાથે એલિયનેશનના વિભાવને જોડ્યો છે. તેણે ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે કે એલિયનેશન આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રક્રિયાને નિષ્ફળ બનાવે છે. તે દુશ્મનબળ તરીકે કાર્ય કરે છે એરિય ફોમ માને છે કે એલિયનેશન એ મૂડીવાદી સમાજનું પરિણામ છે જે મનુષ્યની લાગણીઓને ખલેલ પહોંચાડે છે. માનવ અસ્તિત્વ પર સામાજિક પરિસ્થિતિનો પ્રભાવ એલિયનેશન માટે જવાબદાર પરિબળ બને છે.

આર્નોલ્ડ કોફમેનના મતે ‘વ્યક્તિની એલિયનેશન-વિમુખતા વસ્તુ સાથેના સંબંધમાં આવેલા અસંતોષના પરિણામે ઉદ્ભવેલી હોય છે’૧. ફ્યુર લુઇસના મતે અલગતા શબ્દનો ઉપયોગ ભાવનાત્મક સ્વરને વ્યક્ત કરવા માટે થાય છે. કેનિસ્ટનના મંતવ્ય અનુસાર ‘કેટલાક સંબંધો અથવા જોડાણો એક સમયે અસ્તિત્વમાં હતા તે નૈસર્ગિક કે સાહજિક હતા, ઈચ્છનીય અથવા સારા હતા, પણ ગુમાવી દીધા છે’ તેવી ધારણા એલિયનેશનમાં હોય છે.’૨

માર્ટિન બુબરે ‘એલિયનેશનને હાલના I. T. World ને કારણે પ્રસરેલો માન્યો છે. તો સિડની ફિન્કેલ્સ્ટેઈન એલિયનેશનને મનોવૈજ્ઞાનિક ઘટના, આંતરિક સંઘર્ષ અને બહારની કોઈ વસ્તુ પ્રત્યે અનુભવાતી દુશ્મનાવટ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરેલ છે. તેમના અભિપ્રાય મુજબ આ અનુભૂતિ સ્વ સાથે જોડાયેલી છે, જે એક અવરોધ છે. તે સ્વનો બચાવ નથી પરંતુ સ્વની દીનતા છે. તમામ પ્રકારની એલિયનેશનમાં સેલ્ફ-એલિયનેશન (આત્મ-વિમુખતા) સૌથી મહત્વપૂર્ણ છે. આત્મવિમુખતા એ આત્મજાગૃતિની ગેરહાજરી અથવા તેની સંપૂર્ણ ખોટ છે. તે ભાવનાત્મકતાને ધ્યાનમાં લે છે. એલિયનેશન એ લાગણીની પ્રક્રિયા છે જેમાં પોતાની જાતથી અળગા થયાનો ભાવ અનુભવાય છે. ‘ઈનર કોન્ફલિક્ટ’ પુસ્તકમાં કેરેન હોર્નીએ કહ્યું છે કે એલિયનેશનની સ્થિતિમાં વ્યક્તિ ખરેખર જે અનુભવે છે, પસંદ કરે છે, નકારી કાઢે છે. પોતાની જાતથી અજાણ બને છે. મનુષ્યની વાસ્તવિકતા તેની ‘રિયલ-સેલ્ફ’ છે. સેલ્ફ-એલિયનેશન એટલે આવી ‘રિયલ-સેલ્ફ’થી વિમુખ થવું – અળગા થવું. વ્યક્તિ જ્યારે મનમાં પોતાની આદર્શ છબી રચે છે ત્યારે તે ‘રિયલ-સેલ્ફ’થી અળગો બને છે. કારણકે આદર્શ છબી અને વાસ્તવિક-સ્વ વચ્ચે અંતર હોય છે. ટેવિસના મતે સ્વવિમુખતા એટલે પ્રવર્તમાન સામાજિક પેટર્ન સાથે સંમત ન હોય તેવા કોઈપણ ઝોક અથવા ઈચ્છાઓ સાથે વ્યક્તિનો સંપર્ક તૂટવો.

સાર્ટ્રે ‘બિઈંગ એન્ડ નથિંગનેસ’માં અસ્તિત્વવાદી એલિયનેશનનો ખ્યાલ રજૂ કર્યો છે. તેણે જણાવ્યું છે કે, ‘હું મારી સૂક્ષ્મ અલિપ્તતાની સંભાવનાઓને અનુભવું છું. જે વિશ્વમાં મારાથી દૂર વસ્તુઓ સાથે જોડાયેલી નથી’૩. સાર્ટ્રે તેમના પુસ્તક ‘ક્રિટીક ઓફ ડાયલેક્ટિક રિઝન’માં માર્ક્સની એલિયનેશનની વિભાવનાને વિસ્તૃત કરી છે. માર્ક્સે માત્ર મજૂરવર્ગના સંદર્ભમાં એલિયનેશન વિશે વિચાર્યું છે. જ્યારે સાર્ટ્રે લેખકોના જીવન અને વિશ્વના સંદર્ભે અલગાવની વાત કરી છે.

કામૂએ જણાવ્યું કે, તર્ક દ્વારા સમજાવી શકાય તેવી દુનિયા ગમે તેટલી ખામીયુક્ત હોય તો ય તે એક પરિચિત વિશ્વ છે. પરંતુ અચાનક ભ્રમ અને પ્રકાશથી વંચિત એવા

બ્રહ્માંડમાં મનુષ્યને અજાણી લાગણી થાય, પોતાનો દેશનિકાલ થયો હોય તેવું અનુભવાય, ખોવાયેલા વતનની યાદોથી વંચિતતા અનુભવાય, માણસ અને તેનાં સ્વજન, અભિનેતા અને તેના સેટ વચ્ચે વિખૂટા પડ્યાની એક્સર્ડની અનુભૂતિ થાય, મનુષ્ય તેના મૂળથી કપાઈ ગયો હોય તેવું અનુભવે, તેનું અસ્તિત્વ હેતુઓ વિનાનું અનુભવાય. તેની ક્રિયાઓ મૂર્ખામી ભરી, વાહિયાત, નકામી બની જાય – આવી એક્સર્ડ સ્થિતિ સાથે એલિયનેશનની અનુભૂતિ જોડાયેલ છે.

વીસમી સદીમાં યુદ્ધોત્તર હતાશા, યંત્ર-તંત્રનો વિકાસ, નગર સંસ્કૃતિ, ભારતમાં સ્વતંત્રતા પછી સર્જાયેલી પરિસ્થિતિ વગેરે માનવના સંવેદનતંત્ર પર પ્રભાવ પડ્યો છે. તેથી એલિયનેશન એક વિષય તરીકે વિશ્વસાહિત્યની જેમ ભારતીય સાહિત્યમાં પણ આલેખાયેલી છે. સાહિત્યનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોમાં એલિયનેશન વિવિધ શૈલીમાં – વિવિધ પ્રયુક્તિઓ દ્વારા અભિવ્યક્ત થઈ છે. જેમ્સ જોયસના ‘પોટ્રેટ ઓફ ધ આર્ટિસ્ટ’માં નાયક ધર્મ પરિવાર અને પરિવારથી વિમુખ છે. રાલ્ફ એલિસનના ‘ઈનવિઝિબલ મેન’માં બહારથી આવેલો નિત્રો વિમુખતાને વ્યક્ત કરે છે. આ સંદર્ભે આપણને સિતાંશું મહેતાનું ‘આ માણસ મદ્રાસી લાગે છે’ નાટક તરત જ યાદ આવી જાય. કામૂની ‘આઉટસાઈન્ડર’નો નાયક પણ યાદ આવે. કાફકાના ‘ધ કેસલ’ અને ‘ટ્રાયલ’ના નાયકો સિસ્ટમને કારણે અલગાવપણાનો અનુભવ કરે છે. આમ એલિયનેશન એ આધુનિક સાહિત્યનો મહત્વનો ઘટક છે.

અનિતા દેસાઈની ‘ફાયર ઓન ધ માઉન્ટેઈન’ નવલકથા તેમાં અભિવ્યક્ત થયેલી એલિયનેશનની અનુભૂતિને કારણે નોંધપાત્ર બની છે. કૃતિનાં દૃશ્ય-શ્રાવ્ય કલ્પનો અને પ્રતીકો એલિયનેશનની અનુભૂતિને અભિવ્યક્ત કરવામાં અસરકારક માધ્યમ બન્યાં છે. અહીં સામાજિક સ્થિતિઓથી ધવાયેલાં, કુટુંબથી ઉપેક્ષિત થયેલાં-નકારાયેલાં, ભાવનાત્મક જોડાણ ગુમાવી બેઠેલાં, એકલતા સંઘરીને બેઠેલાં, જાત સાથે જોડાઈ નવા વાતાવરણમાં પોતાનું આગવું વિશ્વ રચવા મથતાં, ભૂતકાળને ફેન્ટસી દ્વારા જીવવા મથતાં, એકબીજાથી પણ અલગાવ અનુભવતાં પાત્રો છે.

અનિતા દેસાઈ તેમની નવલકથામાં પાત્રના બાહ્ય આલેખન કરતાં પાત્રના આંતરજગતની ગહરાઈને શોધવા વધુ પ્રવૃત્ત હોય છે. તેમણે kakatiya journal of English studies, 3 : 1, 1978માં એક પ્રશ્નોત્તરીનો ઉત્તર આપતા જણાવ્યું હતું કે ‘સમુદ્રમાં આઈસબર્ગનો દશમો ભાગ સપાટી પર તરતો દેખાય છે અને નવ ભાગ સપાટીની નીચે રહેલા હોય છે’ મારો પ્રયત્ન સપાટીની નીચે રહેલા ભાગને શોધવાનો છે, તેની ગહરાઈને તાગવાનો છે. મારો આવો પ્રયત્ન ત્યાં સુધીનો હોય છે જ્યાં સુધી સપાટીની નીચેના ભાગની ગહરાઈ ઉપરના દૃશ્યમાન ભાગને વધુ સ્પષ્ટ રીતે વ્યાખ્યાયિત ન કરે’. તેમના આવા પ્રયત્નની પ્રતીતિ ‘ફાયર ઓન ધ માઉન્ટેઈન’માં થાય છે.

તેમનાં સ્ત્રી પાત્રો સરેરાશ સામાન્ય સ્ત્રી વર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ કરતાં નથી. જેમનો અસ્વીકાર થયો હોય, તરછોડી દેવામાં આવ્યાં હોય, જેમને પીછેહઠ કરવી પડી હોય, જે નિરાશાની ઊંડી ગર્તામાં ધકેલાઈ ગયાં હોય તેથી વિરુદ્ધ થઈ ગયાં હોય અથવા ફરીથી

જેમણે પોતાનું આગવું સ્થાન બનાવ્યું હોય તેવાં છે. આ પાત્રોમાં સામાન્ય જીવન પ્રત્યે કોઈ અપેક્ષા કે માગણી રહી હોતી નથી, આવી કોઈ માંગનો પ્રયાસ પણ હોતો નથી. પાત્રનું હૃદય ‘મહાન ના’ની ભૂમો પાડી નકાર કરતું હોય છે અને વર્તમાન સામે સંઘર્ષ કરતું રહેતું હોય છે. અનિતા દેસાઈની આ નવલકથામાં પાત્રો પણ આવાં જ છે.

‘ફાયર ઓન ધ માઉન્ટેઈન’ ત્રણ સ્ત્રીઓની કથા છે. આ લેખમાં નંદા કૌલ અને રાકા નામનાં બે પાત્રોના આંતરજગતની વાત કરવી છે. બન્નેના સ્વભાવમાં સમાન તત્ત્વ છે – અ-લગાવપણું માનવસૃષ્ટિ પ્રત્યેનું અને લગાવપણું પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિ પ્રત્યેનું. એકમાં અનુભવોને કારણે પ્રયત્નપૂર્વક તે સિદ્ધ થયેલું છે તો બીજામાં જન્મજાત અને સાહજિક છે. એકમાં શાંતિની ઝંખના છે બીજામાં છે વિનાશની સંભાવના.

નવલકથાનું કેન્દ્રસ્થ પાત્ર નંદા કૌલ એકાકી, વૃદ્ધ પણ પ્રભાવશાળી સ્ત્રી છે. તે સામાન્ય ભારતીય નારીનું પ્રતિનિધિત્વ કરતું પાત્ર નથી. અનિતા દેસાઈએ તેનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે, ‘She is thin and straight like the pines of kasauli, high and empty like carignano, where she retires alone after her long and busy career as wife and mother’ નંદા કૌલ લાંબા સમય સુધી પત્ની અને માતા તરીકેની ભૂમિકાને સુપેરે ભજવ્યા પછી આ ભૂમિકામાંથી પોતાના વાઈસ ચાન્સેલર પતિના અવસાન પછી જવાબદારીઓમાંથી નિવૃત્ત થઈ, પોતાનું આગવું એકાંત જીવન જીવવા પહાડી વિસ્તાર કસોલીમાં આવેલા ‘કેરિગ્નાનો’માં આવીને વસી છે. ‘કેરિગ્નાનો’ નામના તેના આ ઘરમાં તેને જરૂર હતી તે બધું જ હતું. પર્વતની ધારે આવેલું આ શાંત ઘર તેના જેવું જ અલિપ્ત હતું. આ એવું સ્થળ હતું અને આ જીવનનો આ એવો સમય હતો જેની તેણે વર્ષોથી ઝંખના કરી હતી, જેને માટે તેણે જીવનભર તૈયારી કરી હતી અને અંતે તે આવા જીવનને પામી હતી. તેણે ‘કેરિગ્નાનો’માં તદ્દન અલિપ્ત થઈ જવા ઈચ્છ્યું હતું, માત્ર દેવદારુ - pine વૃક્ષો અને તમરાં સાથે જ રહેવાનું ઈચ્છ્યું હતું. તેને કોઈ વ્યક્તિની જરૂર ન હતી અને કોઈ વસ્તુની ઈચ્છા ન હતી. જે કોઈ બીજું અહીં આવતું કે થતું તે તેના માટે અનિચ્છનીય, વિક્ષેપકર્તા અને વ્યગ્રતા રૂપ હતાં.

એક વ્યક્તિ તરીકે નંદા કૌલનો પરિચય, તેની વર્તમાન સ્થિતિનો પરિચય આપણને ત્રણ વિભાગોમાં વિભાજિત આ નવલકથાના પ્રથમ વિભાગ ‘નંદા કૌલ કેરિગ્નાનોમાં’માં પ્રાપ્ત થાય છે. લેખિકાએ પ્રાકૃતિક વર્ણનો દ્વારા નંદા કૌલની માનસિકતાને-મનોજગતને દૃશ્યાત્મક રૂપે રજૂ કર્યાં છે તેના દ્વારા અનિતા દેસાઈની નવલકથાકાર તરીકેની વિશેષતાનો પરિચય થાય છે. અનિતા દેસાઈનાં પાત્રો સામાન્ય સ્ત્રી પાત્રો કરતાં કેવાં નોખાં છે તેનો પરિચય પ્રારંભના પ્રકૃતિ વર્ણનથી જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે,

‘એકાએક પવનનો ઝપાટો દેવદારુની ડાળીઓને અને સળીઓને એવી નીચે પાડી કે જાણે તેની આસપાસ એક પડદો રચાઈ ગયો. તે ભૂખરા વાનવાળી, ઊંચી અને પાતળી હતી; તેની રેશમી સાડી સર સર અવાજ અને કંપન પેદા કરતી હતી’ પ્રકૃતિની આવી નિકટતા, પ્રકૃતિની આવી દૃશ્ય-શ્રાવ્ય અનુભૂતિ તેના મનમાં તરંગ પેદા કરે છે. પોતે દેવદારુના વૃક્ષમાં ભળી જાય અને એમાંની જ એક કહેવાય. એક વૃક્ષ હોવું-કશુંય

વધારે નહીં, કશુંય ઓછું નહીં-માત્ર એક વૃક્ષ બની જવાને તે તૈયાર હતી.

દેવદારુનું ભૂખરું વૃક્ષ, ભૂખરાવાનવાળી નંદા કૌલ, દેવદારુની ઊંચાઈ-નાઈકાની ઊંચાઈ વગેરે વૃક્ષ અને નંદા કૌલના બાહ્ય સામ્યને પ્રગટ કરે છે તેથી વિશેષ તો દેવદારુની સળીઓ પવનના ઝપાટામાં પડે અને નંદાની આસપાસ પડદો રચે અને નંદા પોતે વૃક્ષ બનવાનો તરંગ અનુભવે આ બધાં વર્ણનો દ્વારા પ્રકૃતિ સાથે ઓતપ્રોત થવા ઝંખતી નારીના સુંદર મનોભાવો વણાયા છે. પ્રકૃતિનાં આવાં સુંદર દૃશ્ય-શ્રાવ્ય કલ્પનો આ કૃતિના આસ્વાદ્ય અંશો છે.

કેરિશ્નાનોનું પરિસર નંદા કૌલના વ્યક્તિત્વને પ્રગટ કરે છે. કેરિશ્નાનો નામનું ઘર નંદા કૌલનું પ્રતીક છે. તેનો બગીચો પણ નંદાની જેમ ઉંમરની પ્રક્રિયા દ્વારા નષ્ટ થવાની અણી પર હતો. આ પરિસરમાં જે હતું તે ખૂબ ઓછાં તત્ત્વોનું બનેલું અને પૂર્ણતાની સ્થિતિમાં હતું. તે તેમાં કશું ઉમેરવા માંગતી નહતી. એના પોતાના જીવનમાં પણ કશું ઉમેરવા માંગતી ન હતી. અહીં લેખિકાનો વોઈસ-સૂર નંદા કૌલના સૂર સાથે સીધો જ સંબંધ ધરાવતો અનુભવી શકાય વળી લેખિકાની શૈલીમાં પાત્ર વર્ણન અને અર્થઘટન પણ એક સાથે આલેખાયેલું જોવા મળે છે.

નંદા કૌલના આલેખનમાં લેખિકાએ આંગિક ભાવો-અનુભવોનું કરેલું આલેખન પણ નોંધપાત્ર છે. પોતાના એકાંતને ખલેલ પહોંચાડવા આવતી પ્રપૌત્રીના સમાચારનો પત્ર વાંચી તેનાં નસકોરાં ચઢી જાય છે, અણગમાથી ધોળા થઈ જાય છે. કેરિશ્નાનોમાં તે કોઈના પત્ર કે સંદેશાને સ્વીકારવા પણ તૈયાર ન હતી. નવલકથાના પ્રારંભમાં પર્વતના ઢોળાવ પર ચઢતા ટપાલીને જોઈને પણ તેને અણગમો થાય છે. પત્ર, સંદેશા, વિનંતિ, વચન — આ બંધું તે કરી ચૂકી હતી. કેરિશ્નાનોમાં હવે તેને આ બધાથી મુક્ત થઈ દેવદારુ અને તમરાંના અવાજો સાથે રહેવું હતું. તેને સ્વીકાર્ય એવો બીજો અવાજ એટલે સુકાયેલી ગુલાબની વેલનો કર્કશ અને થાકેલા સમૂહના કણસાટ જેવો અવાજ. ગુલાબની વેલ પણ તેના વ્યક્તિત્વનું પ્રતીક છે. અતીતથી દૂર એકાંત જીવન જીવવા આવેલી નંદા પોતે પણ ગુલાબના વેલ જેવી જ છે. ટેકરી પરથી દેખાતી ખીણ તેને અવ્યવસ્થિત, ગૂંગળાઈ ગયેલી અને બાળકો, પૌત્ર-પૌત્રીઓ, કામ કરનારા લોકો અને મહેમાનોથી કાળી પડી ગયેલી લાગતી. એનું ચેતન મન હજીએ તેના અતીત સાથે કેવું જોડાયેલું છે તે ખીણના પ્રતીક દ્વારા રજૂ થયું છે. પણ આંતરઝંખના તો મુક્ત-સ્વતંત્ર, અલિપ્ત જીવન જીવવાની છે એની આવી ઝંખના ગરુડ દ્વારા પ્રતીકાત્મક રૂપે રજૂ થઈ છે. આ વર્ણનનો આસ્વાદ્ય કરીએ;

An eagle swept over it, far below her, a thousand feet below, its wings outspread, gliding on currents of air without once moving its great muscular wings remained it repose, in control.

હવાના પ્રવાહ પર મુક્ત રીતે સ્નાયુબદ્ધ પાંખો પ્રસરાવી ઊડી રહેલા ગરુડ દ્વારા જવાબદારીથી મુક્ત થયેલી નારીની ચૈતસિક સ્થિતિ પ્રગટ થઈ છે... માતૃત્વની જવાબદારીથી ભરેલા જીવનનો નકાર અને એના અલગાવભર્યા જીવન પાછળ રહેલી વાસ્તવિકતા રાકાના આગમન પછી ધીરેધીરે ઉઘડતી જાય છે. રાકાના આગમન સમયે

દરવાજા આગળ પવનના ઝપાટાથી પડેલી પાઈન વૃક્ષની સળીઓનું દૃશ્ય કલ્પન અલગાવપણામાં આવનારા વિક્ષેપ પ્રત્યેના નંદા કૌલના અણગમાનું સૂચન કરે છે.

રાકા અનન્ય વ્યક્તિત્વ ધરાવતું નવલકથાનું બીજું પાત્ર છે. નવલકથાના બીજા વિભાગનું શીર્ષક ‘રાકા કેરિગ્નાનોમાં આવે છે’ દ્વારા નવલકથાનું આ બીજું મહત્ત્વનું સ્ત્રી પાત્ર જોડાય છે. સાત-આઠ વર્ષની આ રાકા નામની બાળકીનું વ્યક્તિત્વ તેની ઉંમરના બાળક કરતાં નોખું છે. એક બાળક તરીકે તે કોઈના પર અવલંબિત નથી. અન્ય વ્યક્તિઓથી પોતાની જાતને સંકેલીને આત્મરત રહેતું બાળક છે. તે વ્યક્તિઓ કરતા આસપાસના સ્થળ સાથે વધુ ઓતપ્રોત થઈ શકે છે. ‘કેરિગ્નાનો’માં આવ્યા પછી તરત જ સ્થળ સાથે મૈત્રી કેળવી લઈ શાંતિથી કેરિગ્નાનોમાં ભળી જાય છે જાણે તે કસોલીના બીજા જંતુ કે નાનકડાં પંખી જેવી ન હોય ! આ બાળક ભગ્નધરનું બાળક છે. તેના માતાપિતાનું લગ્નજીવન ભગ્ન થયેલું છે. લેખિકાએ રાકાને માળામાંથી પડી ગયેલું પંખી અને ધરને ઝાડ ઉપરથી પડી ગયેલો માળો કહી રાકાની ભગ્નધરના બાળક તરીકેની સ્થિતિને અને તેનાં માતાપિતાના ભગ્ન લગ્નજીવનની સ્થિતિને પ્રતીકાત્મક રીતે વર્ણવી છે.

સામાન્ય રીતે સરેરાશ બાળક કરતાં પણ તે ઓછું બોલનારું બાળક છે. પોતે પણ પોતાની આત્મનિર્ભરતાથી તદ્દન અજાણ છે. તે ખરેખર પહેલેથી જ સ્વતંત્ર અને એકાંતપ્રિય હતી. તેના એકાંતે તેને ક્યારેય ખલેલ પહોંચાડી નથી. નંદા કૌલના વિશાળ પરિવારમાં આ એકમાત્ર એવું બાળક હતું જેણે અલગ રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું, દૂર રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું. પોતાની જાત સાથે એકાંતનું આવરણ રચવાનું પસંદ કર્યું હતું પણ આવું વ્યક્તિત્વ તેણે સભાનતાથી કેળવ્યું ન હતું. જન્મથી જ માતાની ભગ્નલગ્નજીવનની પીડાની અનુભૂતિઓમાંથી આવું વ્યક્તિત્વ સાહજિક રીતે તેને પ્રાપ્ત થયું હતું. આ બાળક પ્રેમ મેળવવા માટે કે કોઈ કાળજી લે તે માટે લોકોના ધ્યાનનું કેન્દ્ર બન્યું ન હતું. નંદા કૌલના પરિવારનાં રાકા સિવાયનાં અન્ય બાળકો આવાં ધ્યાનકેન્દ્રો બનવાં માંગતાં હતાં, પણ રાકા નહીં. આમ પરિવારનાં અન્ય બાળકો કરતાં પણ રાકાનું વ્યક્તિત્વ ભિન્ન હતું.

રાકા માટે કોરિગ્નાનોનું ઘર ઈંટો એ નિર્જીવ વસ્તુથી કંઈ વિશેષ હતું. ઘરની સાથે ઘનિષ્ઠ બનવા આવી હોય તેમ તેનો પ્રવેશ પણ સહજ અને સરળ રહ્યો. અત્યાર સુધી તેણે જોયેલાં ઘરોમાં કેરિગ્નાનો તેને તેના વ્યક્તિત્વને અનુરૂપ લાગે છે. કેરિગ્નાનોમાં આવવા માટે તેને કહેવામાં આવ્યું ન હતું. છતાં અહીં તેને શાંતિથી અને અનિચ્છનીય રીતે બિનઆમંત્રિત ઉંદર અથવા જંતુની જેમ ગોઠવવામાં આવી હતી.

રાકા નંદા કૌલનો યોગ્ય વારસ અથવા વંશજ હોય તેવું લાગે છે. નંદા કૌલને પોતાને જ લાગે છે કે કેરિગ્નાનોની સાચી વારસ રાકા છે. તે જ કેરિગ્નાનોના આત્માને સાચી રીતે સમજી શકી છે. પણ રાકા માટે અલગાવપણું સહજ હતું તે નંદા કૌલ માટે પ્રયત્નથી સિદ્ધ થયું હતું.

આ અસામાન્ય બાળક તેની શાંતિપૂર્ણ એકલતામાં અસામાન્ય હિંમતવાન છે. તેને ખોટી દંતકથાઓ આકર્ષિત કરતી નથી. તે આવી કાલ્પનિક દુનિયામાંથી આશ્વાસન મેળવવાનો સખત ઈન્કાર કરે છે. એને ફૂલોમાં રસ નહતો પણ તે ગોકળગાયના કોચલાને

કે સાપની કાંચડીને ઝીણવટપૂર્વક જોતી. બાહ્યપ્રકૃતિને ચાહનારી, કુતૂહલથી જોવા ઈચ્છતી રાકા આખી બપોર કેરિઝાનોની આસપાસની અને દૂરની ટેકરીઓ પર રખડવા કરતી. ટેકરીઓના પથ્થરની નીચેથી આવતાં તમરાનાં અવાજને સાંભળી તમરાંને શોધ્યા કરતી. ટેકરી પર ક્યારેક ચઢતી-ઊતરતી કે લપસતી તેની પાતળી, નિસ્તેજ કાયા દેખાતી. તેના વર્તનમાં તેની જાત પ્રત્યેની બેકાળજી પ્રતીત થતી. ધૂળમાં ખરડાયેલી રાકા, ખડકના પોલાણમાંથી દેખાતી સાપની પૂંછડીને તાકતી રાકા, હડકવાની રસી બનાવનાર ઈન્સ્ટિટ્યૂટના બાયોવેસ્ટને ઝાંકતી રાકા, શિયાળની લાળીની દિશામાં અંધારામાં પડતી આખડતી રાકા – એનું આવું વ્યક્તિત્વ તેને અસામાન્ય બનાવે છે. તેનું અંતર્મુખી વ્યક્તિત્વ નંદા કૌલ જેવું જ છે. પણ નંદા પોતાની ‘Privacy’ને યુસ્તતાથી વળગી રહીને રાકાથી પોતાની જાતને અળગી રાખવા ઈચ્છે છે પણ રાકાને તે વાતનો સ્પર્શ જ થતો નથી તે પણ એકદમ સ્વતંત્ર અને પોતાની જાત સાથેના એકાંતથી સંતુષ્ટ છે. એ પોતાની દુનિયામાં મસ્ત છે.

આ બન્ને પાત્રનાં આવાં વ્યક્તિત્વની ભીતરી ગહેરાઈને લેખિકાએ ઉઘાડી આપી છે. રાકા એટલી આત્મરત છે કે નંદા કૌલ તેને પોતાના તરફ ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરે છે તો પણ નિષ્ફળ જાય છે. શરૂઆતમાં પોતાના એકાંત જીવનમાં વિક્ષેપકારક લાગતી રાકા તરફ નંદા કૌલ ઢળે છે. એ એવું પણ કહે છે, ‘you are exactly like me, Raka(64). કેરિઝાનોને સમજનાર સાચી વારસદાર રાકા તું જ છે. નંદા કૌલ પોતાના ભૂતકાળને અદ્ભુત – કાલ્પનિક વાર્તાઓથી વણી બાળક રાકાને પોતાની વાતમાં રસ લેતી કરવાના પ્રયત્ન કરે છે પણ નિષ્ફળ જાય છે. શરૂઆતમાં નંદા તેને અવગણતી હતી. એ જ નંદા રાકાનું ધ્યાન પોતાની તરફ ખેંચવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ રાકા તેને શાંતિથી અવગણે છે. રાકા દ્વારા થયેલા પોતાના આવા સંપૂર્ણ અસ્વીકારથી નંદા આશ્ચર્યચકિત થઈ આશંકા કરે છે. પણ રાકાની નંદા કૌલ તરફની અવગણના એકદમ સહજ હતી, પ્રયત્નપૂર્વકની ન હતી.

પરિચિત વાસ્તવથી-કૌટુંબિક જીવનથી દૂર થઈ એલિયનેટેડ – અળગી થઈ એકાંત સેવતી, પોતાની જાતને પોતાના કોચલામાં પૂરી જીવવા મથતી નંદા કૌલનું એલિયનેશન પ્રયત્નપૂર્વકનું છે. આ અલગાવપણાના કારણનું લેખિકાએ ફ્લેશબેક પદ્ધતિથી આલેખન કર્યું છે. એ કારણ સામાજિક-કૌટુંબિક વાસ્તવિકતા સાથે જોડાયેલું છે. રાકાને કહેવાયેલી હયાભર્યા અતીતની કાલ્પનિક કથાઓ રાત્રે શાંતિથી ઊંઘ લાવવા માટેનો એક પ્રયત્ન જ હતો. ફેન્ટસીનો આશરો લેવાનો તેનો પ્રયત્ન real – કટુ વાસ્તવને જીવવા માટેનું સમાધાન માત્ર હતું. એટલે જ આવી કાલ્પનિક – ભવ્ય ભૂતકાળની કથા કહેતી વખતે તેનો અવાજ બદલાઈ જતો, સૂર ઊંચો થઈ જતો. નંદાની સખી ઈલા દાસ પણ ભૂતકાળની ભવ્ય ફેન્ટસી દ્વારા રાકાને પોતાની વાતોમાં રસ લેતી કરવા મથે છે. પણ આવી ફેન્ટસી તેમને કટુ વાસ્તવથી બચાવી શકતી નથી. નંદાના વાઈસ ચાન્સેલર પતિના ભવ્ય બંગલામાં જીવાયેલી ક્ષણોને યાદ કરતી ઈલા દાસ નંદાના પતિને જેની સાથે અફેર હતું તે મિસ ડેવિડ સાથે રમાયેલી બેડમિન્ટનની ક્ષણોને યાદ કરે છે. આ ક્ષણોને લેખિકાએ આભાસી સેલ્ફ અને વાસ્તવિક સેલ્ફ સાથે જોડી આપી છે. આ ક્ષણોનું લેખિકાએ કરેલું આલેખન જોઈએ : ‘મિસ ડેવિડ એક

ઊંચી કક્ષાની ખેલાડી હતાં. ઉહ, તે કેટલી સારી હતી — એણે અમને એકદમ હરાવી દીધાં હતાં.’ — પણ એનું વાક્ય દોરીની જેમ બટકી જઈ તૂટી ગયું તે ચૂપ હતી.’ માત્ર રમતમાં જ નહીં જીવનમાં પણ હારી ગયેલાં આ પાત્રોને ફેન્ટસી પણ ઉગારી શકતી નથી. અત્યારે અહીં ઈલા દાસ અને નંદા કૌલ બન્નેય હારીને ચૂપ થઈ ગયા હતાં. એલિયનેશનમાં રિયલ સેલ્ફથી દૂર જવાનું — અળગા થવાનું વલણ હોય છે નવી સેલ્ફ રચવાની મથામણ હોય છે તેમાં આંતરસંઘર્ષ હોય છે. આવો આંતરસંઘર્ષ અહીં છે.

અંતિમ ઘટનાના નિરૂપણમાં પણ રિયલ-સેલ્ફ અને અનરિયલ સેલ્ફ વચ્ચેનો સંઘર્ષ ચરમસીમાએ પહોંચ્યો છે. નવલકથાનાં આ પાત્રો પિતૃસત્તાક સમાજવ્યવસ્થાનો ભોગ બનેલાં છે. નંદા કૌલ ઈલા દાસ પર થયેલી બળાત્કારની ઘટનાની કટુ વાસ્તવિકતાને જીરવી નથી શકતી. પોલિસ દ્વારા મળેલા આ સમાચારે તેને વર્તમાન જીવનની કટુ વાસ્તવિકતા સમક્ષ લાવી ખડી કરી દીધી. પોતાના પિતા અને પતિ સાથે જીવાયેલો અતીત સુખદ નહતો. She did not live here alone by choice-she lived here alone because that was what she was forced to do, reduced to doing(145) (તે અહીં કેરિશ્નાનોમાં એકલી રહેતી હતી તે તેની ઈચ્છાથી નહીં — તે અહીં એકલી રહેતી હતી કારણ કે તેને તે માટે લાચાર કરી દેવામાં આવી હતી. નંદા પતિના લગ્નેતર સંબંધો અને બાળકોનાં ઉપેક્ષાભર્યાં વર્તનોથી અસ્વીકૃત બની પ્રકૃતિમાં સ્વને — અસ્તિત્વને ઓગાળી નાખવા કસોલીની ટેકરી પરના એકાંત કેરિશ્નાનો નામના મકાનમાં રહેવા આવી છે. આ તેના અતીતની કટુ વાસ્તવિકતા હતી. ઈલા દાસની હત્યાના સમાચાર સાંભળી અતીત અને વર્તમાનના બે કટુ વાસ્તવને તે જીરવી શકતી નથી. તે સમયના તેના ઉદ્દગારો અને ટેલિફોનનો પ્રતીકાત્મક વિનિયોગ કટુ વાસ્તવથી અલગાવનો અંતિમ ઉકેલ માત્ર મૃત્યુ ન હોય તેની પ્રતીતિ કરાવે છે. નંદા કૌલના એલિયનેશન પાછળનું સત્ય તેનાં અંતિમ વાક્યોમાંથી પ્રતીત થાય છે.

જેમ કસોલી ક્ષેત્રની ટેકરી પર આવેલું ‘કેરિશ્નાનો’ નંદા કૌલના એલિયનેશનનું પ્રતીક છે. તેમ ટેકરી પર આવેલું કોઈનું અર્ધદગ્ધ ઘર રાકાના એલિયનેશનનું પ્રતીક છે. નંદા કૌલની અદ્ભુત કથાઓ, જે જૂઠાણાં ભરેલી હતી તેને સાંભળવા કરતા ઘર બહાર દૂર દૂરની ઉજ્જડ ટેકરીઓ અને જંગલની આગથી અર્ધદગ્ધ વૃક્ષો જોવામાં રાકાને વધારે રસ છે. જંગલમાં લાગેલી આગને તે આખી રાત બારીમાંથી જોયા કરે છે. અર્ધદગ્ધ બળેલા ટેકરી પરના કોઈના ઘરને પણ અંદર પ્રવેશીને અનુભવે છે. સળગતા પાઈન વૃક્ષ-દેવદારુના વૃક્ષને જોઈને તેને એવું લાગે છે કે પોતે સળગતું પાઈન વૃક્ષ છે. પણ બાળસહજ સામાન્યપણાને સ્થાને તેનું આવું અંતર્મુખી અને અ-લગાવ વ્યક્તિત્વ તેના ટ્રોમેટિક-આઘાતયુક્ત શૈશવના અનુભવોનું પરિણામ છે. કસોલીની ટેકરીઓ પર રખડતાં રખડતાં તે એકવાર કોઈને કહ્યા વિના ચાંદની રાતે ટેકરીઓની ખીણમાં આવેલી હડકવાની રસીના સંશોધન કેન્દ્રની ક્લબ તરફ જાય છે. ક્લબમાં નશામાં ચક્ર્યૂર લોકો નૃત્ય કરી રહ્યા હતા. આ જોઈ તેને તેના બાળપણના અપ્રિય દિવસોની યાદ આવી જાય છે. આ કડવી યાદોથી તેનું મન ભરાઈ જાય છે. બાળપણના એ દિવસોમાં તેના પિતા મોડી રાત્રે

નશામાં ચક્ર્યૂર થઈ આવતા અને તેની માતાને ખૂબ મારતા ત્યારે તે રૂમમાં ક્યાંક છુપાઈ જતી. આવા પ્રસંગો એણે અનેક વાર અનુભવ્યા હતા. આને કારણે તેની માતા અને તે પોતે પણ સતત શારીરિક માંદગીઓમાં સમય ગુજારતાં. આ ઘટનાઓએ એના મન ઉપર એવો આઘાત જન્માવ્યો હતો કે તે કોઈની સાથે ભળી શકતી ન હતી, તેણે શૈશવની સાહજિકતા ગુમાવી દીધી હતી અને ક્યારેય રમકડાં કે સમવયસ્ક બાળકો સાથે રમી શકી નહતી. કલબના રાત્રિ અનુભવ દરમિયાન ટેકરીઓ પર દૂરથી આવતા શિયાળના અવાજ સાથે તેને તેની માના રૂદનનો અવાજ ભળી જતો અનુભવાય છે. અતીત-વર્તમાનને શિયાળની લાળીની શ્રાવ્ય અનુભૂતિ સાથે જોડીને રાકાના એલિયનેશન પાછળનું કારણ અને રાકાનો આંતરસંઘર્ષ લેખિકાએ પ્રભાવક રીતે નિરૂપ્યો છે. કલબના અનુભવ પછીના તેના આત્મકથન ‘I don't care - I don't care - I don't care for Anything’-માં વાસ્તવિક જગત પ્રત્યે અળગાપણું ઈચ્છતી તેની મનસ્થિતિ પ્રગટ થઈ છે. આમ, રાકાનું વ્યક્તિત્વ સંકુલ છે. ભાવાત્મક વંચિતતાનો ભોગ બનેલું છે. એક સમયે નંદા સાથે ટેકરી ઉપર ફરવા ગયેલી રાકા ઊંચી ટેકરી પર ચઢી આકાશને અનુભવે છે અને આકાશ રૂપી સાગરમાં પોતાની અસ્તિત્વ રૂપી નાવ હંકારતી હોય તેવી અનુભૂતિ કરે એ જ રાકા માતાના ફરી વખતના બ્રેકડાઉનના સમાચાર અને નવલકથાના ત્રીજા પાત્ર ઈલા દાસ પર (બાળલગ્ન રોકવાના સમાજકાર્યના પરિણામે) થયેલા બળાત્કારના પ્રસંગ પછી આ પર્વતીય વિસ્તારને પણ પ્રાકૃતિક જીવનથી નહીં પણ વિકૃતિથી ભરલો અનુભવે છે. રાકાનું એલિયનેશન આવી વિકૃતિઓથી ભરેલા જગતનો નકાર વિનાશ દ્વારા કરનારું છે. એટલે જ તે જંગલને આગ લગાડે છે. નવલકથાના અંતે રાકા કહે છે, ‘I have set the forest on fire. look, nani-look-the forest is on fire(145) વૃક્ષોને લાગેલી આગ પર્વત પર ઊંચે ચઢતી, ધુવાં રૂપે પ્રસરતી વર્ણવી લેખિકાએ પિતૃસત્તાનો પંજો નગર પર જ નહીં પ્રકૃતિજગત સુધી કેવો વ્યાપી ગયો તે પ્રતીકાત્મક રીતે દર્શાવ્યું છે.

આમ, મનુષ્યથી અલગાવ કરી પ્રકૃતિ સાથે એકાંત જીવન ઝંખતી નારીઓ અહીં પણ પિતૃસત્તાનો ભોગ બને છે. પ્રારંભમાં પાઈન વૃક્ષોમાંનું પોતે એક વૃક્ષ હોય એવું ઝંખતી સ્ત્રીની વાસ્તવિકતા ફાયર-આગ દ્વારા સળગી રહેલાં વૃક્ષો જેવી દગ્ધ છે. અંદરનો આકોશ આ આગના પ્રતીક દ્વારા પ્રગટ કરવાનું કૌશલ્ય અનિતા દેસાઈએ ‘Fire on the mountain’માં કરીને પોતાની કલમની તાકાતનો પરિચય કરાવ્યો છે.

REFERENCES

1. Arnold, S. Kaufman : "OnAlienation" in Richard Schacht's Alienation (Garden City, New York : Double Lay and Company Inc. , 1970).
2. Kenneth Keniston : "The Uncommitted : Alienated Youth in American Society (New York : Harcourt, Brace a 196)
3. Sartre, "Existentialism and Humanism" New York, Philosophical Library. P-290.

૧)યા લેખાંક-૧માં આપણે જોયું કે છંદના પઠનમાં ‘અ’ની શ્રાવ્યતા એની દરેક ઉપસ્થિતિમાં સ્વીકારવાની હોય છે, બલકે સ્વીકારેલી જ હોય છે. પાઠ્યપરંપરાનું એ એક અનિવાર્ય લક્ષણ છે. આ પરંપરા યુસ્ત અક્ષરવિન્યાસ^૧ વાળા અક્ષરમેળ છંદોથી અનુષ્ટુપ જેવા લગાત્મકતાના આંશિક નિયંત્રણવાળા છંદો સુધી અને મનહર-ઘનાક્ષરી જેવા લગાત્મકતાના નિયંત્રણથી મુક્ત એવા સંખ્યામેળ છંદોના પઠન સુધી પણ વિસ્તરેલી છે. એટલું જ નહિ, કેવળ સંધિનિયત રહીને પ્રવાહી બની શકતા માત્રામેળ છંદો સુધી પણ વિસ્તરેલી છે. માત્રામેળનું એક ઉદાહરણ જોઈને આગળ ચાલીએ :

ચાલને ચૈત્રની ચાંદની રાતમાં ચાલીએ... (ઉમાશંકર જોશી)

લગાત્મકતાનું અહીં ક્રમ-નિયંત્રણ ન હોવા છતાં, ચાલ્ને, ચાંદની, રાત્માં — એવા, વ્યવહારભાષાના ઉચ્ચારણને એમાં દાખલ કરીને ‘અક્ષરદોષ’ ચીંધી શકાશે નહીં લ, દ અને ત અહીં પૂરા શ્રાવ્ય જ ઉચ્ચારવા પડશે.

કેટલાક કેવળ ભાષાવિજ્ઞાનના જ્ઞાતાઓને (પણ પિંગળ અને પઠન-પરંપરાના અ-જ્ઞાતાઓને) આજે જે મુશ્કેલી પડે છે એવી, આશરે એક સદી પહેલાં કવિ ખબરદારને પણ પડી હતી! એમના કાવ્યસંગ્રહ ‘કલિકા’ (૧૯૨૬)ની પ્રસ્તાવનામાં એમણે લખ્યું હતું કે, ‘જ્યારથી હું ગુજરાતી કવિતા સાંભળતો કે વાંચતો આવ્યો છું ત્યારથી મને તેના ઉચ્ચારણમાં કોઈ અસ્વાભાવિક વિલક્ષણતા જણાતી આવી છે.’ એમની આ ફરિયાદ ‘અ’ શ્રુતિના ઉચ્ચાર અંગે જ હતી. પઠન-સંદર્ભે આ ‘અસ્વાભાવિકતા’નું યોગ્ય કારણ શોધવાને બદલે એમણે અંગ્રેજી ભાષાના સ્વરભાર(accent)ને આગળ કરીને ‘પ્રયત્નવાદ’નો સિદ્ધાંત રચ્યો અને ‘મુક્તધારા’ નામનો (મનહર છંદની નિકટનો)છંદ શોધીને ‘કલિકા’નાં કાવ્યો લખ્યાં — એથી વળી એક બીજી અસ્વાભાવિકતા દાખલ થઈ! ખબરદારની આ ચર્ચાનો સબળ સૈદ્ધાન્તિક પ્રતિવાદ કરીને જહાંગીર એચ. સંજનાએ ‘કલિકા’માંથી જ ૨૦ પંક્તિઓ ટાંકીને કહ્યું કે, ‘ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોના સ્વાભાવિક ઉચ્ચાર પ્રમાણે વાંચવા કહીશું તો કેટલા માણસો આ વીસમાંથી એક પણ દાખલો મુક્તધારા છંદના લયમાં વાંચી સંભળાવશે ?’^૨

આપણે અહીં એ ૨૦માંથી માત્ર એક પંક્તિ લઈએ —

૧. છંદના બંધારણ કે આલેખ માટે રામનારાયણ પાઠકે ‘અક્ષરવિન્યાસ’ શબ્દ યોજેલો છે. જુઓ — ‘બૃહત્ પિંગળ’ (બીજી આ. ૧૯૯૨)નો ઉપોદ્ઘાત

૨. ખબરદારની અને સંજનાના પ્રતિવાદવાળી આ આખી ચર્ચા ઘણી લાંબી છે પણ આપણી ચર્ચામાં આટલા સંકેતો જ પર્યાપ્ત છે. જિજ્ઞાસુઓ લેખને અંતે આપેલી સંદર્ભસૂચિમાંનાં લેખો-પુસ્તકોમાં એ વિસ્તૃત ચર્ચા વાંચી શકશે.

‘ઘડપણ ઘડ્યું અને ઘડ્યું સાથે ડા’પણને’

આ પંક્તિમાંના ‘ઘડપણ’ શબ્દનું ઉચ્ચારણ ન તો ખબરદારના મુક્તધારા છંદ પ્રમાણે થશે કે ન તો વ્યવહાર ભાષાના સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણ પ્રમાણે થશે. છેવટે તો એનું પઠન પરંપરાગત મનહર છંદને અનુસરશે. છંદના પઠનને સ્વ-તંત્ર જ રાખવું પડશે.

આ પઠન-સંસ્કારો ગુજરાતીની હાઈકુ જેવી, સંખ્યામેળ કે અછંદ કહેવાય એવી રચનાઓ સુધ્ધાંમાં પણ જોવા મળશે. હાઈકુમાં ૫-૭-૫ એવું બંધારણ વર્ણ-સંખ્યા-મેળ છે પણ પઠન-ઉચ્ચારણ ‘અ’ શ્રુતિની શ્રાવ્યતા પણ જાળવનારું છે એટલે કોઈ ‘કેવળ’ ભાષાવિદ વ્યવહારભાષાની અક્ષર-વ્યવસ્થાને એના પર થોપી દઈને એવી શોધ કરે કે, ગુજરાતી હાઈકુ ૫-૭-૫ની સાથે સાથે ૪-૭-૪, ૪-૬-૪, ૪-૪-૪ એમ વિભિન્ન ‘અક્ષર’ સંખ્યાવાળાં હોય છે — ત્યારે પદ્યના શ્રુતિલયની જાણકારીનો અભાવ જ વચ્ચે આવી જાય છે !^૩ એમની નજરે (કાને નહીં!) નીચેનાં ત્રણ હાઈકુનો અક્ષર-વિન્યાસ કરીએ : (કોંસમાં લખેલા આંકડા અક્ષર (સિલેબલ)-સંખ્યા બતાવે છે) :

ઝાપૂટું વર્ષા (૪)	રાત્ અંધારી (૪)	ફરૂતી પીંછી (૪)
શમ્યું; વેરાયો ચંદ્ર (૭)	તેજૂ તરાપે તરે (૬)	અંધકારૂની : દીપ્ (૪)
ભીના ઘાસૂમાં (૪)	નગૂરી નાની (૪)	નહીં રંગાપૂ (૪)

(વ્યવહારનાં ઉચ્ચારણ મુજબ અક્ષરો ખોડા કર્યા છે.)

હવે, આનું પઠન કરતી વખતે કયો ભાવક ‘ઘાસ્માં; રાતંધારી; નગૂરી’ એવાં ઉચ્ચારણ કરશે ? પદ્યનો લય જ આ ત્રણે ગુજરાતી હાઈકુને એના મૂળ, સાચા બંધારણ (૫-૭-૫) મુજબનાં લેખી શકે.

અક્ષરમેળ, માત્રાગર્ભ અક્ષરમેળ, સંખ્યામેળ ને માત્રામેળ — એ બધા જ છંદોમાં પદ્યની આંતરશ્રુતિથી રચાતી ભાત (પેટર્ન) નિર્ણાયક બનેલી હોય છે. એવી શ્રુતિ-પ્રવણતા જ પિંગળકારોનાં ગાણિતિક વિન્યાસો-વર્ગીકરણોના કેન્દ્રમાં હોય છે. આવાં શક્તિ-સૂઝનો ઉત્તમ નમૂનો છે રામનારાયણ પાઠકનું ‘શકવર્તી’ ગણાયેલું ‘બૃહત્ પિંગળ’.

એમણે સંસ્કૃતાદિનાં પૂર્વપિંગળોનો અભ્યાસ કરીને તેમજ એમના સમકાલીન ભાષાવિચારને પણ આવશ્યકતા મુજબ સમજી લઈને તથા ગંજાવર દૃષ્ટાંત-સામગ્રી (data)નો વિનિયોગ કરીને મૂર્ત શાસ્ત્રરચના કરી છે. એમણે ‘અક્ષર એ બોલાતી વાણીનો એકમ છે’ તથા ‘સ્વરને આધારે જે વ્યંજનો બોલાતા હોય તે સાથેનો આખો ઉચ્ચારપિંડ તે અક્ષર છે’^૪ એવી સ્પષ્ટરેખ સમજ પ્રગટ કરી છે ને એ ઉપરાંત ‘અર્વાચીન ભાષાઉચ્ચારણનું શાસ્ત્ર અક્ષર-વ્યવસ્થા જુદી રીતે કરે છે’ (ઉપોદ્ઘાત, પૃ. ૧૧) એમ કહીને સંયુક્ત સ્વર (diphthong)ની સંપ્રજ્ઞતા પણ દાખવી છે ને એનું એક દૃષ્ટાંત મૂકી આપ્યું છે :

૩. હાઈકુ અંગેનો આ અભિપ્રાય શ્રી બાબુ સુથારે ફેસબુક પર મૂકેલો છે.

૪. બૃહત્ પિંગળ (બી.આ.) ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૭, છંદોની ચર્ચા શરૂ કરતાં પહેલાં ગ્રંથના વિસ્તૃત ઉપોદ્ઘાતમાં એમણે અક્ષર, વર્ણ, સ્વર, સંયુક્ત સ્વર, સંયુક્ત વ્યંજન, આદિની ચર્ચા છંદ-રૂપ અને છંદોચ્ચારણની ભૂમિકા તરીકે કરી છે. એ સમર્થ ચર્ચા છે.

‘નહીં મારે જોઈએ તપ ફલ, ભલે એ સહુ જતું.’ (‘વસંતવિજય’ – કાન્ત).

‘જોઈએ’ શબ્દમાં ‘જ’ વ્યંજન પછી આવતા ત્રણ સ્વરો ‘ઓ, ઈ, એ’ પૈકી પહેલા બે થઈને એક અક્ષર રચે છે ને છેલ્લો સ્વર ‘એ’ બીજો અક્ષર રચે છે – એમ ‘જોઈ એ’ (ગા ગા) એવા બે ગુરુ અક્ષરો રૂપે એનો વિન્યાસ થાય છે, એવું એમણે તારવ્યું છે. આ તારણમાં ભાષાના આધુનિક રૂપ-તંત્રની ઘટકવ્યવસ્થા ‘જોઈ+એ’ – નું પણ સમર્થન થાય છે.

પહેલા લેખાંકમાં, ‘...ભારે થયેલ તમરું રહ્યું સ્વર વહાવી’ એ પંક્તિમાં ‘રહ્યું’ શબ્દમાં સંયુક્તવ્યંજન પૂર્વેનો ‘ર’ દીર્ઘ કેમ થતો નથી (રહ્+યું એવું અક્ષરવિભાજન કેમ થતું નથી) – એનો નિર્દેશ કરેલો. રામનારાયણ પાઠકે ‘કર્થું’ શબ્દનું ઉદાહરણ લઈને નોંધ્યું છે કે, ‘કર્થું’ શબ્દમાં ‘ર્થું’નો સંયોગ મંદ છે તેથી ‘ક’ થડકાતો નથી અને તેથી ‘ક’ ગુરુ થતો નથી એમ કહેવું સરલ છે, પણ ‘કર્+યું’ એમ કર્યા પછી ‘કર્’ ગુરુ નથી, એને માટે નવો ખુલાસો શોધવો પડશે. એનો ખુલાસો છે, અહીં ‘કર્’ અને ‘ર્થું’ એ રીતે પૃથક્કરણ જ થતું નથી એમ કહેવું જોઈએ.’ પણ આ ખુલાસો એમને પોતાને પૂરો પ્રતીતિકરણ લાગ્યો નથી એટલે ‘પિંગલના શાસનને વધારે જટિલ કરવું યોગ્ય નથી’ એમ કરીને છોડી દીધું છે. (ઉપોદ્ઘાત, પૃ. ૧૭) અહીં એમને નરસિંહરાવે ચર્ચેલી ‘ય’ શ્રુતિ તથા અર્વાચીન ભાષાવિજ્ઞાને ‘ય’ને અર્ધસ્વર [સ્વરવત]ની કોટિનો ગણાવ્યો છે – એ બાબતો મદદે આવી શકી હોત. ને તો ‘ર્થું’ એક જ અક્ષર બને છે (ક+ર્થું એવું પૃથક્કરણ શક્ય બને છે) એવો પ્રતીતિકરણ ખુલાસો મળી શક્યો હોત.

✱

અહીં જ, છંદકવિતામાં આવી જતાં લય-વ્યવધાનો અને એનાં કારણોની ચર્ચા પણ કરી લેવી જોઈએ.

અનુષ્ટુપમાં આઠ-આઠ અક્ષરોનાં ચાર ચરણ હોય છે. એમાં ૫-૬-૭-૮માં અક્ષરો પર લગાત્મકતાનું નિયંત્રણ છે : પહેલા-ત્રીજા ચરણમાં લ-ગા-ગા-ગા અને બીજા-ચોથા ચરણમાં લ-ગા-લ-ગા. પરંતુ દરેક ચરણમાં ૧-૨-૩-૪ અક્ષરો પર લગાત્મકતાનું કોઈ વિશેષ નિયંત્રણ નથી. પરંતુ ‘બૃહત્ પિંગળ’કાર એક ખાસ બાબત નોંધે છે : ‘અનુષ્ટુપ ગુરુપ્રધાન છંદ છે એટલે ૧-૨-૩-૪ એ બધા અક્ષરો ગુરુ પણ હોઈ શકે’, પરંતુ લઘુ અક્ષરો? કોઈપણ સ્થાને એકસાથે ત્રણ લઘુ હોય કે ૧-૨-૩-૪ સ્થાનો લઘુબહુલ હોય તો અનુષ્ટુપ એવી લય-સ્થિતિ, કહો કે એવી લય-ક્ષતિ વેઠી શકતો નથી. કદાચ એટલે જ –

‘ફરતાં ફરતાં આવ્યો એક માલતીમંડપ’ (કાન્ત)

– એ પંક્તિ ખબરદારને કૃત્રિમ ઉચ્ચારણવાળી લાગી હોય એ સમજી શકાય એવું છે. વળી, અનુષ્ટુપ આંશિક નિયંત્રણોવાળો હોવાથી એને કેટલાક કવિઓએ જ્યાં જ્યાં મુક્ત પ્રવાહી કરવા પ્રયત્ન કર્યાં છે ત્યાં ત્યાં એ શ્રુતિ-વિક્ષેપક બન્યો છે. ક્યારેક તો બીજાં-ચોથાં ચરણોને અંતે લગાલ-ગા અને પહેલાં-ચોથાંને અંતે લગાગા-ગા હોવા જોઈએ એને બદલે દરેક ચરણને અંતે લગાગા-ગા એવું મુક્તકરૂપ કરી દેવાના વલણે છંદના રૂપને

કઢંગુ કર્યુ છે. રામનારાયણ પાઠકે નોંધ્યું છે કે -

‘પ્રો. [બલવંતરાય] ઠાકોરે ‘દુકાળવર્ણન’માં અનુષ્ટુપનો વ્યાપક ઉપયોગ કર્યો છે [એમાં...] શ્લોકોનાં વિષમ-સમ બધાં ચરણોમાં લગાગાગા આવે છે ત્યાં રચના, અનુષ્ટુપ સાથે જરા પણ મેળ ન ખાય તેવી ગઝલમાં ઊતરી પડે છે અને અનુષ્ટુપ સર્વ પ્રૌઢત્વ ખોઈ બેસે છે. એને પ્રવાહી અનુષ્ટુપનું ભયસ્થાન ગણવું જોઈએ.’ (બૃહત્ પિંગળ, પૃ. ૬૭૭)

મનહર જેવા સંખ્યામેળ છંદોમાં લઘુ-ગુરુ ઉપર કોઈ સ્થાન-નિયંત્રણ નથી - બધા જ અક્ષરો લઘુ કે ગુરુ હોઈ શકે. પરંતુ એના પર એક શ્રુતિ-નિયંત્રણ જરૂર છે અને તે ૪-૪ અક્ષર/વર્ણના સંધિઘટકોનું છે. એ ખોટકાય ત્યાં શ્રુતિ-સંવાદના પ્રશ્નો થતા હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે -

‘અરધીક શેરી સુધી મચી જાય છીંકાછીંક’ (‘વડોદરાનગરી’, બાલમુકુંદ દવે)

કે દલપતરામના-

‘પોલું છે તે બોલ્યું એમાં કરી તે શી કારીગરી?’ (‘એક શરણાઈવાળો’)

- એ પંક્તિઓમાં ૪-૪ના શ્રુતિખંડો સચવાયા છે. પરંતુ જ્યાં એવું નથી બન્યું ત્યાં મુશ્કેલી થઈ છે. ખબરદારે ‘કૃત્રિમ ઉચ્ચારણ’નું એવું દૃષ્ટાંત દલપતરામમાંથી લીધેલું હતું -

‘ધૂળની ઢગલી કેરાં બાળક બનાવે ઘર’

ખબરદારનો વાંધો તો સળંગ કૃત્રિમ ઉચ્ચારણનો હતો. પણ અહીં -

ધૂળની ઢ/ગલી કેરાં બાળક બ/નાવે ઘર

- એમ, દંડ મૂકીને બતાવ્યું છે ત્યાં સંધિખંડો વિક્ષિપ્ત થાય છે. એને કારણે પઠનમાં અસ્વાભાવિકતા આવી જાય છે, ને શ્રવણ કર્ણ-કલેશ કરનાર નીવડે છે.

✱

એટલે છંદકવિતામાં હરપળે કવિ કર્ણ-પટ્ટ અને સન્નદ્ધ હોવો જોઈએ - જરાસરખું અનવધાન, કે છંદ-ગ્રહણની કોઈ નાનીસરખી ખામી લયભંગ કરનારી બની શકે. રાજેન્દ્ર શાહના ‘ધ્વનિ’ કાવ્યસંગ્રહની પ્રસ્તાવના/સમીક્ષામાં આ ‘સૌંદર્યલુભ્ધ’ કવિના છંદપ્રાવીણ્યની વાત કરતાં કરતાં ઉમાશંકર જોશી એમાં એક શ્રુતિ-ખટકો પકડે છે. કહે છે, ‘કવિને હરિણીના લયની સારી હથોટી છે પણ તેમાં ૧૧મી શ્રુતિ એમનું કસોટીસ્થાન છે.’ પછી એમણે જે ચાસ્પાંચ પંક્તિઓ ટાંકી છે એમાંની બે જોઈએ -

૧. ચહુ દિશ થકી ગર્જે આઘંત જીવનનો લય

૨. શિકર વિલસે, તે તો મોતી જ મધ્ય વિતાનમાં.

[લલલ લલગા ગાગાગાગા; લગા લલગા લગા]

અહીં, ૧. માં દઢ યતિ આગળ શબ્દ તૂટે છે (આઘં ત) અને ૨. માં જમધ્ય એમ અર્થના ઘટકો કૃત્રિમ રીતે જોડવા પડે છે - ને એથી શ્રવણ કલેશકર બને છે.

ગુજરાતીમાં છંદકવિતાની ખૂબ સમૃદ્ધ પરંપરા છે ને એમાં છંદના પ્રયોગો પણ ઘણા થયા છે. પરંતુ, એમાં જ્યાં મુખ્ય શ્રુતિખંડનો લય સાચવીને છંદવિસ્તાર કે છંદસંકોચ થયા છે ત્યાં જ એ પ્રયોગો સુભગ બન્યા છે. [આ વળી એક જુદા જ લેખનો વિષય બને એમ છે.]

એટલે છંદરચના જેમ લાક્ષણિક છે એમ વિલક્ષણ પણ છે. એ શ્રુતિસ્થાનોના જ નહીં, ભાષા-રૂપના, પદાવલીના પ્રશ્નો પણ સરજે છે. કદાચ એ પણ, ઘણાં કારણોમાંનું એક મહત્ત્વનું કારણ છે કે ગુજરાતી કવિ કમલ: માત્રામેળોની પ્રવાહિતા તરફ વળ્યો ને પછી એ માત્રામેળોના ઉત્તર-દ્વારે એણે અછાંદસમાં પ્રવેશ કર્યો.^૫ ગુજરાતીની અછાંદસ કવિતામાં માત્રામેળ લય કેવો પ્રચ્છન્નરૂપે પ્રસરેલો છે એનો અભ્યાસ પણ રસપ્રદ થઈ પડે એમ છે.

✱

પરંતુ શું છંદોબદ્ધ કવિતામાં કે શું અછાંદસમાં, એના પઠનના કેન્દ્રમાં તો વિશિષ્ટ પદ્યલય જ હંમેશાં રહ્યો છે. પદ્ય-પઠન એ વ્યવહારનાં ઉચ્ચારણો કરતાં, ને ગદ્યના પઠન કરતાં પણ, અલગ જ રહેવાનું. કલા એક અર્થમાં તો કૃત્રિમ છે એ જાણીતી વાત ત્યારે રામનારાયણ પાઠકે તેમજ જહાંગીર સંજાનાએ છંદ-પઠનના સંદર્ભે કરેલી. એ જોઈએ—

‘છંદમાં થતું ભાષાનું ઉચ્ચારણ કૃત્રિમ છે. આ ખરું છે, પણ એ દોષ નથી. માત્ર ઉચ્ચારણ શું, ગદ્યની અપેક્ષાએ કાવ્યની ભાષા પણ કૃત્રિમ જ ગણાય [...] કલામાત્ર મનુષ્યકૃત હોઈ કૃત્રિમ છે.’ (ભૂ.પિં. ૩-૧૪)

ખબરદારના ‘અસ્વાભાવિક ઉચ્ચારણ’ વાળા કટાક્ષના જવાબમાં છંદ-પઠનની ચર્ચા કરતાં સંજાનાએ લંડન ‘ટાઈમ્સ’ના *Literary Supplement*ના ઈ. ૧૯૨૬ના એક લેખ *Verse and Prose*માંથી એક વિધાન ટાંકેલું — ને એનું સમર્થન કરેલું :

Verse is not speech and was originally song or chanting. Even when intended to be spoken, it must not resemble our habitual utterance either in manner or in mood [...] Artificiality is fundamental.^૬

[પદ્ય એ કંઈ ભાષિક વાતચીત નથી. મૂળે તો એ ગાન કે મંત્ર રૂપે ગવાતું. અને હવે જ્યારે એ વાચન કે પઠનના આશયથી રજૂ થાય છે ત્યારે પણ એ આપણા રોજબરોજના ઉદ્દગારો જેવું — એની સમરેખ ન જ હોઈ શકે — ન એની રીતમાં કે ન સહજ મનસ્થિતિમાં.]

✱

૫. ગુજરાતી કવિતામાં અછાંદસનો પ્રવેશ અને પ્રસરણ ૨૦મી સદીના ૭મા-૮મા દાયકાની ઘટના છે. પણ એ પૂર્વે, ન્હાનાલાલે તો ૧૯૯૮થી અ-છંદ કવિતા આરંભેલી. ‘કુરુક્ષેત્ર’ (૧ : ૧૯૨૬)ની પ્રસ્તાવનામાં એમણે વાગ્મિત છતાથી લખેલું : ‘એકવીસ વર્ષના એક જુવાનડાએ ૨૦૦૦ વર્ષના શ્રી પિંગળાચાર્યના ચક્રવર્તીત્વ સામે બળવો કર્યો.’

૬. ‘અનાર્યનાં અડપલાં અને બીજાં પ્રકીર્ણ લેખો’, (૨૦૦૭; પૃ. ૧૭૮)

આ લેખાંકો છંદના રૂઢિગત અભ્યાસ રૂપે નહીં પણ છંદની લાક્ષણિકતા ચીંધવા માટે — ખાસ કરીને વ્યવહારભાષાની અક્ષર-યોજનાની પટ્ટીથી છંદના અક્ષરવિન્યાસને માપવા બેઠેલા મિત્રોને કંઈક ઉત્તરરૂપે છે. એવા ભાષા-સુ-જ્ઞોને વિનંતી એ જ કે છંદની વિશિષ્ટ આલેખ-રેખાને એ ઓળખે — જુએ તેમજ સાંભળે.

સુજ્ઞો કહ્યું એના પરથી ‘કાવ્યમીમાંસા’માંનો એક શ્લોક યાદ આવ્યો એ ટાંકીને મારી વાત પૂરી કરું.

‘યેહપિ શબ્દવિદો નૈવ, નૈવ ચાર્થવિલક્ષણાઃ ।

તેષામપિ સતાં પાઠઃ સુષ્ટુ કર્ષરસાયણમ્ ॥

[જે લોકો શબ્દ (સૌંદર્ય) જાણતા નથી કે અર્થ કરવામાં પણ વિચક્ષણ નથી એમને પણ (પઠનના) સુજ્ઞોએ કરેલો કાવ્યપાઠ સુચારુ રીતે કર્ષરસાયણ બને છે]

ઉપયોગમાં લીધેલા સંદર્ભો

- કવિ ન્હાનાલાલ, ‘કુરુક્ષેત્ર’ — ખંડ : ૧ (૧૯૨૬) — પ્રસ્તાવના
- ખબરદાર અરદેશર, ‘કલિકા’ (૧૯૨૬) — પ્રસ્તાવના,
‘ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા’ (૧૯૪૦)
- જોશી ઉમાશંકર, ‘ધ્વનિ’ (૧૯૫૧), રાજેન્દ્ર શાહ — પ્રાસ્તાવિક લેખ; ગ્રંથસ્થ ‘નિરીક્ષા’ (૧૯૬૦)
- પાઠક રામનારાયણ, ‘બૃહત્ પિંગળ’ (પહેલી આવૃત્તિ — દેવનાગરીમાં — ૧૯૫૫; બીજી આ. ૧૯૯૨)
- સંજાના જહાંગીર, ‘અનાર્યનાં અડપલાં અને બીજા પ્રકીર્ણ લેખો’ (પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૫૫; બીજી સંવર્ધિત ૨૦૦૭)
- સોની રમણ, ‘ખબરદાર’ (લઘુગ્રંથ), (૧૯૮૨)

સર્જનની પીડા ?

વિજય સોની

મિત્રો... કેફિયત આપણી સાહિત્ય યાત્રાનો વિકાસ-ગ્રાફ છે કે આપણી સર્જન પીડાનું આલેખન છે ?

મારી વાર્તાઓ ક્યારે જન્મી અથવા ક્યારે મને પ્રથમ વખત વાર્તા લખવાનો વિચાર આવ્યો એની કોઈ ચોક્કસ કટ ઓફ તારીખ મને ખબર નથી. પરંતુ કોઈ નક્કર કારણ વગર રાજકોટથી એન્જિનિયરિંગ અધૂરું મૂકીને આવ્યો હતો અને હવે શું કરીશ એની ખબર ન હતી. વર્ષાઋતુમાં ખીણમાં ધુમ્મસ છવાઈ જાય એમ મારી આસપાસ ધુમાડો વીંટળાઈ વળ્યો હતો. એ ૧૯૮૯ થી ૧૯૯૪ નો સમય હતો, મારા માટે એક જ વિકલ્પ ખુલ્લો હતો કે સોની કામ શીખીને કારીગર થઈને આજીવિકા રળી લેવી. કોલેજમાં મારી સાથેના કેટલાક હોનહાર દોસ્તો હજી ભણતા હતા.

મને બે વર્ષ સોનીકામ શીખીને પૂર્ણ કારીગર બનતા લાગ્યા. પછી આઠસો રૂપિયા માસિક પગાર શરૂ થયો, રોજ સવારે દસથી રાત્રે સાડા અગિયાર-બાર વાગ્યા સુધી દુકાને કામ કરવાનું હતું. બે બંગાળી કારીગર અને ત્રણ ગુજરાતી કારીગરો વચ્ચે તીખી નોકઝોક, ગાળાગાળી, ચોરી, પાઈ પાઈ માટે મરી જતા શેઠ... આ મનોચંત્રણા અને તનોચંત્રણા સળંગ પાંચ વર્ષ ચાલી એ મારૂ 'બેપ્ટિઝમ ઓફ ફાયર' હતું. એ સમય દરમિયાન લગ્ન થઈ ગયા હતા. હજી તો કામ શીખતો હતો. કામ નહીં શીખું તો શું કરીશ એ અસલામતીથી લથપથ પ્રશ્નથી ભાગી છૂટવા ડાયરી લખવી શરૂ કરી હતી એવું યાદ છે. એ પાંચ વર્ષ અને પછી થોડા વર્ષો તૂટક તૂટક ડાયરી લખી. એ ડાયરી અત્યારે જોઉં છું તો એ સમય જાણે મારામાં થીજી ગયો છે, એ દશ્યો હજી ય મારા સ્મૃતિપટ પર એવા જ અશુભ છે. રાત પડે શરીર અને મન બંને થાકી જતા હતા. (એકવાર હુલ્લડમાં અમારી ત્રીજે માળની દુકાનની નીચે પથ્થરમારો થતો હતો અને ટીયરગેસના શેલ ફૂટતા હતા ત્યારે પણ અમે કામ કરતા હતા એ યાદ આવે છે) હું એ ચંત્રણામાંથી છૂટવા ડાયરી લખતો હતો. મારી એ ડાયરીમાં મને મારો વિષાદ્યુક્ત યથાર્થ તરતો દેખાય છે. એ જીવાઈ રહેલા કઠોર વાસ્તવના દિવસોમાં વાંચવાનું શરૂ કર્યું હતું, શું વાંચવું એની સમજણ ન હતી. રાજકોટ ભણતો ત્યારે કેટલાક કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળા દોસ્તો મળ્યા હતા, જે રાજકોટની પ્રતિષ્ઠિત રાજકુમાર કોલેજમાં ભણીને આવતા હતા.

એ સમયગાળામાં 'ઈલિસ્ટ્રેડ વિકલી' અને 'ઈન્ડિયા ટુડે' મેગેઝીન વાંચવાનું શરૂ કર્યું હતું. 'ઈલિસ્ટ્રેડ વિકલી' ત્યારે બહુ મોટી સાઈઝમાં આવતું અને લગભગ પ્રીતિશ નંદી એ સંભાળતા હતા. પ્રથમ પુસ્તક મહર્ષિ અરવિંદ નું 'સિન્થેસીસ ઓફ યોગા' વાંચ્યું

હતું એવું યાદ છે. ગુજરાતી માધ્યમમાં ભણ્યો હોવાથી અંગ્રેજી વાંચવાની પ્રેક્ટિસ ન હતી એટલે જેવું આવડે એવું અને જેટલું આવડે એવું વાંચ્યું. એમ કરતાં કરતાં મારી વાંચનયાત્રાની શરૂઆત થઈ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનની એમ. જે. લાઈબ્રેરી અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની લાઈબ્રેરીનો સભ્ય થયો. લગભગ દસ વર્ષ સ્ટેટ ડાયરી સિવાય કશું જ લખ્યું ન હતું. એકવાર ગુ. સા. ૫ માં ચાલતી ‘પાક્ષિકી’ પ્રવૃત્તિ વિશે સાંભળીને ત્યાં એક કાચી વાર્તા લઈને ગયો હતો. એ વાર્તાના એક પાત્રના મુખે ‘ભાભી હરાયા ઢોરની જેમ હાંફતી હતી’ એવું કંઈક લખ્યું હતું અને રમેશભાઈ ર. દવેએ મને ‘આ ઉપમા આ પાત્ર સાથે સુસંગત નથી’ એવું કહ્યું હતું એ યાદ છે. એ કદાચ મારી પ્રથમ વાર્તા પર કોઈની પ્રથમ ક્રિટિકલ કોમેન્ટ હતી. પછી ઘણા વર્ષો કશું જ ન લખાયું રાધર હું કહું કે હું લખી શકું કે લખી શકીશ એવો વિચાર કદી ય આવ્યો ન હતો. અઢળક વંચાતું હતું. એમ જે લાઈબ્રેરી અમારા ઘરથી સૌથી વધુ નજીક હોવાને લીધે ત્યાં હું નિયમિતપણે જતો. ૧૯૮૯ની સાલથી હું ત્યાં જાઉં છું. વિશ્વસાહિત્યના સર્વકાલીન મહાન નામોને મેં ત્યાંથી વાંચ્યા છે. હું પુસ્તકો વચ્ચે ખોવાઈ જાઉં છું.

મને સાર્ત્રનું એક વાક્ય યાદ આવે છે કે, ‘હું પુસ્તકો વચ્ચે જન્મ્યો છું અને પુસ્તકો વચ્ચે મરીશ.’ મારા માટે આ વાક્યનો ઉત્તરાર્થ સત્ય છે પુસ્તકો મને અદ્ભુત આત્મીય લાગ્યા છે. મને લાઈબ્રેરીના પુસ્તકોને સ્પર્શીને સાત્વિક-રાજસિક અને તામસિક આનંદ મળતો રહ્યો છે. મારા ખિસ્સામાં પૈસા ન હતા ત્યારે પણ મને પુસ્તકોનો જીવલેણ લગાવ રહ્યો છે અત્યારે પણ કોઈ ગમતું પુસ્તક ક્યાંક મળી જાય તો પહેલીવાર ઈશ્વર મળી ગયો હોય એવો રોમાંચ થઈ આવે છે. એ વખતે અને એ પહેલા પણ મારા ઘરમાં અખબાર સિવાય કશું ય વંચાતું ન હતું. મારામાં પુસ્તકો-સાહિત્ય પ્રત્યે અનુગ્રહ ક્યાંથી જન્મ્યો એ મને સમજાતું નથી કદાચ ગયા ભવમાં પુણ્ય કર્યા હશે. વાંચન અને જીવન એની હણહણતી તેજ ગતિએ ભાગતું હતું અને હું સ્થિર... દુનિયાદાર અને થોડો સમજદાર થઈ રહ્યો હતો.

દરેક નગરને એના નર્ક હોય છે દોસ્તોયવસ્કીએ એની ક્લાસિક નવલ ‘ધ કાઈમ એન્ડ પનિશમેન્ટ’માં સેન્ટ પીટર્સબર્ગની ધૂંધ ભરેલી, વાસી, નૈરાખ્યથી છલોછલ આબોહવાનું વર્ણન કર્યું છે. કંઈક એવું જ મને ૨૦૦૧ની કુદરતી આપત્તિ ભૂકંપ અને તેના પછીના જ વર્ષે માનવસર્જિત કોમી રમખાણો વખતે અનુભવાયું હતું, એ બંને વર્ષો ગુજરાત માટે સામાજિક-આર્થિક રીતે ઈનફ્લેક્સન પોઈન્ટ હતા. અમે જુના અમદાવાદમાં (વોલ્ડ સિટી)માં રહેતા હતા. ચાર-પાંચ મહિના કામ-ધંધા બંધ થઈ ગયા હતા એ યાતનામય અવકાશમાં મેં લખેલી અનિયમિત ડાયરીમાં એ કાલખંડનો ઘાતક યથાર્થ ઝીલાયો છે.

ગોધરાકાંડ પછી અનુ-ગોધરા રમખાણો સમગ્ર ગુજરાતમાં આગની જેમ ફેલાઈ ગયા હતા. દિવસભર પોલીસ પેટ્રોલીંગ... મીલટરી વાન અને ટીયરગેસની દુર્ગંધથી આખોય માહોલ નર્ક જેવો ભાસતો હતો. એ ૨૦૦૨નું વર્ષ હતું. દુકાનો ખુલી... ત્યારબાદ એક દિવસ હું દુકાને બેઠો હતો અને મારી સામેની દુકાને કામ કરતો મારો એક મુસ્લિમ

દોસ્ત મળવા આવ્યો હતો. વાતો ચાલતી હતી હુલ્લડની... ઘરમાં ખૂટી ગયેલા આટા-ચાવલની... કત્લેઆમની... અમે બધા સ્તબ્ધ થઈને અમારા વર્તમાનમાં થીજી ગયા હતા. એણે એક વાત કહી કે ‘અમારા મહોલ્લામાં એક ઔરત બોગસગીરી કરતી હતી અમારી બધી વાતો તમારા વાળાને જઈને કહી આવતી હતી એ પૈસા પડાવતી હતી. એ પકડાઈ ગઈ તો પહેલાં તો બધાએ એને બહુ મારી અને પછી એના બે પગ વચ્ચે મરચું ભરી દીધું’ હું અવાક થઈ ગયો હતો. માથું ફાડીને લોહી કાઢે એવું આ કૂર વાસ્તવ હતું. એનાં શબ્દો મારા કાનમાં પડઘાતા હતા. એ ઔરતની વેદનાની ‘સાંકડીગલીમાં ઘર’ મારી પ્રથમ વાર્તા લખી, હું એવું ચોક્કસ પણે માનું છું કે વાર્તા ક્ષણ સૌ પ્રથમ જમીન ફાડીને ઊગી નીકળે છે, રૂપ... આકાર... ભાષા... લાઘવ... પરિવેશ એ બધું એની પાછળ દોડતું આવે છે. કોઈ પણ અનુભૂતિ કેટલીય સંક્લુબ્ધ કરતી હોય તો ય એના તરફની સંપૂર્ણ અને શુદ્ધ સભાનતા સર્જનને પ્રતીતિકર બનાવે છે.

કેટલાક દૃશ્યો – સંવાદો આપણાં ચિત્તમાં શિલાલેખની જેમ દીર્ઘકાળ માટે કોતરાઈ જાય છે (હરીશ નાએચાએ એમની ‘કુલડી’વાર્તા માટે એક સંવાદનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો એ યાદ આવે છે) એની વાત કરું તો. રમખાણો આપણી ક્લેકિટવ કોન્સિયસને મારી નાખે છે. ૨૦૦૨નાં રમખાણો દરમિયાન હું એકવાર આસ્ટોરિયાના રસ્તે પસાર થતો હતો. લોકોના ટોળે ટોળા રસ્તા પર જમા થઈ ગયા હતા. એક મુસ્લિમ સ્ત્રી એના બાળકને તેડીને હિન્દુ વિસ્તારમાંથી પસાર થઈ રહી હતી, પોળના નાકે એકઠી થયેલી ભીડમાંથી કોઈકે હો-હા શરૂ કરી. સ્ત્રીના ખભે બાળક એ શોરબકોરથી જાગી ગયું હતું. એક અટક્યાળા છોકરાએ પથ્થર માર્યો. લોકો કીકીયારી કરવા લાગ્યા. બાળક રડવા લાગ્યું હતું બુરખો પહેરેલી સ્ત્રી ઝડપથી દોડવા લાગી, એને પસાર કરવાનો હતો એ રસ્તો ઘણો લાંબો હતો. એ જીવ લઈને... રડતા બચ્ચાને લઈને ભાગતી હતી. ટોળું રમતે ચડ્યું હતું. મેં એ દૃશ્ય.. એ માહોલ, એની ભયાવહતા જોઈ છે... અનુભવી છે. એના થોડા દિવસ પછી જ મારો બંગાળી કારીગર રાત્રે ઘરે જતો હતો, હુલ્લડ ચાલુ હતા એણે રસ્તામાં જોયું કે તોફાની છોકરાએ બીજા ધર્મના એક નવજાત બાળકને ધાબા પરથી નીચે ફેંકી દીધું હતું. મારા કારીગરે બીજા દિવસે સવારે આવીને મને વાત કરી. એની આંખોમાં ભય અને લાચારી બંને તરતા હતા. હું મૂંગો થઈ ગયો હતો. ‘માણસ આવો જ છે?’ આખો દિવસ મારા મનમાં આ એક જ વાક્ય ચક્રવાતની જેમ ઘુમરાતું હતું... એ દૃશ્ય અને માણસની લાચારીમાંથી ‘વૃદ્ધ રંગાટી બજાર’ વાર્તા જન્મી હતી. એની પ્રસવ પીડા કારમી હતી.

ફાંસના ‘તેલ કેલ’ એટલે (જેવું છે એવું જ, યથાતથ) મંડળના વિવેચકોનું માનવું છે કે નાવીન્ય ભરેલી અને સચ્ચાઈવાળી વાસ્તવિકતાનું સર્જન કરવા માટે લેખકે પોતાની ભાષાને પ્રચલિત સમાજવ્યવસ્થા અને ખાસ કરીને સ્વીકૃત માન્યતાઓના વળગણોને ઉખાડીને ફેંકી દેવા જોઈએ.. મને લાગે છે કે રોજ મરાઈની ભાષામાં રહેલા subtle nuances ને આપણે એક્સપ્લોર કરવાની જરૂર છે... એ ભાષાને પણ ગેપ્સ... પોઝીઝ... ઈન્ટરપશન્સ હોય છે. એમાં પણ બીટવીન ધ લાઈન્સ ઘણું બધું પડ્યું હોય છે એ સારગર્ભિતને ઉકેલી શકાય છે. જે સાદું છે એ સંકેત નથી કરતું એવી સ્વીકૃત ફેલેસી છે. હું જે સ્થળે જે

માહોલ જે પરિવેશમાં કામ કરું છું ત્યાંનો મઝદુર વર્ગ... ત્યાંની ભાષા... પળે પળે ન્યૂન થતો માણસ... એસિડ વાળી હવા... વાર્તાકાર તરીકે એ બધું મારી માટે કેટેલિટિક એજન્ટ હશે પણ એ મારું જીવન વિશ્વ છે, જીવન વાસ્તવ છે. હું દિવસભર બંગાળી હિન્દી ગુજરાતીનું અજબ મિશ્રણ બોલતો-સાંભળતો હોઉં છું.

જીવન કોઈ ન્યાયબદ્ધ તર્ક પ્રણાલી (syllogism)ને અનુસરતું નથી. એ તો બસ વહો જાય છે. એ પળે પળે તમને ચકિત કરે છે અથવા આઘાતિત કરે છે. હું આધ્યાત્મિક નથી એટલે હું સાક્ષીભાવે જોઈ શકતો નથી હું વાર્તાકાર છું. અરુચિકર સંવેદનાથી મારો જીવ બળે છે એટલે જ જે વાર્તાકાર, વાસ્તવને જીરવી શકતા નથી એ વાસ્તવને વાર્તામાં કાલવીને ડાયલ્યુટ કરી દેતા હશે. આખરે વાર્તા શું હોય છે? 'જે છે એનો છૂપો વિરોધ અને જે હોવું જોઈએ એ અપેક્ષા તરફનો ગર્ભિત સંકેત...! મને જ્યોર્જ લુઈ બોરહેસનું એક વાક્ય અતિ પ્રિય છે 'i am enriched with my perplexities' મારી વાર્તા આ મૂંઝવણોમાંથી જન્મી છે. માણસ આવો છે અને આવો હોવો જોઈએ મારી વાર્તાઓ એ બંને વચ્ચેના અવકાશની પુરત છે.

વિશિ વોશિ (wishy washy) પાત્રો કે વાર્તા મને રાસ આવતી નથી. આ સદીના બુદ્ધિજીવી... વિચારક યુવાલ નોંહાહ હરારી કહે છે કે માણસજાત એકલેમેટાઈઝ કરે છે માટે ટકી રહી શકી છે. પણ મને લાગે છે કે માણસ જાત લડીને... મરીને... જંતુ થઈને... ન્યૂન થઈને ટકી ગઈ છે, બચી ગઈ છે એટલે એની વાર્તા થઈ છે.

હું શા માટે લખું છું? ન લખું તો શું થાય એવા ગંભીર પ્રકારના પ્રશ્નો મને થવા જોઈએ.

તો એના જવાબમાં હું કહીશ કે મને લખી લીધા પછી એક્ઝોસ્ટ વાલ્વ જેવી... ગુસ્સામાં બહુ બધું બોલી લીધા પછી જેવી.. વીર્ય સ્ખલન જેવી... અનુભૂતિ થઈ આવે છે.

થોડા સમય પહેલા યુથોપિયામાં ભૂખથી તરફડીને મરી જતા એક બાળકની તસવીર કોઈ ફોટોગ્રાફરે લીધી અને એ ફોટો વિશ્વ સ્તરે ચર્ચાયો, સર્જકનું કામ ફોટા પાડી લેવાનું છે? કે સુરેશ જોષી કહે છે એમ આખા પરિદેશનો એક કેલીડોસ્કોપીક વ્યૂ લેવાનો છે? ઘટનાને આમતેમ ગોઠવીને જોવાની છે? મને ખબર નથી.

હું લખું છું કારણકે મને જીવનના એક્સર્ટની મુખોમુખ વારંવાર થવું ગમે છે એની સન્મુખ થવાથી ક્યારેક બધું કુરૂપ લાગે છે, ગ્રોટેસ્ક લાગે છે. વળી મારી વાર્તાની કોઈ પ્રસંશા કરે એ પણ મને ગમે છે. મારા પાત્રો જાણે મારા હાથે નિર્વાણ પામ્યા હોય એમ અથવા એ પરિસ્થિતિને મેં શબ્દો વડે જાણે સહા બનાવી હોય એવું પણ લાગે છે. સાહિત્યમાં પ્રતિબદ્ધતા કે સાહિત્યમાં વાસ્તવ દર્શન એ મને 'આઉટ ઓફ ડેટ' લાગતું નથી કારણકે એ કોઈને કોઈ સ્વરૂપે દરેક સમય ખંડમાં આવિર્ભાવ પામતું રહે છે.

ભારતીય દર્શન કહે છે કે આપણી સૌની બિઈંગ થી બીકમિંગ સુધીની યાત્રા છે, એ પથ પર આપણે સૌ ચાલી રહ્યા છીએ. ફેડરીક નિત્શે થી મહર્ષિ અરવિંદ સુધી ઘણા બધા મનીષીઓએ બૃહદ ચેતનાનો તાગ મેળવવાની કોશિશ કરી છે. માણસની ચેતના અને

ભાષા નામનું તંત્ર કોઈ સમીકરણ... કોષ્ટકમાં પુરી શકાતું નથી. એ અસંતોષ, એ એબ્સર્ટિટી યુભન કોઈપણ સર્જનનું પ્રેરક બળ હોઈ શકે એવું હું માનું છું.

મિત્રો સંકુલતા પોતે બહુ સંકુલ છે. એક લખવા ધારેલી વાર્તાની વાત કરીને હું મારી વાત પૂરી કરું.

હમણાં હું મારા એક કસ્ટમરને ત્યાં ગયો હતો. સિત્યોતેર વર્ષના કાકા અને લગભગ બોતેર વર્ષના એમના પત્ની બંને સાથે રહેતા હતા. કાકા કોરોનાને કારણે અવસાન પામ્યા હતા એટલે હું ખરખરો કરવા એમના ઘરે ગયો હતો. કાકી લિવિંગ રૂમમાં એકલા બેઠા હતા. પંચાવન ઈંચનું ટીવી એની મસ્તીમાં દોડતું હતું. ટીવીમાં મેકઅપના થથેડા કરેલી સ્ત્રીઓ એકબીજાના બેડરૂમની વાતો કાન દઈને સાંભળતી હતી. મેં નમસ્તે ની મુદ્રામાં હાથ જોડ્યા. સોફા પર બેઠો. હું વાતની શરૂઆત કરવા માટે શબ્દો શોધવા ફાંફા મારતો હતો ત્યાં કાકી થોડું ગંભીર મોં બનાવીને બોલ્યા ‘હવે તારા કાકાનું તેત્રીસ હજાર પેન્શન આવશે.’ એમનો હોઠ સહેજ વાંકો થયો. એમણે કાકાના તાજા લગાવેલા સ્વચ્છ ફોટા સામે જોયું પછી ન સમજાય એવું સ્મિત કર્યું. એમાં છૂટી ગયાનો... આવનારા જીવનમાં દર વર્ષે વધતા જવાના પેન્શનથી પસાર થનારા સુખમય દિવસોની... કાકાના ફોટા સામે જોઈને એમણે માંગી લીધેલી માફીનું... એમની સૂકી આંખોમાં ત્રેપન વર્ષના સહજીવનની તરતી સ્મૃતિઓ... આ બધું તેર સેકન્ડમાં મારી સામે ભજવાઈ ગયું હતું અને એક દૃશ્ય રચાઈ ગયું જેને હું સુરેખ રીતે (લિનીયર વેમાં) કલ્પી શકતો ન હતો. હું ઊભો થયો, કાકાના ફોટા સામે જોયું... કાકીના અર્ધ સ્મિત ભરેલા ચહેરાને જોયો અને બહાર નીકળી ગયો. આમ જ બસ તમે સંકુલતાને અંકે કરવા જાવ એ પહેલાં એ નવી સંકુલતા રચાઈ જાય છે.

બસ આમ જ જીવન ચાલે છે, આપણે ચાલીએ છીએ અને એટલે જ વાર્તા નામની લીલા પણ ચાલે છે...

અસ્તુ...

સાહિત્યવૃત્ત મોકલવા માટે ઈમેઇલ આઈડી

આપની આસપાસ થતી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, જેમાં આપ ઉપસ્થિત રહ્યા હો, આપે ભાગ લીધો હોય કે પછી આપે આયોજન કર્યું હોય તો એ કાર્યક્રમ વિશેની ટૂંકી નોંધ ઈમેઇલ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મોકલી શકો છો. નોંધ જે ફોન્ટમાં કંપોઝ કરી હોય એ ફોન્ટ સાથે અચૂક મોકલવા. એ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે : vruttparabgsp2018@gmail.com

પારુલ બારોટ હવે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અજ્ઞાણ્યું નામ નથી. સાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપોમાં તેમણે પ્રારંભથી જ સત્ત્વશીલ પ્રદાન કર્યું છે. જીવનમાં થયેલા અનેક સારા-માઠા પ્રસંગોએ તેમને અનેક રીતે પાઠ ભણાવ્યાં છે. અને હવે જ્યારે તેમના જીવનમાં સાંસારિક રીતે જવાબદારીમાંથી મુક્તિ મળી છે ત્યારે તેમની સર્જનાત્મકતા વિશાળ આભમાં અનેક રીતે વિહાર કરે છે. જીવનના અનેક રંગો હવે અનેક રીતે વ્યક્ત થતાં રહે છે. તેમણે સૉનેટ, ગીત, ગઝલ, અછાંદસ વગેરેમાં તો ટકોરાબંધ પ્રદાન કર્યું છે. બાળસાહિત્ય ક્ષેત્રે પણ પગલું પાડ્યું છે.

સૂર, શબ્દ, અભિનય એમ અનેક ક્ષેત્રો તેમનાં રસનાં ક્ષેત્રો છે. જેમને ગુજરાતી હોવાનો ગર્વ છે, એવાં પારુલ બારોટ એક નાનકડો પણ સરસ બાળકાવ્ય સંગ્રહ લઈને આવે છે. ‘ખો ખો રમતું કબૂતર’. યણ યણતાં પક્ષીઓને, ખાસ કરીને કબૂતરોને જોવાં એ પણ એક લ્હાવો છે. હવે એમાં એકવાર કબૂતર મેના સાથે ખો ખો રમતું હતું, ને પગ લપસ્યો ને એ તો રડવા માંડ્યું. પછી તરત બીજાં પંખીઓ આવીને એની સરભરા કરવા લાગ્યાં, માવજત કરવા લાગ્યાં. ત્યાં માનવભાવનું સુંદર આરોપણ કર્યું છે. વાત છેલ્લે બાળકના ખોળામાં કબૂતર બેઠું ને હસતું થઈ ગયું. આ એક કમાલભર્યો અંત કવયિત્રી લાવ્યાં છે. બાળકાવ્યોમાં ચકલી, પોપટ, ખિસકોલી વગેરે એમનાં પરિસરમાં આવતાં પક્ષીઓ વિષયક કાવ્યો તો, અહીં પણ છે. પણ આ કાવ્યસંગ્રહમાં બીજા થોડાં વિષયનાવીન્ય ધરાવતાં અને વિષય પરત્વેની જોવાની જુદી દૃષ્ટિવાળા કાવ્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે — ઝાડ — પાંદડાંને પૂછે, પાંદડાં વાદળને પૂછે, છત્રી નેવાને પૂછે, સુગંધ વાયરાને પૂછે કે ચોમાસું આવ્યું કે નહીં? તો અહીં સુગંધ વાયરાને પૂછે કે ચોમાસું આવ્યું કે નહીં — એટલે એક જુદી જ વાત બની જાય છે. અનઅપેક્ષિત ! એ જ રીતે ‘મેડમ શું છે ખેલ?’માં પ્રાણીજગત નિમિત્તે માનવસ્વભાવ પર સીધું તીર ચલાવ્યું છે. ને અંતે ‘સંપનું નામ સફળતા’ એવો બોધ પણ આપી દીધો છે.

અહીં શું? શું? શું? જેવાં કાવ્યો દ્વારા પ્રાણી-પક્ષીની બોલીની વાત કરી છે. તેમ જ સાંપ્રત સમયના બાળકો માટે ટીવીમાં આવતા બાળપ્રિય પાત્રો દ્વારા તેમને મજા પણ કરાવી છે. ‘બાળપણ’ એક હૃદયસ્પર્શી રચના છે. કાવ્યમાં કવયિત્રી લખે છે : ‘મમતાનો પાર નહીં માવડીની હૂંકે’.

કૃષ્ણ અવતાર લઈ માનો ખોળો ખૂંદે. દરેક માતા જશોદા ને દરેક બાળક કૃષ્ણ જ

હોય છે. એ જ રીતે ‘કૂણી કૂંપણ શાં પાનમાં’ બાળકના અસ્તિત્વની ફોરમ બહુ ઋજુતાથી ફેલાવી છે.

કુટુંબમાં જ્યારે નાના પયગંબરોનું આગમન થાય છે ત્યાં સ્ત્રી દાદી કે નાની બને તે સાથે જ તેનામાં વાત્સલ્યનો ધોધ વહેવા માંડે છે ને તેની લાગણી શબ્દરૂપે વહેવા માંડે છે. તેનો અણસાર અહીંના કાવ્યોમાં પણ જોવા મળે છે. એટલે કે અહીં સ્વાનુભવ રજૂ થયો છે. ક્યારેક માત્ર ભાવ કે ઊર્મિનું આલેખન થયું છે. પણ અહીંના દરેક કાવ્યોમાં કંઈક વહાલો છે. તેઓ વધુ ધારદાર – નખશિખ સંવેદનાસભર ઉત્તમ બાળકાવ્યો આપશે તેવી અપેક્ષા આ બાળકાવ્યસંગ્રહ જન્માવે છે. તેમના આ બાળકાવ્યસંગ્રહને આવકારવાની મને તક આપી તે માટે મારો આનંદ વ્યક્ત કરું છું અને શુભેચ્છાઓ પાઠવું છું.

તા. ૧૫, ઓક્ટોબર ૨૦૨૦

ગુરુવાર

અમદાવાદ

સફર – એ – ઈલેક્ટ્રિક ટ્રેઈન : ભીતરે – બાહિરે | ઉત્પલ પટેલ

‘ઈલેક્ટ્રિક ટ્રેઈન’નાં લેખિકા ગીતા નાયક ‘દાદર : ત્રણ’ એ ગદ્યકૃતિમાં વર્જનિયા વુલ્ફને ટાંકે છે : “નારીને લેખિકા બનાવનારા ત્રણ ઘટકો અનિવાર્ય છે. એક તો બૌદ્ધિક ક્ષમતા, બીજું આર્થિક સુરક્ષિતતા ને ત્રીજું પોતાની Room. (અર્થાત્ Space એટલે inner Space હોવી જરૂરી છે.)” (પૃષ્ઠ : ૩૨).

આ ત્રણે ઘટકો ગીતા નાયકમાં રંગેરંગે વિદ્યમાન છે. અધ્યાપિકા હોવાને નાતે ‘વિશાળ અને ગહન વાચન-અભ્યાસથી ચેતોવિસ્તાર’ થયેલો છે. પોતાની જ આર્થિક કમાણી સ્પષ્ટ છે અને ગહન વાચન-અભ્યાસ ને લેખનથી સુસજ્જ એવા ભરત નાયકનો તેમને સથવારો છે. એટલે તો પેલી inner Space જોઈએ તેટલી લેખિકાને મળી છે. આવી નારી પ્રથમ ક્વચિત્રી લેખે ને પછી ગદ્યલેખિકા તરીકે કલમ ઉપાડે તો પરિણામ એ જ આવે, જે ‘ઈલેક્ટ્રિક ટ્રેઈન’માં આવ્યું છે.

‘ઈલેક્ટ્રિક ટ્રેઈન’ (૨૦૦૮)ના સમસ્ત ગદ્યસર્જનને આપણે ગદ્યકૃતિ તરીકે જ જોઈશું. ભલે એ સર્જનો ‘લલિત નિબંધ’ તરીકે કે ‘લલિત ગદ્ય’ તરીકે ઓળખાવી શકાય તેવા હોય. કેમ કે અહીં ભાર મુકાયો છે ‘ગદ્યની સર્જનાત્મકતા’ પર, અને એમાંયે વળી વાસ્તવિકતા પર પણ ખરો. ‘સાહચર્ય’ના લેખન શિબિરે ધક્કો આપ્યો ભલે, પણ લખાયું તો લેખિકાની પ્રતિભા થકી. એમને મુંબઈના અનોખા નારીજગતને આલેખવું હતું ને એમાં ખાસ બતાવવું હતું કે એ નારી હાડમારીઓ સામે પૂરી તાકાતથી ઝૂઝે છે, ઝઝૂમે છે તે. તે મોટેભાગે નોકરીએ જતી ને મહિને ગુજરાન માટેના બે છેડાને ભેગા કરવાની કોશિશ કરતી, સામાન્ય રીતે થોડી કે વધારે શિક્ષિત, વિશેષતઃ નિમ્ન મધ્યવર્ગીય સ્ત્રી છે. અહીં કોલેજીયન છોકરી છે, અહીં યુવતી છે – પરણિત ને અપરણિત. અહીં પ્રૌઢા

પણ છે ને વૃદ્ધા પણ છે. અહીં શાકભાજી વેચનારી ય છે અને રોટી વેચનારી માતારી પણ છે.

લેખિકાએ આ લખવા માટેનાં દૃષ્ટિકોણ ને દૃષ્ટિક્ષેત્ર માટે વિવિધ પ્રકારની નારીપ્રવાસિનીઓથી ભરી ભરી ઈલેક્ટ્રિક ટ્રેઈન પસંદ કરી છે. ગદ્યકૃતિઓને જુદી પાડવા તેમણે શીર્ષકો આપ્યાં — ઈલેક્ટ્રિક ટ્રેઈનના સ્ટેશનનાં. સ્ટેશન, ટ્રેઈનની તેની ભીતર અને તેમાં રહીને દેખાતી મુંબઈની દિવસરાતની દુનિયાને ગીતા નાયકે સૌંસરાપણાવાળા ગદ્યથી આલેખી છે.

એક એવી નારી કે આ ટ્રેઈનમાં રહીને મુંબઈના નારીજગતને આલેખે છે, વળી એ આ નારીજગત પૈકીની જ એક છે. એ આખા, આ ટ્રેઈન દ્વારા ધબકતા નારીજગતને સમભાવથી ને સાક્ષીભાવથી આલેખે છે. મુંબઈની આ સુશિક્ષિત પ્રતિભાવંત નારી જે ગદ્ય આલેખે છે તેના પર એના નારીપણાની છાપ અંકિત છે. આપણા જમાનાના સર્જનાત્મક ગુજરાતી ગદ્યની ભીંજવતી છાલકો આ ગદ્ય થકી આપણે અનુભવીએ છીએ.

કોઈ ને કોઈ ઘટના, નારીપાત્ર અને એવી પાત્રસૃષ્ટિને લેખિકા સહજ રીતે વાતચીતિયા ઢબે આલેખવી શરૂ કરે છે ને અંતે તેને આ કિનારેથી પેલે કિનારે મૂકી આપે છે. તેથી જ તો જે તે સ્ટેશનનું નામ પામેલી ગદ્યકૃતિ ઘાટ પામીને સુબદ્ધ આકૃતિ ધારણ કરે છે ને વાયક પર એક સંવેદનાત્મક અનુભૂતિની સમગ્ર છાપ મૂકી જાય છે.

‘ઘાટકોપર’માં રેલવે નોકરિયાત છેલબટાઉ બાબુરાવની છઠ્ઠી પત્ની માલતીને જુઓ. એના પર પતિનો સખત જાપતો છે ને તેને એ ઢીબે પણ છે. પણ આપણી લેખિકાને સ્પર્શી જાય છે — ટ્રેઈનનું બારણું ખોલી એની આડશમાં ઊભી રહેતી ને ચંદ્રના ઉજાસ જેવું તેનું હંમેશનું હસવું. માર મારીને માલતીને લોહીલુહાણ કરનાર બાબુરાવને લેખિકા પાઠ તો ભણાવે જ છે. માલતીને બચાવી લે છે. એને બીજે ઘેર જાળવવા મૂકી જતાં લેખિકા જ્યારે પાછાં આવે છે ત્યારે તેમને માલતીની ચિંતા હોય છે, પણ આવીને જુએ છે તો માલતી આજે પણ બીજાના જેવું તેમની સામે હસી રહી હતી. આમ, અહીં લેખિકા માનવજીવનનું એક પાસું સિફતથી ખોલી આપે છે, જે સ્પર્શી રહે છે.

‘કુર્લા’માં તો ચાલતી ટ્રેને સફળ ને સુખરૂપ સુવાવડ કરાવતાં આઈનું પાત્ર એવું તો હાજરાહજૂર — જીવંતરૂપે આપણી સામે પ્રત્યક્ષ થાય છે કે આપણે તેને સલામ કરી ઊઠીએ. અને ત્યાં જે વાતાવરણ બન્યું તે ? પ્રસૂતા જાણે સહપ્રવાસીઓની રાગી બની ગઈ ! અને આ ગદ્યકૃતિનું અંતનું વાક્ય જુઓ, લેખિકા કહે છે : “નંદ ઘેર આનંદ ભયો ! ધૂન ગણગણતી હું પગથિયાં ઊતરવા લાગી.” (પૃષ્ઠ : ૧૬)

‘દાદર : એક’માં મુસ્લિમ અને હિન્દુ એવી બે બહેનપણીઓના ટિકિનની અદલાબદલીની વાત સુરેખ રીતે વણાઈ છે. નોનવેજવાળું ટિકિન ઝાપટતી ગુજરાતી બ્રાહ્મણની દીકરીનું લેખિકાએ કરેલું આલેખન જુઓ : “વિચારમાં ખોવાયેલી મારી નજર ફરી ટિકિનવાળી પર પડી. અરે ! આ તો ઊંધું ઘાલીને મંડી પડી છે ઝાપટવા. ચપોચપ રોટીના ટુકડા બે બે હાથે કરે છે. બે પગના ઘૂંટણ ભેગા કરી શાકનું ખાનું ટેકવી રાખ્યું છે. રોટી રસામાં બોળી મોંમાં મૂકે છે ને શાકનો ટુકડો જુદો ખાય છે. હવે શાક

ઓળખાયું. પૂરેપૂરું તો નહીં પણ નક્કી આ મટનવાળું શાક છે.” (પૃષ્ઠ : ૧૯)

અંતે લેખિકા ગુજરાતી સમાજના દંભનું એક લાખું ઊઘાડતાં લખે છે : “ગુજરાતી સમાજમાં બીજા ક્ષેત્રોની જેમ અહીં પણ દેખાડો કે દંભ છે એની સામે તકલીફ થાય છે.” (પૃષ્ઠ : ૨૦)

જેના ઘરમાં તેના વર કે સાસરિયાંને ખબર જ નથી કે આ સ્ત્રી લેખિકા છે અને તેને એવોર્ડ મળશે ત્યારે કેવો ધરતીકંપ થશે તેનો એને ડર છે. આમ તો એને હરવાફરવાની છૂટ હતી, પણ એ લખતી મોડી રાતે ઘરનાં સૂઈ ગયાં હોય ત્યારે, બાથરૂમના એક ખૂણામાં બેસીને. આની ખબર પડી આપણી લેખિકાને એક સામયિકના પાના પર એવોર્ડ મેળવનારી લેખિકાના છપાયેલ ઈન્ટરવ્યૂના એક પાના પરનું લખાણ વાંચીને. કમભાગ્યે તે લેખિકા કોણ હતી તેની તેમને ખબર ના પડી. નારીજીવનની એક જુદી જ પીડાનું ચિત્ર અહીં ઉલ્લેખાયું છે. લેખિકાએ છેલ્લે આલેખ્યું છે તે જુઓ :

“પોતાને પ્રગટ કરવા ઈચ્છતી છતાં ન કરી શકતી અનેક નારીની મજબૂરી સમજવી અત્યારના સમયનો મહત્વનો પ્રશ્ન ગણવો જોઈએ. અફસોસ મને એ લેખિકાનું નામ જાણવા ન મળ્યું. જાણવાનું તીવ્ર મન હતું ને સામેવાળી વ્યક્તિ પાસેથી આગલું પાનું માગું ત્યાં તો એણે છાપું વાળી મુઠ્ઠીમાં પકડી લીધું ને સ્ટેશન આવતાં ઉતરી ગઈ. મારી તરસનો જવાબ એની મુઠ્ઠીમાં લઈ જતી હું એને જોઈ રહી.” (પૃષ્ઠ : ૩૨-૩૩)

‘ચિંચપોકલી’ સ્ટેશન તો ઉચ્ચારવું જ કેટલું વહાલું લાગે છે ગીતા નાયકને ! કહે છે : ‘ચિંચપોકલી મનમાં કે મોટેથી બોલવાની મજા પડે છે. મુંબઈ શહેરનાં જેટલાં પરાં એટલાં સ્ટેશન. કોઈપણ સ્ટેશનનું નામ બોલતાં રોમાંચ નથી થતો જેટલો ચિંચપોકલીના ઉચ્ચારથી થાય છે.’ (પૃષ્ઠ : ૪૦) પણ આ સ્ટેશન પરથી વાત કરેલી છે કબ્રસ્તાનની. “સ્ટેશનનું પ્લેટફોર્મ પૂરું થાય કે તરત આવે મેદાનમાં પડતો નાનકડો પુલ. એને અડીને બેઠું છે કબ્રસ્તાન, નાનું, નજરમાં સમાય એવડું.” (પૃષ્ઠ : ૪૦) કબ્રસ્તાન એટલે તો મૃતકોની પથારી. એમની સમાધિ. એનું ધીમી ગતિએ ચાલતી ટ્રેઈનમાંનું લેખિકાએ કરેલું નિરીક્ષણ અને આલેખન વાંચ્યા માત્રથી આપણને પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે : “હથેળી જેવડી ઘણીબધી કબર, જોડાજોડ સૂતી છે. એમની ફરતે ટ્યૂકડા છોડવા ડોલ્યા કરે... પીળાં, જાંબલી ફૂલો કબરના પથ્થર સાથે ગેલ કરે તો ક્યારેક વળગી પણ પડે. વરસાતું પાણી કબરને થપથપાવે તો વળી ક્યારેક ધોધમાર વરસી ઘસીઘસીને નવડાવી ચોખ્ખીચણાક કરી દે... ચિરકાળથી સૂતી હોય એવી આ સૃષ્ટિ મને જીવંતતાનો તીવ્ર બોધ કરાવે છે, એમ કેમ?... આ નમણું કબ્રસ્તાન ચિત્તમાં વસી ગયું છે.” (પૃષ્ઠ : ૪૧) શબ્દ કે અર્થના અલંકારને ઉપયોજયા વગરનું આ વર્ણન કેવું ચિત્રાત્મક છે !

અને પછી આવે છે માણસોથી ઊભરાતી ચાલીનું યથાર્થ આલેખન. વીગતો, વસ્તુઓ, માણસોથી ચાલીનું ગતિશીલ ચિત્ર મસ્ત ઊપસે છે. અને સાંજ બાદનો ‘ઘરે પાછો વળેલો પુરુષ’ જુઓ : “ચાલીની ધારે ઊભેલો. સૂકલકડી કાયા, ઢળેલા ખભા, કાળો વાન, બત્તીના પીળા પ્રકાશમાં વધુ કાળો લાગતો. વિખરાયેલાં વાળ, ઊંડી ઊતરેલી આંખો, માણસ કરતાં પ્રેત વધુ લાગેલો. એને જોતાં હાડમાંથી લખલખું પસાર થઈ

ગયેલું.” (પૃષ્ઠ : ૪૬-૪૭) આવાં થાકેલાં શરીર પડતાંની સાથે ઘસઘસાટ ઊંઘવા માંડે ત્યારે લેખિકાને પ્રશ્ન થઈ ઊઠે છે : “અહીં અને પડખેના કબ્રસ્તાનમાં પોઢેલા વચ્ચે શો ફરક ? (પૃષ્ઠ : ૪૭) ગદ્યનું અહીં લાલિત્ય નહિ પણ પ્રત્યક્ષતાને અવતારવાનું તેમાં સામર્થ્ય વરતાય છે. અહીં નિબંધાલેખનનો સ-રસ વળ અનુભવાય છે ! રચનાને આરંભે ‘ચિંચપોકલી’ શબ્દ ઉચ્ચારવાની મઝાથી લઈને રચનાને અંતે લેખિકાને થયેલું દર્શન કેવું તો કાબિલેદાદ છે ! ગદ્યની સર્જનક્ષમતા પણ અહીં લા-જવાબ છે. દિગીશ મહેતા નિબંધોમાંના ટૂંકા ટૂંકા વાક્યોનો વળોટની વાછંટ પણ અહીં અનુભવાય છે.

‘શબ્દસૃષ્ટિ’ના તે વખતના સંપાદકશ્રીને લેખિકાનું અન્ય ગદ્યસર્જન નહીં, ઈલેક્ટ્રિક ટ્રેઈનનો ડબ્બો જ જોઈતો હતો. એથી લેખિકાએ આખું ‘ભાયખલા’ સ્ટેશન પ્રકાશન અર્થે મોકલી આપેલું. લલિતનિબંધના વિશેષાંક માટે તૈયાર થયેલું ‘ભાયખલા’ સ્ટેશન પણ અહીં મૂકાયું છે. સંગ્રહનાં કુલ ચૌદ ગદ્યસર્જનોમાંની આ લાંબી કૃતિ. ટ્રેઈન અટકી ગયેલી. એકાએક અને લાંબા સમય માટે. ‘રેલ રોકો’ ને ‘હડતાલ’ વિશે પણ ઠીક ઠીક નિરૂપણ થયું છે. પણ અગત્યની વાત તો છે મહાશ્વેતાદેવીની કૃતિ ‘હજારચુરાશીર મા’ની. એ માનો દીકરો, કથાનાયક વ્રતી એક હજાર ચોર્યાશીની લાશનો નંબર બની ગયેલો. અહીં પણ રાજકારણની રમતની થોડી નિરૂપણા લેખિકા કરી લે છે. પણ વાત તો કરી છે વ્રતીની સાથે મરેલા ગરીબ કુટુંબના દલિત દીકરા સમુની. ‘સાચા પ્રકાશની શોધમાં’ એ મા એક અજાણ્યા અંધકારમાં સમુની ઝૂંપડી શોધતી હતી. ભાયખલા સ્ટેશનેથી ચાલીને જતાં આપણી લેખિકાને ઝૂંપડાં વચ્ચેનાં માર્ગમાં ચાલતાં ઝૂંપડપટ્ટીની જે ગલીકૂચીનો અનુભવ થાય છે તેની સામે સમુના ઘરવાળી ઝૂંપડપટ્ટી સાથે જકસ્ટાપોઝ રચે છે ! વ્રતીના મા સુજાતા માટે દીકરાની સાચુકલી જિંદગી વિશે જાણવા માટે આ ઝૂંપડપટ્ટીના ગલીકૂચીના મારગે ચાલવું અનિવાર્ય હતું. પરંતુ તે વાત કરીને પણ અહીં આ ‘ભાયખલા’માં લેખિકા ભાર તો મૂકે છે મુંબઈની ઝૂંપડપટ્ટીની ગલકૂચી પર. લેખિકા લખે છે : “મારે ભાગે આમ ચાલવાનું કેમ આવ્યું ? એક હીણપતભરી અવસ્થામાંથી બચવા સલામતી ખોળતી હું અહીં આવી પહોંચી હતી. સારું થયું. નહીં તો લાખો લોકોની સાચુકલી, શાપિત દુનિયામાંથી આમ પસાર થવાનું ક્યાંથી બનત !” (પૃષ્ઠ : ૫૫)

અહીં એક યથાર્થ અનુભૂતિને નિબંધકૃતિનો યથેષ આકાર મળ્યો છે.

‘જોગેશ્વરી’માં અજાણતાં પોતાને હાથે એક માણસ મર્યાનો લેખિકાને પશ્ચાતાપ થાય છે, પણ સદ્ભાગ્યે લેખિકાના હાથના ધક્કાથી ટ્રેનમાંથી પટકાયેલો એ મવાલી જેવો માણસ જીવી જાય છે ને બીજા અનુભવમાં ટ્રેનમાંથી નીચે ફેંકાયેલી-પટકાયેલી યુવતીને બચાવી લેવાની ઘટના પણ લેખિકાને હાથે જ બને છે. આ આલેખન ઉત્તમ થયું છે. આ બંને વખતે જીવ જવાની પળ અને પછી બચી જવાની તીવ્રતાની આલેખનામાં તીવ્ર સંવેદના તારસ્વરે પ્રગટ થયું છે. લેખિકા લખે છે : ‘યુવતીને હું બચાવી શકી... કુદરતે જાણે મને પેલી ગુનાહિત પીડામાંથી મુક્તિ અપાવી... એકી સાથે બે બે પ્રસંગો હું જીવી ગઈ.’ (પૃષ્ઠ : ૧૦૦)

‘કાંદિવલી’ રચનામાં આલેખાતી આ ઘટના જુઓ :

“સેન્ટ્રલ લાઈનના બહારગામના મેઈલ, મુંબઈમાં દાખલ થતાં પહેલાં કલ્યાણ સ્ટેશનને ઊભા રહે. એ દિવસે પણ એક મેઈલ ઊભો રહ્યો. એમાંથી બુરખાધારી એક સ્ત્રી, હાથમાં પવાલું લઈ ઊતરી. ડબ્બો પાછળ છોડી પ્લેટફોર્મ પરના થોડે દૂરના સ્ટોલ પાસે ગઈ. પાણી લઈ પાછી વળે એવામાં મેઈલ ઊપડ્યો. એ બાઈએ ડબ્બા ભણી ઝડપભેર પગ ઉપાડ્યા. પહોંચાય એમ ન લાગતાં ઊંધી ફરી ગાડી સાથે દોડવા માંડી. એક હાથમાં પવાલામાંથી પાણી છલકાતું જાય ને બીજે હાથે ગાડીના દરવાજાના સળિયાને પકડવા મથે. અંતે ન જ પકડી શકી. સ્ટેશન પર એ બાઈ અને ગાડીમાં બાઈના બે બચ્ચાં અમ્મા અમ્મા ચિલ્લાતાં રહ્યાં. બાઈ ફાટી આંખે હાથ લંબાવતી ક્યાંય સુધી દોડતી રહી. ગળામાંથી અવાજ નીકળતો નહોતો. વિવશ એ ગાડીને દૂર સરતી જોઈ રહી.

છ-છ મહિને એ બાઈ થોડી રકમ ભેગી કરી મુંબઈ આવતી રહે છે. કલ્યાણથી લઈ વી.ટી. સુધી અને ચર્ચગેટથી લઈ બોરીવલીના દરેક સ્ટેશને ધીરજથી બચ્ચાંની તપાસ ચલાવે છે. મુંબઈ જેવા ઊભરાતા શહેરમાં અશક્યવત તપશ્ચર્યા આદરી રહી છે. એનો વિશ્વાસ કે બચ્ચાં જરૂર કોઈ સ્ટેશન પર મળી જશે. શોધને ત્રણ વરસ થયાં પણ બાઈ ન હારી હતી ન તો થાકી હતી.

સાંજના પાંચ થયા છે. લોકોની ભીંસી નાખતી ભીડ થવામાં થોડીવાર છે. કાંદિવલી સ્ટેશને ચર્ચગેટથી નીકળેલી ટ્રેઈન પ્લેટફોર્મ નંબર એક પર ઊભી છે. લેડીઝ ડબ્બા સામે એક નાની છોકરી ટોપલીમાં ગજરા વેચતી ઊભી છે. બાજુમાં નાનો ભાઈ કોઈ રમતમાં પડ્યો છે.... એવામાં એક સ્ત્રી હાથમાં પાણીની બોટલ પકડી ઊભી રહી ગઈ છે. એકીટશે પેલી ગજરાવાળી છોકરીને તાકી રહે છે. પેલી છોકરીનું મોં પણ ખુલ્લું રહી ગયું છે, એ ટગરટગર પેલી બાઈ સામે જોઈ રહે છે. પેલી સ્ત્રી દોડતીકને બાળકી પાસે જઈ ઊભડક બેસતી : મેરી બચ્ચી ! મેરી બચ્ચી ! કરતી વળગી પડે છે. એના હાથમાંથી પડી ગયેલી પાણીની બોટલ નાનકો ઝડપથી ઉપાડી લે છે ને ઊંચું જુવે એટલામાં તો પેલી સ્ત્રી એનેય ઊંચકી ગાલે — માથે ચૂમવા માંડી છે. આ એ જ બાઈ ? હા ! કલ્યાણ સ્ટેશનથી વિખૂટી પડેલી એ અમ્મા ! આજે કાંદિવલી સ્ટેશને બાળકોને પાછી મળી છે. એકમેકને બરાબર ઓગળી ગયાં છે.” (પૃષ્ઠ : ૧૧૦-૧૧૧)

એક ભૈયાજીને આ બાળકો મળેલાં, તે લઈ આવેલા. ભૈયાજી કાંદિવલી સ્ટેશન બહાર બાંકડા પર ફળો વેચવાનો ધંધો કરે છે. ગરીબી વચ્ચે બાળકોને પ્રેમથી રાખે છે.

જાણીને, મળીને બાઈ ભૈયાજી પ્રત્યે આભારની લાગણીથી લચી પડી હતી. ભૈયાજીની આંખોમાં આંસુ. કહે : “તું કેસી મા હો ! ત્રીન સાલસે પૂરી ભમ્બઈ કો ખદેડતી હુઈ યહાં તક આ પહુંચી ! મા ક્યા ઐસી ભી હોતી હૈ ? બચ્ચે તેરી અમાનત હૈ બહન. તેરી હિંમત ઔર શ્રદ્ધા કો મેરા પ્રણામ હો !”

આ બધું લેખિકાએ રસળતી કલમે આ શબ્દોમાં ઉતાર્યું છે. વાંચીને વાચકને આંખમાંથી આંસુ આવે એવું આ ભાવભીનું નિરૂપણ છે. કલ્પના કરતાં વાસ્તવિકતા ચડી જાય છે તે આનું નામ. લેખિકાને માટે આ પણ એક ઉમદા માનવીય અનુભૂતિ હતી ! જે શબ્દોમાં અદા કરી.

આમ તો, ચૌદેચૌદ રચનાઓ અદકી છે !

લેખિકાના એક આલેખનને અહીં ઉતારવાનો લોભ જતો કરી શકાતો નથી. ‘વી.ટી.’ રચનાનો આ પરિચ્છેદ જુઓ :

“સામાન્યપણે ભાતભાતના હાથ જોઈ નોખીનોખી જાત કે વય નક્કી કરવાની રમત માંડી જોઉં : કુમળીતાજી દૂધી જેવો કોણી લગી હાથ દેખાય, એમાં નાજુક ઘડિયાળ બાંધી હોય, માખણિયો રતૂંબડો પંજો હોય, લાલ કે કિરમજી નેલપોલિશથી ચમકતી આંગળીમાં એકાદી નંગવાળી વીંટી હોય તો તે શ્રીમંતઘરની કન્યા હોવાની. કામકાજે કસાયેલા પંજાની ઘાટીલી આંગળીઓ મધ્યમવર્ગની ઓળખ આપી દે. ઘણુંખરું ગોરા હાથમાં ભરચક લીલા કાચની રણકતી બંગડી ને એની આગળપાછળ સોનાની પાટલી હોય તો તે નક્કી મરાઠણ. ચાર રંગની પ્લાસ્ટિકની છઆઠ બોદી બંગડીઓ વચ્ચે સોનાની બંગડી, કાંડાથી કોણી લગી ગોળમટોળ ગોબા વગરના ઘઉંવણાં હાથ ગુજરાતણના હશે તેય નક્કી. રજાઈ જેવી પોચી-નાની આંગળીઓમાં હીરાની અંગૂઠી ચમકાવતા માંસલ હાથમાં દસબાર સોનાની બંગડીઓ ને પાટલીઓ પહેરેલો વૈભવશાળી હાથ સિંધણ કે પંજાબણનો જ હોવાનો. આ બધામાં એક હાથે સોનાની પાતળી બે બંગડી અને બીજે કાંડે ઘડિયાળ હોય એવી નોકરિયાત નોખી તરી આવે. (પૃષ્ઠ : ૭૦)

કેવું નિરીક્ષણ ને આલેખન છે !

સર્જકકલ્પનાના રંગો પુરાયા હોય તેવાં થોડાં વાક્યો-વાક્યખંડો અહીં ઉતારીએ :

“ગાડીઓ ભારે પગે ચાલે છે. પાટાઓ પાસે લીલોતરી ઊગી આવી છે. પુલની ઊંચાઈએથી જોનારને લીલા વટાણામાં પીળી ઈયળ સરીખી ગાડી સરકતી લાગે.” (પૃષ્ઠ : ૧૧)

○

“આખો ડબ્બો મહાકાય ગભાંશય. એમાં અમે સહુ શ્વસતાં હતાં.” (પૃષ્ઠ : ૧૩)

○

“ઉંબરેથી થાળી ઉપાડી. ચોખા વીણવા માંડી. બાપુની ને પેલી નાચિકાઓની પીડા એકમેકમાં ઘૂંટાતી ચોખા ભેગી ભળતી જતી હતી.” (પૃષ્ઠ : ૬૪)

○

“આજેય મહિલાઓનો ડોલરિયો ડબ્બો. બારણામાં પેસતાં આંખો રંગોથી અંજાઈ ગઈ. જોડાજોડ ઊભેલી લાલ-લીલી-પીળી ને મોરપીંછ સાડી એકમેક સાથે ધિંગામસ્તીએ ચડી હતી. રણકતી બંગડીઓનું હલનચલન. રાતાં-પીળાં-ગુલાબી ગુલાબો ને મોગરાના ગજરા સરસાઈમાં મશગૂલ. સહુના ભાલે શ્યામ-રાતા-લીલા, સાડી સાથે મેળ

કરતા કમનીય ચાંદલાનો મેળો હતો. ક્યાં ગઈ મોંઘવારી ? આજે છેલ્લી પાટલી નીચેના ખૂણામાં લપાઈ ગઈ લાગે છે.” (પૃષ્ઠ : ૬૯)

○

“ભરત-ગૂંથણ કરનારીના થેલા જેવા પરસમાંથી ટેબલક્લોથ, ટી.વી. કવર, રંગરંગના દોરા ને ઊન ને સોયામાં લટકતાં અરધાંપરધાં સ્વેટર કે મફલર નીકળે. પતિ કે બાળકને આમ ભેગાં ગૂંથતી જીવે.”(પૃષ્ઠ : ૭૩)

○

તો, ‘લાંચિયણ ચેકર’, ‘અડખેપડખેના ટેબલિયા’ જેવા શબ્દપ્રયોગો પણ સ્વાદવાળા લાગે છે.

આ છે, ઈલેક્ટ્રિક ટ્રેઈનની સૃષ્ટિ ! એ નિમિત્તે વાતચીતના લહેજા અને તે ય સ્ત્રીના લહેજાની નજીક રહીને ઊંચી સાહિત્યિક સર્જનાત્મકતાનો સ્પર્શ આપતું ગદ્ય જે ખેડાયું છે તે આપણા ગદ્યસાહિત્યની એક મોટી મીરાંત છે.

□

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા

ચાહું છું તને હે પૃથ્વી : અનુ. રમણીક અગ્રાવત, ૨૦૨૧, ઊર્મિદીપ પ્રકાશન, નર્મદાનગર, પૃ. ૮૦, રૂ. ૧૫૦. કુંવર નારાયણ કુમારજીવ : અનુ. રમણીક અગ્રાવત, ૨૦૨૧, ૭, મુક્તાનંદ સોસાયટી, નર્મદાનગર, જિ. ભરૂચ, પૃ. ૧૦૪, રૂ. ૨૦૦. પથ્થરની નાવ : ચેતન શુક્લ, ૨૦૨૧, ૧, સાંઈનિકેતન રો હાઉસ, બોપલ, અમદાવાદ-૧૮, ૧૨+૧૦૦, રૂ. ૧૫૦. સૂર્યને કફરું શહેર સૂમસામ છે : કિસન સોસા, ૨૦૨૧, ૧૨/૨૧૯૫, પ્રણામી મંદિર પાસે, સૈયદપરા, સુરત-૩૯૫૦૦૩, ૯+૭૮, રૂ. ૮૦.

અને છેલ્લે...

યાત્રા: ઘટનાલોપથી વિવેચનલોપ સુધી?

ભરત મહેતા

પ્રચંડ સાહિત્ય પ્રતિભા સુરેશ જોષીની જન્મશતાબ્દી વખતે પુનઃ એ વસવસો થઈ આવ્યો કે એમને જોવા, સાંભળવા મળ્યાં હોત તો કેવું સારું લાગત! એમના વિધાર્થીઓ અને સહકર્મીઓ પાસે ભણવાનું તેમજ ભણાવવાનું મળ્યું. પ્રિયકાન્ત મણિયારની એક કવિતામાં ગાંધીજીને જોવા નથી પામ્યો એવો નાનો ભાઈ, મોટાભાઈને પ્રશ્ન પૂછે છે તમે ગાંધીજીને જોયા હતા? મોટોભાઈ હા તો પાડે છે છતાં મનોમન સંકોચ અનુભવે છે, ખરેખર જોયા હતા? જતે દહાડે કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમીએ એવોર્ડ તો આપ્યો પણ નક્કર કારણો આપી અસ્વીકાર કરેલો! સુરેશ જોષીએ એક પ્રશ્નાર્થ કરીને વાર્તામાં ઘટનાલોપની ઝંખના વ્યક્ત કરી હતી. ગૃહપ્રવેશ પછી તમે ક્રમશઃ એમની વાર્તા તપાસતા જાવ તો ઘટનાલોપના નિમિત્તે ધીમેધીમે સામાજિક ભોંયથી છેડો છૂટી ગયો! પરિણામ એ આવ્યું કે ભલભલી ગુજરાતી કૃતિઓ સામે એમને પ્રશ્નો હતા પરન્તુ અસ્તી (શ્રીકાન્ત શાહ) જેવી રચના એમને રસની દષ્ટિએ સંતર્પક લાગી! આ હું આજ લગી સમજી શક્યો નથી. મળેલાજીવના લેખક નાછૂટકે શી રીતે લખી શકે એવો પ્રશ્ન પણ એમણે કરેલો, તેથી મારા જેવાંએ વર્ષો સુધી નાછૂટકે ન વાંચી! સુ.જો.ના જાણતલ કાનજી પટેલે જ્યારે લાંબો લેખ કરી નાછૂટકેની પ્રસ્તુતતા આંકી આપી ત્યારે થયું આખું કોળું શાકમાં જ જાત!

કહેવાનો અર્થ એ છે કે આપણા સર્જન-વિવેચનમાં સમય શી રીતે ઝિલાયો એ તપાસવું જોઈએ. આઝાદીના અજવાળાંની ડીમલાઈટ લેખક જોઈ શકેલો પણ વિવેચનનું ધ્યાન જ ન ગયું. સામાજિકતાની જિકર કરનાર રઘુવીર ચૌધરી હૃદયની પૂરી ઉદારતાથી છિન્નપત્રનો મહિમા કરી શક્યા હતા, સુરેશ જોષીએ એવો લાભ ઉપરવાસ કથાત્રયીને ન આપ્યો! બાકી એ કૃતિ પણ સંરચના અને સામાજિકતાના બેઉ ચાહકની ચર્ચા ખમી શકે તેમ હતી. યથાશક્તિ જયંત કોઠારીએ ઉપરવાસને ન્યાય આપ્યો છે. જેને પ્રમુખ વિવેચકોએ ઝાઝી લેખામાં ન લીધી. ભારતવિભાજન સ્પર્શ્યા વિના જ ચાલ્યું ગયું. જેની રાહ અખેપાતર સુધી જોવી પડી! ત્યાં સુરેશ જોષીનું કરાંચી જ આવે છે! વૈશ્વિક સ્તરે વિશ્વયુદ્ધ પછીનું ઠંડુંયુદ્ધ અને ભારતમાં કલ્યાણરાજ (ગોમાત્રિનું કલ્યાણ ગામ?) રચાઈ રહ્યું હતું. મહાપ્રસ્થાન (ઉ.જો.)ના યુધિષ્ઠિર સંઘર્ષના સાથી શ્વાન વિના સ્વર્ગ સ્વીકારવાની ના પાડતા હતા! ભારતમાં ઉપેક્ષિત વર્ગોને રેઢાં મૂકીને નેતાગણ સ્વર્ગીય સુખ માણવા માંડ્યા.

એ જ રીતે આખા આધુનિકતાના આંદોલને સ્ત્રી, દલિત, ખેડૂત, આદિવાસી, પર્યાવરણ વગેરેને ગણકાર્યું જ નહીં. તરણાં સાથે ડુંગર, ને ડુંગર કોઈ દેખે નહીં. તેથી નવમા દાયકાના પ્રારંભથી એવી કૃતિઓ આવી ત્યારે વિવેચકો બેબાકળા બની ગયા

અને પુરસ્કાર કરવામાં દિલચોરી કરી. **બત્રીસપૂતળી...**(૧૯૮૨), **મલક**(૧૯૮૨) બેઉ ને ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ ત્રણ દાયકે લેખ કરી સ્થાપી આપી. આ ત્રણ દાયકામાં તો સાહિત્યની નદીમાં ઘણાં ચોમાસા વહી ગયેલાં. સર્જન-વિવેચનમાં ભારતની સામાજિક-રાજકીય ધડકન સંભળાવવી જોઈતી હતી જે હવે શરૂ થઈ. પેલું ગીત યાદ આવે- ઝિહાલે-ઈ-મિસ્કીન,... સુનાઈ દેતી હૈ જિસકી ધડકન...

ઉપરવાસ પછી બીજી તક **બદલાતી ક્ષિતિજે** (જ્યંત ગાડીત)આપી. જેમાં સામાજિકતાના મુખર હિમાયતીઓથી માંડી રૂપરચનાવાદી સહુ આવકારમાં જોડાયાં. એને કોઈ પુરસ્કાર ન મળ્યાં પરન્તુ કેવળ શ્વેતપત્રથી અપાતો (C.A.S.) ક્રિટીક્સ એવોર્ડ સંધાન મળ્યો. જેનાં નિર્ણાયકો હતા-સુમન શાહ, ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા અને શિરીષ પંચાલ. આ તકને વિશેષ અવકાશ ન મળ્યો. પરિણામે અનુઆધુનિકતા, પ્રયોગશીલતા, કલ્યાણગ્રામ સામેનો પ્રથાર્થ કેટકેટલું **પ્રશાંમુ** (જ્યંત ગાડીત) જેવી કૃતિમાં છે. ન તો કળાવાદીઓ કે ન તો સામાજિકતાના હિમાયતીઓએ એને વાંચી! આદાનપ્રદાન ન થયું.

મારો આ મુદ્દો સ્પષ્ટ કરવા હજુ બીજી એક ઘટના પણ મૂકું. છેક ઈ. ૧૯૫૮માં **મેનાગૂર્જરી**ને કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમીનો એવોર્ડ મળ્યો પછી નાટક પર પડદો પડી ગયો. પુરસ્કાર વખતે ડાબા હાથે જ મૂકાઈ ગયું. અઠ્ઠાવનથી આજ લગી નાટકની નદીમાં કેટકેટલાં ચોમાસા વહી ગયાં! દુકાળે ય નો 'તો પડ્યો. જે સંગ્રહો માટે સિતાંશુ, લા.ઠા; ચિનુ મોદી પુરસ્કૃત થયાં એ કવિતાની સરખામણીમાં નાટકો વધુ દાવેદાર. આધુનિકતામાં નાટકે અકલ્પ્ય ગજુ કાઢ્યું હતું. મધુ રાયને પણ યાદ કરો. બબ્બે વાર ગૌરવ પુરસ્કારનો સ્વાયત્તાના સંદર્ભે ઈન્કાર કરનાર સતીશ વ્યાસ એક તરફ **પશુપતિ** જેવું આધુનિક સંવેદનાનું નાટક આપે છે તો નવા સમયમાં **તીડ અંગૂલિમાલ** દ્વારા આપણી આસપાસની રાજનીતિ આલેખે છે. ધર્મતર અને આંતરધર્મનો મુદ્દો બનાવી **જળનેપડદેના** ચરિત્રાત્મક નાટકને સાંપ્રત બનાવે છે. **મેં ગણદેવીનો** ગલો કે **અરણ્યા** દ્વારા આદિવાસીવિમર્શ લગી પહોંચે છે. સાંપ્રત સામાજિક રાજકીય પરિસ્થિતિને નાટક દ્વારા હસમુખ બારાડી, સરુપ ધ્રુવ, હિરેન ગાંધીએ છેડી આપી છે. એ પછી ચાર નાટકોમાં પરેશ નાયકે ગુજરાતથી માંડી વિશ્વને આવરી લઈ લેતું નાટક ઈ. ૨૦૨૨ આપેલું છે. પ્રવીણ પંડ્યા, ધ્વનિલ પારેખ અને સૌમ્ય જોશી સુધી આ જોઈ શકાય. પ્રવીણ પંડ્યામાં રાજકીય પ્રતિબદ્ધતા કળાને જરાય છેટે મૂકીને ચાલતી નથી. જ્યંતિ દલાલની પરંપરામાં આવા નાટ્યકારોની જરૂર છે. દોસ્ત..... પછી ભલે સૌમ્યમાં મધ્યમવર્ગ જ કેન્દ્રમાં હોય પરન્તુ માનવીય સંવેદનાથી, પ્રગતિશીલતાથી લથબથ આ નાટકો સ્વરૂપની દષ્ટિએ ચુસ્ત છે. હું વર્ષો પહેલાં **વેલકમ જિંદગી** જોવા ગયેલો, ત્રણસો સત્તાવનમો ખેલ હતો! **કાનજી વિરુદ્ધ કાનજી**, **૧૦૨નોટ આઉટ**, **યુનાઈટેડ સ્ટેટસ ઓફ પાડા પોળ** નાટકોએ ચપટી વગાડતાં જ સામાજિકતાના ઘટનાલોપમાંથી બહાર લાવી દીધાં છે. રાજેશ પંડ્યાના **સુવર્ણમૃગ** જેવાં એકાધિક કાવ્યો, મહેન્દ્રસિંહ-અભિમન્યુ-નવનીત-સાગર-વિજય-અજય-સંજય-પ્રભુદાસની વાર્તાઓ, નારીસંવેદનાને કેન્દ્રમાં મૂકતી મીનળ દવે-પારુલ દેસાઈ-પન્ના

ત્રિવેદીની વાતો વિવેચનાની પ્રતીક્ષામાં છે.

વિવેચન થતું નથી એમ નહીં. યુવાવિવેચકો ગૌરવ પુરસ્કાર પણ મેળવે છે. માર્ગદર્શિકાને પણ વિવેચનના ઈનામો મળ્યાં! અધ્યાપકે અધ્યાપકે નોકરી અર્થે પાંચ પાંચ વિવેચનસંગ્રહોય છે! માંગપૂર્તિવાળું વિવેચન નહીં. સામાજિક-રાજકીય-આર્થિક-સૌંદર્યશાસ્ત્રીય સફળતાવાળું વિવેચન નજરે નથી પડતું. બાબુ સુથાર, હર્ષવદન ત્રિવેદી, હેમંત દવે નવી પેઢીને સિદ્ધાંતો શીખવી ઘડી શકે તેમ છે. હમણાં જ એક યુવા અધ્યાપક સંજય ચૌટલિયાએ આકરી ટીકા કરતાં કહેલું કે તમારું સમકાલીન ગુજરાતી નવલકથા ઠીક છે, પણ ક્યાં છે એમાં ગુજરાતી નવલકથા (રઘુવીર ચૌધરી)કે બક્ષીથી ફેરો (સુમન શાહ) જેવાં સ્વાધ્યાય? વાત કેટલી સાચી છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મળેલ દાનની વિગત

ક્રમ	નામ	ગામ	રકમ
ગુજ. સાહિત્યકોશ માટે મળેલ દાન			
૧.	શ્રી રાંદેર રોડ જૈન સંઘ	સુરત	૨,૦૦,૦૦૦/-
૨.	શ્રી સુમતિબેન અને શ્રી ગોવિંદભાઈ રાવલ હ. શ્રી અતુલ રાવલ	યુ.એસ.એ.	૧,૦૦,૦૦૦/-
૩.	પંકજ કાપડિયા ચેરિટીબલ ટ્રસ્ટ	સુરત	૨૫,૦૦૦/-
૪.	શ્રી કોકિલાબેન નટવરલાલ જોશી હ. શ્રી સલોનીબેન જોશી	અમદાવાદ	૨૧,૦૦૦/-
૫.	દર્શનાબેન ધોળકિયા	ભૂજ	૨૧,૦૦૦/-
સાદું દાન			
૧.	એક્ટ્ર ફાઉન્ડેશન હ. શ્રી અતુલ રાવલ	યુ.એસ.એ.	૫૧,૦૦૦/-
પરબ અપીલ પેટે મળેલ દાન			
૧.	માલતીબેન બી. પરીખ	મુંબઈ	૫,૦૦૦/-
૨.	જયંતીલાલ ગોહેલ (માય ડિયર જયુ)	ભાવનગર	૫,૦૦૦/-
૩.	નરેન્દ્ર વી. આહ્યા	પડધરી	૧,૫૦૧/-

નમસ્તે મિત્રો,

આપ સૌને ઉત્સવોની શુભકામનાઓ.

આપ સૌએ ઓગસ્ટ ૨૦૨૧નું 'પરબ' વાંચ્યું હશે. એમાં 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પારિતોષિકો' શીર્ષક હેઠળ વિવિધ પારિતોષિકોની યાદી આપવામાં આવી છે. આપ સૌ મિત્રોમાંના ઘણા ઉત્તમ ભાવકોની સાથે સર્જકો પણ છે.

યાદીમાંથી આપનું સર્જન જેમાં યોગ્ય ઠરતું હોય તે પારિતોષિક માટે સૂચના પ્રમાણે કરવા વિનંતી છે. આ વિગતની જાણ આપના મિત્રોને પણ પરિષદ વતી કરશો. પરિષદ દ્વારા પ્રકાશિત ગુજરાતી સાહિત્યના ત્રણ મૂલ્યવાન કોશગ્રંથની શોધિત-વર્ધિત આવૃત્તિઓ અમે પૂર્વનિયામક પ્રો. પારૂલ દેસાઈ અને પ્રો. રમણ સોની જેવા તજજ્ઞોના સાથ-સહકારથી પ્રકાશિત કરવાનું યજ્ઞકાર્ય શરૂ કર્યું છે. આપને જણાવતા ખુશી થાય છે કે સાહિત્યકોશ-૧ હવે પ્રેસમાં જવા તૈયાર થઈ ગયો છે. ૩૧ ઓગસ્ટે પહેલા ભાગનું મુદ્રણ શરૂ થઈ જશે. કોશનો ત્રીજો ભાગ પણ તૈયાર છે. સપ્ટેમ્બર મહિનામાં આ ત્રીજો ભાગ મુદ્રણમાં જશે. કોશના બીજા ભાગનું સંવર્ધન ચાલુ છે. થોડા સમયમાં એ પણ મુદ્રણમાં જશે.

કોશપ્રકાશન માટે દાતાઓને વિનંતી કરી. એમનો સહકાર મળતો રહ્યો છે. એ સૌનું સાદર સ્મરણ કરીએ છીએ. આપ સૌને કોશ પ્રકાશનમાં ભામાશા બનવા સાદર વિનંતી કરીએ છીએ.

પરિષદમાં ચાલતી 'ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા સ્વાધ્યાયપીઠ' અંતર્ગત પ્રો. સલોની જોશીની માનાર્હ અધ્યાપક તરીકે વરણી થઈ છે. તેઓ 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધના શાલિભદ્રવિષયક રચનાઓ' વિશે સંશોધિત અભ્યાસ કરી રહ્યા છે.

સાહિત્ય પરિષદની વિવિધ વ્યાખ્યાનશ્રેણીઓ અંતર્ગત પ્રસારમંત્રીએ વિવિધ સંસ્થાઓને સાથે રાખીને વ્યાખ્યાનોનું આયોજન કર્યું છે. ઓગસ્ટ મહિનામાં તારીખ ૧૦, ૧૨, ૨૧ અને ૨૬ના રોજ થયેલા વ્યાખ્યાનોની વિગતો નીચે મુજબ છે.

૧) પી. જે. ઉદાણી લોકસાહિત્ય વ્યાખ્યાનમાળા વક્તા : શ્રી રવજી રોકડ વિષય : 'સૌરાષ્ટ્રની દેહાણ્ય જગ્યાઓ'

૨) હરિનારાયણ આચાર્ય વ્યાખ્યાનમાળા વક્તા : શ્રી હસમુખ અબોટી 'ચંદન' વિષય : ગુજરાતનો સાગર સંબંધ

૩) સુધાબહેન દેસાઈ (નાટક/ભવાઈ) વ્યાખ્યાનમાળા વક્તા : શ્રી મનોજ શાહ વિષય : જૂની રંગભૂમિ અને માસ્ટર ફૂલમણિ

૪) તારાબહેન મંગળજી મહેતા વ્યાખ્યાનમાળા વક્તા : શ્રી માધવ રામાનુજ વિષય :

કવિતાની સર્જન પ્રક્રિયા

પ)કે. બી.વ્યાસ વ્યાખ્યાનમાળા વક્તા : શ્રી નિયતિ અંતાણી વિષય : અનુસ્વારના નિયમો

પ્રસ્તુત કાર્યક્રમમાં પરિષદના સહયોગમાં જે સંસ્થાઓ અને સંસ્થાઓના અધ્યાપકશ્રીઓ તથા આયોજકો રહ્યા છે તે સૌ પ્રત્યે પરિષદ આભારની લાગણી વ્યક્ત કરે છે. વ્યાખ્યાન આપનારા વક્તાઓના સહકારનો પણ આનંદ છે.

પ્રતિમાસ વિકાસમંત્રી દ્વારા ઓનલાઇન યોજાતા ‘વાર્તા રે વાર્તા કાર્યક્રમ’ અંતર્ગત ૮ ઓગસ્ટે વાર્તાકાર શ્રી કંદર્પ દેસાઈ અને શ્રી પ્રફુલ્લ દેસાઈની વાર્તાઓનું પઠન ક્રમશઃ શ્રી યામિની વ્યાસ અને શ્રી નરેશ કાપડિયાએ કર્યું. બન્ને સર્જકોએ પોતાની કેફિયત રજૂ કરી. બન્ને વાર્તાકારો અને પઠન કરનાર મિત્રો પ્રત્યે આભારની લાગણી અનુભવીએ છીએ.

પરિષદ અંતર્ગત ચાલતા ચી. મં. ગ્રંથાલયમાં ૧૨ ઓગસ્ટના રોજ ‘રાષ્ટ્રીય પુસ્તકાલય દિન’ની ઉજવણી થઈ. જેમાં શ્રી વૈશાલી ધોળકિયા અને શ્રી ઊર્મિલા ઠાકરના મનનીય વક્તવ્યોનો લાભ સૌ મિત્રોને મળ્યો.

બન્ને વક્તાઓનો પરિષદ આભાર માને છે.

પરિષદ સાથે આપણે સૌ સતત સંસર્ગમાં રહીએ અને સાહિત્યનો આનંદ પરસ્પરને આપતા રહીએ. શુભકામનાઓ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું નવું ઈ-મેઇલ આઈડી

gspamd123@gmail.com

‘પરબ’ માટે ઈ-મેઇલ આઈડી

‘પરબ’ માટે કૃતિઓ ઈ-મેઇલ દ્વારા મોકલી શકાશે. ‘પરબ’નું ઈ-મેઇલ આઈડી :
parabgsp@gmail.com

વોટ્સએપ નંબર : 97732 22425, 95376 71073

**તા. ૨૪-૨૫-૨૬ ડિસેમ્બરમાં યોજાનારું
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૩૨મું જ્ઞાનસત્ર**

‘સૂર્યાવસાણી એકેડેમી મુ. પો. સેડાતા, ભુજ મુદ્રા હાઈવે,
તા.ભુજ, જિ. કચ્છ’માં યોજાશે.

કાર્યક્રમની રૂપરેખા ઓક્ટોબરના પરબના અંકમાં જાહેર થશે.

આપ સૌ મિત્રોને ભાગ લેવા સાદર નિમંત્રણ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં પારિતોષિકો

૨૦૧૮ અને ૨૦૧૯નાં બે વર્ષના ગાળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પ્રથમ આવૃત્તિવાળાં પુસ્તકોને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી નીચે પ્રમાણેનાં પારિતોષિકો એનાયત કરવામાં આવશે. સર્વ લેખકો અને પ્રકાશકોને ૩૦-૯-૨૦૨૧ સુધીમાં દરેક પુસ્તકની બે નકલો, કયા પારિતોષિક માટે છે તે વિગત પુસ્તકના પહેલા પાના પર દર્શાવીને પરિષદ કાર્યાલય પર મોકલી આપવા વિનંતી કરવામાં આવે છે.

૧. શ્રી ભગિની નિવેદિતા પારિતોષિક : ૨૦૧૮ અને ૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા લેખિકાઓના વર્ષદીઠ એક એક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને શ્રી હરિ: ઓમ આશ્રમપ્રેરિત આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨. શ્રી અરવિંદ (સુવર્ણચંદ્રક) પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા ભક્તિવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને શ્રી હરિ: ઓમ આશ્રમપ્રેરિત આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૩. શ્રી ઉમા-સ્નેહરશ્મિ પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યિક પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૪. શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા નિબંધ, પ્રવાસ, સ્મરણો, જીવનચરિત્રો આદિ પ્રકારના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૫. શ્રી બટુભાઈ ઉમરવાડિયા એકાંકી પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલાં એકાંકીઓમાંથી સર્વશ્રેષ્ઠ એકાંકીને પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૬. શ્રી પ્ર. ત્રિવેદી પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા શિક્ષણવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૭. શ્રી પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલાં સમાજ, શિક્ષણ વગેરે વિશેના ચિંતનાત્મક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૮. શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે હાસ્ય પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા હાસ્ય, વિનોદ, કટાક્ષ વગેરેના વર્ષદીઠ એક એક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૯. શ્રી બી. એન. માંકડ ષષ્ટિપૂર્તિ પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા લોકભોગ્ય વિજ્ઞાનવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૧૦. શ્રી રામપ્રસાદ પ્રેમશંકર બક્ષી પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સાહિત્યશાસ્ત્રના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૧. શ્રી તપ્તસિંહ પરમાર પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા લેખકના પ્રથમ સર્જનાત્મક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તક(કવિતા, નાટક, નવલકથા સ્વરૂપના)ને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૨. શ્રી હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈ પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયેલા વિવેચન અથવા સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૩. શ્રી નટવરલાલ માળવી પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા બાળસાહિત્યના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૪. શ્રી ઉશાનસૂ પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલાં સર્વશ્રેષ્ઠ દીર્ઘકાવ્યો (સોનેટમાળા, ખંડકાવ્યો, પદ્યનાટક કે અન્ય પ્રકારનાં વર્ણનાત્મક ચિંતનાત્મક દીર્ઘકાવ્યોની કૃતિ ગ્રંથસ્થ અથવા કોઈ સામયિકમાં પ્રગટ થયેલી હોવી જરૂરી છે.)ને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૫. શ્રી દિલીપ ચં. મહેતા પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ ગઝલસંગ્રહને અથવા જે કાવ્યસંગ્રહમાં ગઝલોની નોંધપાત્ર સંખ્યા હોય તેને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૬. શ્રી મહેન્દ્ર ભગત પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા વાર્તાસંગ્રહને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૭. શ્રી રમણ પાઠક ષષ્ટિપૂર્તિ પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ નવલિકાસંગ્રહને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૮. શ્રી સદ્વિચાર પરિવાર પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રેરક સાહિત્યના પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૯. શ્રી ગોપાળરાવ વિદ્વાંસ પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા ભારતીય ભાષાઓમાંથી થયેલા ભાષાંતરના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૦. શ્રી ભાસ્કરરાવ વિદ્વાંસ (સમાજશાસ્ત્ર) પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા ભૂગોળ-સમાજશાસ્ત્રના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૨૧. શ્રી રમણલાલ સોની (બાળ-કિશોરસાહિત્ય) પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ બાળ-કિશોરસાહિત્યના પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૨. શ્રી સુરેશા મજૂમદાર પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સ્ત્રી-અનુવાદકના અનુવાદગ્રંથને અથવા ૨૦૧૮-૨૦૧૯ના બે વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયેલા કવયિત્રી-રચિત સર્વશ્રેષ્ઠ કાવ્યસંગ્રહને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૩. ડૉ. રમણલાલ જોશી વિવેચન પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા વર્ષદીઠ એક-એક વિવેચન વિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૪. ડૉ. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા (મહાનિબંધ) પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત-અપ્રકાશિત બંને પ્રકારના પરંતુ નિર્દિષ્ટ સમયગાળામાં યુનિવર્સિટી દ્વારા મંજૂર થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ મહાનિબંધને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૫. ડૉ. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા (લલિતનિબંધ) પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા લલિતનિબંધના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૬. શ્રી દિનકર શાહ 'કવિ જય' પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા કવિના પ્રથમ સર્વશ્રેષ્ઠ કાવ્યસંગ્રહને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૭. શ્રી દોલત ભટ્ટ પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલી ગ્રામજીવન પર લખાયેલી સર્વશ્રેષ્ઠ નવલકથા અથવા લોકસાહિત્યવિષયક પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૮. શ્રી પ્રિયકાન્ત પરીખ નવલકથા પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલી વર્ષદીઠ એક-એક સર્વશ્રેષ્ઠ નવલકથાને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૯. શ્રી પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગુજરાતી વ્યાકરણવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૩૦. કવિશ્રી ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા મૌલિક ગીતસંગ્રહના પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૩૧. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન

પ્રકાશિત થયેલા ચિંતનાત્મક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૩૨. શ્રી રામુ પંડિત (અર્થશાસ્ત્ર, વાણિજ્ય, ઉદ્યોગ) પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા અર્થશાસ્ત્ર-વાણિજ્ય-પ્રબંધ-ઉદ્યોગમાં માનવીય સંબંધવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૩૩. શ્રી પ્રભાશંકર તેરૈયા પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા ભાષાવિજ્ઞાન-વ્યાકરણવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૩૪. સર્વોદય આશ્રમ સણાલી 'કરુણામૂર્તિ ભગવાન મહાવીર ફાઉન્ડેશન : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત લોકસાહિત્યવિષયક શ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૩૫. ડૉ. બી. ટી. ત્રિવેદી (ચર્યાપત્રી) પારિતોષિક : આ પારિતોષિક સંદર્ભે એન્ટ્રી મોકલવાની રહેતી નથી કે કશી રજૂઆત પણ કરવાની થતી નથી.
૩૬. ગુજરાત દર્પણ પારિતોષિક : (દરિયાપારના સાહિત્યકારો માટે) ૨૦૧૮-૨૦૧૯ બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા નવલકથાના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૩૭. ધનરાજ કોઠારી પારિતોષિક : ૨૦૧૮-૨૦૧૯નાં પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તક માટે.
૩૮. શ્રી ચંદ્રકાન્ત ન. પંડ્યાપ્રેરિત પારિતોષિક : ૨૦૧૯-૨૦૨૦ ('પરબ' પ્રકાશિત) શ્રેષ્ઠ લેખ પારિતોષિક.
૩૯. ચિ. શિ. ત્રિવેદીપ્રેરિત ન્હાનાલાલ અને રા. વિ. પાઠક પારિતોષિક : ૨૦૧૯-૨૦૨૦ ('પરબ' પ્રકાશિત) વર્ષ દીઠ શ્રેષ્ઠ કાવ્ય પારિતોષિક.
૪૦. શ્રી નાનુભાઈ ફાઉન્ડેશન પારિતોષિક : ૨૦૧૯-૨૦૨૦ ('પરબ' પ્રકાશિત): શ્રેષ્ઠ નિબંધ પારિતોષિક.
૪૧. શ્રી નાનુભાઈ સુરતી ફાઉન્ડેશન પારિતોષિક : ૨૦૧૯-૨૦૨૦ ('પરબ' પ્રકાશિત): શ્રેષ્ઠ નવલિકા પારિતોષિક.

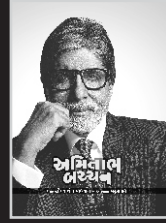
અજયસિંહ ચૌહાણ
પ્રકાશન મંત્રી

આ અંકના લેખકો

- અનિરૂદ્ધસિંહ ગોહિલ : ઉપનિષદ : પ્લોટ નં. ૪૩/બી, ગૌરીશંકર સોસાયટી, જવેલસ સર્કલ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૩
- અશ્વિની બાપટ : બી/૧૯, ગાર્ડન વ્યૂ, પ્લોટ નં. ૧૪, અમૃતવન કોમ્પલેક્સ, ડીડોસી, ગોરેગાંવ(ઈસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦૦૬૩
- ઉત્પલ પટેલ : 'કવચ', ૧૩, રામેશ્વર સોસાયટી, મહાવીરનગર, હિમ્મતનગર-૩૮૩૦૦૧, જિ. સા.કાં.
- કિશોર વ્યાસ : ૬/બી, મહેતા સોસાયટી, હાઈસ્કૂલ પાછળ, કાલોલ-૩૮૯૩૩૦, જિ. પંચમહાલ.
- કિશોરસિંહ સોલંકી : 'ઋત' ૪૩, તીર્થનગર, એ-૧, સોલા રોડ, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧
- કીર્તિદા શાહ : ૧, એ.ડી.સી. બેન્ક સોસાયટી, સહજાનંદ કોલેજ પાછળ, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- કોશા રાવલ : જી/૪૦૧, ન્યાસા, સ્કાયડેલ, છાણી, વડોદરા - ૩૯૧૭૪૦
- જાગ્રત વ્યાસ : ૪/૧, શ્રીજી ટેનામેન્ટ્સ, કંજરી રોડ, હાલોલ ૩૮૯૩૫૦
- પારુલ ખખ્ખર : 'તીર્થ', ૧૫૩, ગુરુકૃપાનગર, ચિત્તાલ રોડ, અમરેલી - ૩૬૫૬૦૧
- પિનાકિની પંડ્યા : પ્રોફેસર પોષ્ટ્રોજ્યુએટ, ગુજરાતી વિભાગ સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર - ૩૮૮૧૨૦
- પ્રકાશ ન. શાહ : 'પ્રકાશ' નવરંગપુરા પો. ઓ. પાછળ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
- પ્રીતમ લખલાણી : ૬૫, Falcon drive, West, Henrietta Ny : 14586 (U.S.A.)
- ભરત મહેતા : 'મન્દાર', બી/૯૭, યોગીનગર, ટાઉનશીપ, રામાકાકાની દેરી પાસે, છાણી, વડોદરા - ૩૯૧૭૪૦
- મુકેશ જોશી : ડી/૩૦/૧૦૧, પ્રથમ માળ, આર. એન. એમ. એસ. યુનિટ નં-૮, આનંદનગર દહિંસર (ઈષ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦૦૬૮
- રમણ સોની : ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૫
- વિજય સોની : ૭, આશીર્વાદ ચેમ્બર, ગંગા ધિયાની પોળ સામે, સાંકડી શેરી, માણેકચોક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧
- વિનોદ જોશી : ૩૨, શ્વેતકમલ સોસાયટી વિદ્યાનગર, ભાવનગર-૩૮૬૦૦૧
- શિરીષ પંચાલ : ૨૩૩, રાજલક્ષ્મી સોસાયટી જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૫
- શ્રદ્ધા ત્રિવેદી : બી/૨૦૩, સૂર્યલોક ફ્લેટ, સોરાબજી કમ્પાઉન્ડ, જૂના વાડજ.
- હર્ષદેવ માધવ : ૮, રાજતિલક બંગલો, આબાદનગર બસ સ્ટોપ પાસે બોપલ અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
- હાર્દિક વ્યાસ : બ્લોક નં.-૪, ધરતીપાર્ક-૧, પાઠક સ્કૂલ સામે હનુમાનપરા મેઈન રોડ, અમરેલી - ૩૬૫૬૦૧

પરમાપ્રકૃતિ શ્રીશ્રી શારદામણિમા	મોહન પટેલ	100
સ્વામી ચિન્મયાનંદ	પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	200
ભગિની નિવેદિતા	પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	180
કવિ-ગુરુ રવીંદ્રનાથ	પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	200
પ્રકાશની પગદંડીઓ	પ્રકાશ આમટે, અનુ. સંજય શ્રીપાદ ભાવે	225
નિજી આકાશ	રંજના હરીશ દ્વિવેદી	80
નાનાભાઈ શેષ.	નાનાલાલ એન. ભટ્ટ	180
જળમાં લખવાં નામ	હરિકૃષ્ણ પાઠક	75
ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટું	નલિનીબેન હર્ષદરાય દેસાઈ	225
ગાંધી - એક અસંભવ સંભાવના	સુધીર ચંદ,	
	અનુ. પદ્મા ભાવસાર, છાયા ત્રિવેદી	140
યોગિરાજ લાહિડી મહાશય	હરેશ ધોળકિયા	50
ભારતરત્ન સચીન તેંડુલકર	જગદીશ શાહ	300
સરદાર	રાજેન્દ્રમોહન ભટનાગર, અનુ. છાયા ત્રિવેદી	430
ગણિતજ્ઞ કાપરેકર જીવન અને કાર્ય	દિલીપ ખોટખિંડીકર,	140
	અનુ. ભરત શાહ	
ભારતરત્ન સી.એન.આર. રાવ		
	મોહનસુંદર રાજન, અનુ. પરંતપ પાઠક	130
ગાંધીજીની ગરિમા	પ્રતાપ ત્રિવેદી	80
સરદાર સૌના સરદાર	પ્રભાકર ખમાર	220
સ્વપ્નદ્રષ્ટા વિજ્ઞાની વિક્રમ સારાભાઈ	પદ્મનાભ જોશી	250
જે. કૃષ્ણમૂર્તિ જીવનચરિત્ર	પુપુલ જયકર	650
અર્વાચીન અગસ્ત્ય	ભરત એન. ભટ્ટ	300
અમિતાભ બચ્ચન	સૌમ્ય બંદોપાધ્યાય, અનુ. બકુલ દવે	750
મારું જીવનવૃત્ત	સુખલાલજી પંડિત	150
સરદાર પટેલ એક સિંહ પુરુષ	રિઝવાન કાદરી	500
સપ્તમાતૃકા(મહાભારતની સાત માતાઓ વિશે)ઈલા આરબ મહેતા		260
વો જબ યાદ આયે (સર્જકો સાથેનાં સંસ્મરણો)	ઉંકેશ ઓઝા	140

**વેળાસર
વસાવી
લેવા
જેવાં
જીવન-
ચરિત્રો**

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-3800

ફોન : 079-22144663, 09227044777

email : goorjar@yahoo.com website : www.gurjar.biz

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હોલ સામે, પ્રહ્લાદનગર, અમદાવાદ-15 ફોન : 26934340, 98252 68759

email : gurjarprakashan@gmail.com, website : www.gspbooksmall.com

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

નવલકથાઓ

મહેશ યાજ્ઞિક

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
માયાદર્પણ	૫૫૦.૦૦
અંજળપાણી (ભાગ:૧-૨)	૭૫૦.૦૦
વંશ વિચ્છેદ (ભાગ : ૧થી ૪)	૧૪૦૦.૦૦
વેર-શિખર (ભાગ : ૧-૨)	૪૬૫.૦૦
પ્રેમ પ્રપંચ	૨૨૦.૦૦
છળકપટ (ભાગ : ૧-૨)	૪૦૦.૦૦
શોધ-પ્રતિશોધ (ભાગ : ૧-૨)	૫૭૫.૦૦
રેશમડંબ (૧-૨) (મહેશ યાજ્ઞિક/આતિશ કાપડિયા)	૪૫૦.૦૦
ખેલ્લો (ભાગ : ૧-૨)	૪૭૦.૦૦

મોહન પરમાર

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
પ્રિયતમા	૪૮૦.૦૦
નજરકેદ	૧૮૦.૦૦
સંકટ	૩૩૫.૦૦
કાલગ્રસ્ત	૭૫.૦૦
આસ્થાફળ	૮૦.૦૦
ડાયા પશાની વાડી	૧૭૬.૦૦

રાધેશ્યામ શર્મા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ફેરો	૭૫.૦૦

કન્નુ આચાર્ય

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
તું તો યાર સ્ટાઈલીશ હીરો છે	૧૭૫.૦૦
સખી બદલો શમણાં	૨૦૦.૦૦

લાભશંકર ઠાકર

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
અનાપ સનાપ	૨૪૦.૦૦
ચંપક ચાલીસા (હાસ્ય નવલકથા)	૧૨૦.૦૦
હાસ્યાસન (હાસ્ય નવલકથા)	૧૦૫.૦૦
માય મોસ્ટ ડિયર લુલુ	૨૦૦.૦૦
વધાવો, સંત બસંત આવ્યો	૧૬૫.૦૦
ફૂલું...ફૂલું...બોલે કોયલિયા	૧૪૦.૦૦
મારો ડ્રાઇવર	૧૭૫.૦૦
ધ સ્કાય બ્લૂ	૧૨૦.૦૦
કદી નહિ છોડું	૮૦.૦૦
ધરા	૧૨૫.૦૦
બકો છે કલ્પો	૧૫૦.૦૦
લીલાસાગર (ભાગ : ૧-૨)	૨૮૦.૦૦
અકસ્માત	૮૫.૦૦
પીવરી	૮૬.૦૦
ચિનુ મોદી	

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
બદલાતાં સરનામાં	૧૧૫.૦૦
ઊંધે માથે	૪૫.૦૦
હેન્ગ ઓવર	૮૦.૦૦
નિદ્રાચર	૪૫.૦૦
ચુકાદો	૬૫.૦૦
દહેશત	૮૦.૦૦
પડછાયાના માણસ	૭૦.૦૦
લિસોટો	૫૫.૦૦
પીછો	૮૦.૦૦
માણસ હોવાની મને ચીડ	૧૦૨.૦૦

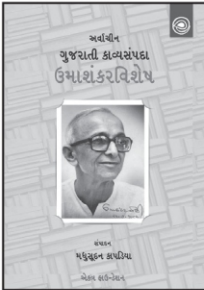
એકત્ર સાહિત્યસેતુ

એક દાયકાથી પણ વધારે સમયથી એકત્ર ફાઉન્ડેશન ઓનલાઇન પ્રકાશનો દ્વારા ગુજરાતીની સાહિત્ય-સમૃદ્ધિના વ્યાપક પ્રસાર માટે કૃતનિશ્ચયી છે—અમારો સંકલ્પ છે કે સૌ સાહિત્ય-રસિકો અને અભ્યાસીઓને અમારાં પ્રકાશનો મુક્ત રીતે ને વિનામૂલ્યે સુલભ બને. અમારા આ મિશનનો ભાવનામંત્ર છે ‘ગુજરાતી સાહિત્યના મુદ્રિત ઉત્તમ ગ્રંથોનું ઈ-રૂપાન્તર અને પ્રસારણ’. અમેરિકામાં રહીને પણ ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનો સંપર્ક જીવતો રાખવાની અમારી મહેચ્છા છે. એમાં અનેક સર્જકો, વિદ્વાનો ને એમના વારસોનો અમને સહૃદય સહકાર મળતો રહ્યો છે.

એકત્ર ફાઉન્ડેશનની સ્થાપના ઈ. ૨૦૧૦માં થઈ એ પછી અમે વિવિધ દિશામાં અવિરતપણે સક્રિય છીએ:

એકત્ર ગ્રંથાલય

એકત્ર ઈ-ગ્રંથ-સંપદા: વિવિધ અભ્યાસીઓ દ્વારા સંકલન-સંપાદન. સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી દષ્ટિપૂર્વક ચૂંટેલાં શિષ્ટરસિક અને આસ્વાદનયોગ્ય કૃતિસંપાદનો.

- મધ્યકાલીન ગુજરાતી કાવ્યસંપદા: સંપાદક: રમણ સોની. ઈ.સ.ની ૧૪મી-૧૫મી સદીથી ૧૯મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધીની સમગ્ર મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતામાંથી ચૂંટેલાં ઉમદા કાવ્યોનો ૧૦૦૦ જેટલાં પાનાંનો સમૃદ્ધ સંચય.
- અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસંપદા: સંપાદક: મધુસૂદન કાપડિયા. ઈ.સ. ૧૮૫૦ આસપાસથી આજ સુધીની સમગ્ર અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાંથી ચૂંટેલાં ૧૫૦૦ ઉપરાંત ઉમદા કાવ્યોનો સમૃદ્ધ સંચય.
- ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાસંપદા: સંપાદક: મણિલાલ હ. પટેલ. ગુજરાતીની એકસો વર્ષની વાર્તાઓમાંથી ચૂંટેલી ઉત્તમ વાર્તાઓનો સમૃદ્ધ સંચય.
- ગુજરાતી નિબંધસંપદા: સંપાદક: મણિલાલ હ. પટેલ. ગુજરાતી ભાષાના સમગ્ર નિબંધકૃતિઓમાંથી ચૂંટેલા ઉત્તમ નિબંધોનો સમૃદ્ધ સંચય.

- * મધ્યકાલીન પ્રશિષ્ટકૃતિ-સંપાદન શ્રેણી: સંયોજક: રમણ સોની પ્રમુખ આખ્યાનકૃતિઓ, દીર્ઘ રચનાઓ, પ્રશસ્ત પદકવિઓમાંથી સંકલનો. એમાં કવિપરિચયો, શબ્દાર્થો, કવિ ને સ્વરૂપ પરના સુગમ અભ્યાસ-લેખો.
- * અર્વાચીન કાવ્ય-આચમન શ્રેણી: સંપાદન યોગેશ જોષી, ઊર્મિલા ઠાકર વીસમી સદીના પ્રશિષ્ટ કવિઓનાં ચૂંટેલાં કાવ્યો, કવિપરિચય અને આસ્વાદક લેખ સાથે. દસ-દસ કવિઓના પાંચ સંપુટ.
- * અનુઆધુનિક કવિપ્રતિભા શ્રેણી: સંયોજક: મણિલાલ હ. પટેલ. જાણીતા અનુઆધુનિક કવિઓની કૃતિઓનું સંપાદન, આસ્વાદ-અભ્યાસ સાથે.

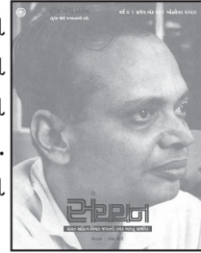
*

ગુજરાતી સાહિત્યનાં મૂળ પ્રશિષ્ટ પુસ્તકોનાં ઈ-રૂપાન્તરો: ઈ. ૨૦૧૧માં અમે પહેલો ઈ-ગ્રંથ ‘અરધી સદીની વાચનયાત્રા’ (મહેન્દ્ર મેઘાણી) પ્રકાશિત કર્યો હતો ત્યારથી લઈને આજ સુધીમાં અમે ઉત્તમ સર્જકોનાં ૧૦૦ ઉપરાંત પુસ્તકો પ્રકાશિત કર્યાં છે.

એ ઉપરાંત ૬૫ ઉપરાંત પુસ્તકો હાલ પ્રકાશન-પ્રક્રિયામાં છે.

*

સંચયન ઈ-સામયિક: ઓગસ્ટ ૨૦૧૩થી અમે શરૂ કરેલા ‘સંચયન’ દ્વિમાસિક સામયિકમાં, ગુજરાતીની સર્વકાલીન ઉત્તમ રસપ્રદ કૃતિઓ રજૂ થાય છે: મનોહર લે-આઉટ, ખ્યાત ચિત્રકૃતિઓ, પઠન-ધ્વનિઅંકન એના વિશેષો છે. ઑક્ટો. ૨૦૨૧માં એનો ૫૦મો અંક પ્રગટ થશે. ‘સંચયન’નું સંપાદન જાણીતા વિવેચક-સંપાદક રમણ સોની કરે છે.

*

પ્રશિષ્ટતા-સંગ્રહ (ગુજરાતી ડિજિટલ લાઈબ્રેરી)થી લઈને સામ્રત સાહિત્ય-સંચાર (ઈ-સામયિક) સુધીની અમારી આ ક્રિયાશીલતા આપ સૌ www.ekatrafoundation.org અને https://wiki.ekatrafoundation.org/wiki/એકત્ર_ગ્રંથાલય ઉપર સાક્ષાત્ કરી શકશો. જે જે વાચનરસિકો પોતાનું e-mail સરનામું ‘સંચયન’ના હોમ પેજ ઉપર જઈ ઉમેરશે એમને નિયમિત રીતે ‘સંચયન’ તેમ જ એકત્રનાં નવાં ઈ-પ્રકાશનો મળતાં રહેશે.

એકત્ર: પ્રકાશક: અતુલ રાવલ • atulraval@ekatrafoundation.org

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009

ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

વાર્તાસંગ્રહ

વિસામા વિનાની વાટ (રઘુવીર ચૌધરીની વાર્તાઓ) સં. રમેશ ર. દવે	200
બીજી બાજુ	જગદીપ ઉપાધ્યાય 150
દૂરથી સાથે	રઘુવીર ચૌધરી 120
સાદ ભીતરનો	કંદર્પ દેસાઈ 160
રમેશ ર. દવેની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ	સં. પારુલ તથા કંદર્પ દેસાઈ 200
વૃદ્ધ રંગાટી બજાર	વિજય સોની 140
રણદ્વીપ	રઘુવીર ચૌધરી 120
ગેટ ટુગેધર	સાગર શાહ 120
પડછાયાઓ વચ્ચે	અભિમન્યુ આચાર્ય 120
લૂ	વિપુલ વ્યાસ 150
નંદીઘર	રઘુવીર ચૌધરી 150
વણજોયું મહુરત (અનુ.)	દક્ષા પટેલ 180
આકસ્મિક સ્પર્શ	રઘુવીર ચૌધરી 150
રણની વચ્ચે	વીનેશ અંતાણી 100
ગેરસમજ	રઘુવીર ચૌધરી 120
રસવૈભવ	નીતિન ત્રિવેદી 200
બહાર કોઈ છે	રઘુવીર ચૌધરી 180
દસ પાશ્ચાત્ય નવલિકાઓ	સં. રેમંડ પરમાર 150
અતિથિગૃહ	રઘુવીર ચૌધરી 150
વિરહિણી ગણિકા	રઘુવીર ચૌધરી 200
ડેરો	કાનજી પટેલ 100
દૃશ્ય ફરી ભજવાયું	મુનિકુમાર પંડ્યા 100

પદ્ય

કવિતાને લગતું ત્રૈમાસિક

તંત્રી

રવીન્દ્ર પારેખ

સંપાદક

ધ્વનિલ પારેખ

સહસંપાદક

ભારતી દેસાઈ, જગદીશ કંથારીઆ

કવિતા, આસ્વાદ, અનુવાદિત કાવ્યો,
કવિતાવિષયક સૈદ્ધાંતિક લેખો વગેરેનો સમાવેશ

‘પદ્ય’નો દીપોત્સવી અંક ‘દીવા’ને કેન્દ્રમાં રાખીને પ્રગટ થશે. સર્જકો આ માટે પોતાની અથવા અનુદિત રચનાઓ ૩૦ સપ્ટેમ્બર સુધીમાં મોકલે એવી વિનંતી.

સર્જકો પોતાની કૃતિ padya2019@gmail.com પર મોકલી શકશે.
અથવા ધ્વનિલ પારેખ (C-204, વૈદેહી રેસીડેન્સી-૧, વાવોલ,
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૬) સરનામે મોકલી શકાશે.

વાર્ષિક લાવજમ ૨૦૦ રૂ.

લવાજમ માટે

એકાઉન્ટ – padyakavitasamayik

એકાઉન્ટ નં. – 38225339297

IFSC – SBIN0014977

લવાજમ ભરનારે નામ-સરનામાની વિગત સાથે **8238392894**
ઉપર વોટ્સએપથી જાણ કરવી.

જીવનમાં ક્યારેય લેખન કરવાનો કે લેખક બનવાનો વિચાર સુદ્ધાં નહોતો આવ્યો, પણ ‘મુક્તવાણી’ સાપ્તાહિકના સંપાદનની જવાબદારીથી કલમ પર મારી હથોટી બેસી ગઈ અને કટોકટી પછીના ‘મુક્ત’ વાતાવરણમાં કટોકટીના આ કાળા ઈતિહાસનાં સાક્ષીરૂપ મેં મારું પ્રથમ પુસ્તક ‘સંઘર્ષમાં ગુજરાત’ લખ્યું.

— નરેન્દ્ર મોદી

શ્રીમતી જ્યોત્સના તન્નાએ ‘શ્યામ સમીપે’ પુસ્તકમાં ચાર સ્ત્રીઓ કૃષ્ણને કઈ દૃષ્ટિએ જુએ છે એની વાત કરી છે. આ ચાર સ્ત્રીઓ એટલે રાધા, દ્રૌપદી, આંડાલ અને મીરા. વ્યાસ કેટલા મોટા વિચારક હતા કે એમણે એ જમાનામાં કૃષ્ણ અને દ્રૌપદીની મૈત્રી નિરામય રીતે પ્રગટ કરી સમાજ આગળ સાબિત કર્યું કે સ્ત્રીપુરૂષની મૈત્રી પણ નિર્ણાલ અને નિરામય હોઈ શકે છે.

— સુરેશ દલાલ

મેં જ્યારે ‘કૃષ્ણાયન’ લખ્યું ત્યારે મારી અંદર આધેડવયે પહોંચેલા કૃષ્ણની એક કલ્પના હતી. જીવન જીવી ચૂકેલા એક એવા ‘માણસ’ની કલ્પના કે જેણે જગતના બધા સુખો, જગતના બધાં દુઃખો, જગતની બધી સંપત્તિ, જગતના બધા વ્યવહારો અને દુર્લ્લવહારો, સારાઈ અને બુરાઈને લગભગ એક સપાટી પર લાવી દીધા હોય, બધું જ જોઈએ, અનુભવીને, ભોગવીને જેણે ત્યાગ્યું હોય.

— કાજલ ઓઝા વૈદ્ય

ઘણી રાહ જોવડાવ્યા પછી બરાબર ૬૬ વર્ષની પક્વ ઉંમરે લાભશંકર પુરોહિત તરફથી એમનો પ્રથમ વિવેચનસંગ્રહ ‘ફલશ્રુતિ’ પ્રાપ્ત થયો છે. લાભુભાઈ, ભારતીય પરંપરામાં જેને ‘પ્રમાતા’ કહે એવા વિદ્વજ્જન છે. કાવ્યસંગીતાદિકલામાં રુચિ રાખનાર, એમના મર્મને જાણનાર અને આત્મસાત્ અને લોકબોલીના સાવ તળપદા સાર્થ શબ્દોથી ‘ફલશ્રુતિ’ના પૃષ્ઠો રંગીન બનેલા છે! સંગ્રહના કેટલાક લેખો અધ્યાપક તરીકેની લાભુભાઈની સજ્જતાના ઉદાહરણો છે. ‘ફલશ્રુતિ’ ગ્રંથ, એના દળ અને સમૃદ્ધિ-ઉભય દૃષ્ટિએ આપણા વિવેચનનો એક અદ્વિતીય સંગ્રહ છે.

— નરોત્તમ પલાશ

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણિ કોલેજ, વિસાવદર

વિહાર

બારી-બારણાં-ભીંત-વંડી વિનાના, પ્રકાશના ખુલ્લા ચંદરવા નીચે ચાલવાનું મળે એ વિહાર છે. દિગ્-દિગંત સુધી વિસ્તરેલી આ અસીમ વસુધા પર ચાલવાનું હોય છે. આ વિહારમાં ચારે બાજુથી વહી આવતા શુભ વિચારોને ઝીલવાની તક સાંપડે છે. તે ઝિલાય પણ છે. પશુ ચરે છે, પક્ષી વિચરે છે અને માણસ વિચારે છે. કુદરતના સાંનિધ્યમાં વિચરતાં વિચારવાનું પૂર્ણપણે સાંપડે છે. ત્યારે વેદની પ્રાર્થનાનો મર્મ ઊઘડતો લાગે છે.

વિહાર એ ચેતોવિસ્તાર સાધવાની પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. અન્નમય કોશ, પ્રાણમય કોશને ઓળંગીને મનોમય કોશ — વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશનાં ઉન્નત શૃંગો તરફ દોરી જતી કેડી છે; ચેતનાના ઊર્ધ્વારોહણના સોપાનની શ્રેણી છે.

આવો વિહાર જે માણે તે જ જાણે.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

વિહારમાં

ઊજળા તડકાથી શોભતી શિયાળાની બપોર હતી. સહેજ પણ ધુમાડાની સેર ન હોવાથી આકાશ સ્વચ્છ, નિરભ્ર અને આસમાની હતું. ખેતરો પણ વધુ સોહામણાં લાગી રહ્યાં હતાં. અમારી કેડી ખેતર વચ્ચેથી જતી હતી. ક્યારેક, બે ખેતર વચ્ચેની વાડમાંથી જવાનું આવતું. રાઈડાના છોડ પર આવેલાં સોનેરી-પીળાં ફૂલોનું જાણે તળાવ. વળી, એને ચમકાવતો કુમળો તડકો ચારેકોર પથરાયો હતો. તેમાંયે ઠંડો શિયાળુ વાયરો હીંચકાનું કામ કરતો હતો. લયબદ્ધ હિલોળા લેતાં એ ખેતરોને આંખો ભરીને જોયાં અને મન ભરીને માણ્યાં. પગ એ જ લયમાં ગતિ કરતા હતા. મન તૃપ્ત થતું હતું, તાજું થતું હતું. જાણે અમે આગળ વહેતા હતા !

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

કેટલાંક નોંધપાત્ર અનુવાદો અને સંપાદનો

અંતરનાદ, મૃણાલિની સારાભાઈ
અનુ. બકુલા ઘાસવાલા, ₹ 475

શ્યામની મા, સાને ગુરુજી
અનુ. નટવરલાલ દવે, ₹ 250

મા, મેક્સિમ ગોર્કી
અનુ. જયા ઠાકોર, ₹ 330

સૌન્દર્યો હૃદય જન્મ્યાં નથી, ચી ક્લે
અનુ. પ્રવીણ દરજી, ₹ 225

ભીગર્ડ, હેમા નાયક
અનુ. પ્રતિભા મ. દવે, ₹ 325

પ્રકાશની પગદંડીઓ, ડો. પ્રકાશ આમટે
અનુ. સંજય શ્રીપાદ ભાવે, ₹ 225

પહેલો ગિરમિટિયો, ગિરિરાજ કિશોર
અનુ. મોહન દાંડીકર, ₹ 350

પશ્ચિમના ૧૦૧ ફિલસૂફી, મેડ્સન પીરી
અનુ. શાલિની ટોપીવાળા, ₹ 150

એક ઝૂગાડુ નારી, નાસિરા શર્મા
અનુ. મોહન દાંડીકર, ₹ 300

ગાઇડ, આર. કે. નારાયણ
અનુ. હરેશ ઘોળકિયા, ₹ 235

માલગુડી ડેઝ, આર. કે. નારાયણ
અનુ. કાન્તિ પટેલ, ₹ 235

પુલકિત, પુ. લ. દેશપાંડે
અનુ. અરુણા દેશપાંડે, ₹ 110

ગાંધીની કેડીએ, સરલાબહેન
અનુ. શર્મિષ્ઠા વીજળીવાળા, ₹ 70

ગાંધી અનસ્પીકેબલ, જેમ્સ ડગ્લાસ
અનુ. સોનલ પરીખ, ₹ 80

ગુજરાતી સાહિત્ય વિવેચન સંપુટ (૧-૩),
સં. શિચીષ પંચાલ, ₹1200 (સેટના)

ભોગીભાઈ ગાંધી જન્મશતાબ્દી ગ્રંથ
સં. પ્રકાશ ન. શાહ, રમણ સોની
રાજેન્દ્ર પટેલ, હરેકૃષ્ણ પાઠક
પ્રફુલ્લ રાવલ, વિપુલ કલ્યાણી
ડંકેશ ઓઝા, યોગેશ બોષી, ₹ 525

એક ગુજરાતી, દેશ અનેક
ડાહ્યાભાઈ મિસ્ત્રી, સં. કેતન રુપેરા, ₹ 500

ઓગણીસમી સદીનું અલ્પજ્ઞાત
ગુજરાતી સાહિત્ય, સં. દીપક મહેતા, ₹ 250

પ્રત્યક્ષ સંપદા, સં. રમણ સોની, ₹ 650

સંસ્કૃતિ સંદર્ભ
સં. રઘુવીર ગોંધરી, ₹ 250

કોરોના – બિંબ-પ્રતિબિંબ :
વાત લોકડાઉનની
ગોરાંગ બની, સં. કેતન રુપેરા, ₹ 225/350

વિદેશી કાવ્ય વિશેષ
સં. રાજેન્દ્ર પટેલ, ₹ 140

મહાત્મા : સ્વરાજની સફર અને
સૌરાષ્ટ્રનાં સાથીદારો
ગંભીરસિંહ ગોહિલ, સં. કેતન રુપેરા, ₹ 220

વિદ્યાબહેન નીલકંઠ : ગુજરાતના
નારીચેતનાનાં અગ્રેસર
સં. સુકુમાર પરીખ, ₹ 600

સાહિત્યમાં દરિયો
સં. પ્રફુલ્લ રાવલ, રાજેન્દ્ર પટેલ, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ
₹ 275

ગ્રંથવિહાર

પ્રાલિસ્થાન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 'ટાઇમ્સ'ની પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-09 • ફોન : 079-26587949

ધરે બેઠાં પુસ્તક મેળવવા માટે વ્હોટ્સએપ નં. 98987 62263 • કુરિયર ચાર્જ અલગથી

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧.	પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨.	મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩.	પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪.	અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫.	પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬.	નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭.	નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮.	વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯.	ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦.	લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧.	દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨.	મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩.	ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪.	ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫.	ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯.	મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦.	તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧.	સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨.	‘સાવિત્રી’ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			
૨૩.	દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poemsમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ના કાર્યાલય, રત્નપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧